

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
Київський національний університет будівництва і архітектури

# ФІНАНСИ

*Рекомендовано вченою радою Київського національного  
університету будівництва і архітектури як навчальний посібник  
для студентів спеціальностей 051 «Економіка», 071 «Облік і аудит»,  
073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 242 «Туризм»*

Київ 2024

УДК 336.7(075.8)

Ф89

Автори: С. П. Стеценко, д-р екон. наук, професор;  
В. В. Титок, канд. екон. наук, доцент;  
Н. В. Лисиця, канд. екон. наук, доцент;  
О. В. Мацапура, канд. екон. наук, доцент;  
Т. Ю. Цифра, канд. екон. наук, доцент;  
А. А. Чинчик, д-р екон. наук, доцент;  
Я. Ф. Локтіонова, канд. екон. наук, доцент

Рецензенти: П. А. Фісуненко, д-р екон. наук, доцент, ПДАБА;  
О. М. Павлова, д-р екон. наук, професор,  
ВНУ ім. Лесі Українки;  
Г. М. Рижакіова, д-р екон. наук, професор, КНУБА

*Затверджено на засіданні вченої ради Київського національного університету будівництва і архітектури, протокол № 16 від 22 грудня 2023 року.*

**Фінанси** : навчальний посібник / С. П. Стеценко та ін. – Київ : Ф89 КНУБА, 2024. – 192 с.

ISBN 978-966-627-257-0

Висвітлено основні положення теорії фінансів, як-от сутність і функції фінансів, фінансова політика, фінансова система та її ланки, управління фінансами, фінанси суб'єктів господарювання та домогосподарств, державний бюджет, його витрати та доходи, бюджетний процес, місцеві фінанси, фінансовий ринок, страхування та страховий ринок, фінансовий менеджмент, фінансова безпека.

Призначено для студентів спеціальностей 051 «Економіка», 071 «Облік і аудит», 073 «Менеджмент», 075 «Маркетинг», 242 «Туризм» денної та заочної форми навчання.

УДК 336.7(075.8)

ISBN 978-966-627-257-0

© С. П. Стеценко та ін., 2024

© КНУБА, 2024

## ЗМІСТ

<b>Вступ</b> .....	5
<b>Тема 1.</b> Суть фінансів, їх функції та роль.....	7
1.1. Необхідність вивчення фінансів. Предмет науки про фінанси..	7
1.2. Виникнення фінансів, їх зв'язок з державою та розвитком товарно-грошових відносин.....	8
1.3. Сутність фінансів та їх специфічні ознаки .....	10
1.4. Функції фінансів .....	11
1.5. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями...	13
1.6. Суспільне призначення та роль фінансів.....	14
<b>Тема 2.</b> Фінансова система.....	17
2.1. Сутність і структурна побудова фінансової системи.....	17
2.2. Організаційно-управлінський устрій фінансової системи.....	24
<b>Тема 3.</b> Фінансова політика і фінансовий механізм.....	30
3.1. Сутність і призначення фінансової політики.....	30
3.2. Фінансовий механізм та його складові.....	33
3.3. Фінансовий контроль.....	39
<b>Тема 4.</b> Фінанси суб'єктів господарювання.....	44
4.1. Сутність і функції фінансів суб'єктів господарювання.....	44
4.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання.....	46
4.3. Формування фінансових результатів діяльності підприємства	50
4.4. Особливості фінансів будівельної галузі.....	54
<b>Тема 5.</b> Фінанси домогосподарств.....	60
5.1. Сутність і функції фінансів домогосподарств у ринковій системі господарювання.....	60
5.2. Бюджет домогосподарств.....	63
5.3. Заощадження домогосподарств.....	68
5.4. Фінансовий портфель фізичної особи.....	70
<b>Тема 6.</b> Податки і податкова система.....	72
6.1. Економічна сутність та функції податків.....	72
6.2. Класифікація податків.....	78
6.3. Податкова система: елементи та принципи побудови.....	82
<b>Тема 7.</b> Бюджет і бюджетний устрій.....	86
7.1. Сутність бюджету, його роль і місце у фінансовій системі країни.....	86
7.2. Бюджетний устрій і бюджетна система.....	88
7.3. Міжбюджетні відносини та їх регулювання.....	91
7.4. Бюджетний процес.....	94
<b>Тема 8.</b> Доходи і видатки державного бюджету.....	99

8.1. Сутність, класифікація та джерела формування доходів держбюджету.....	99
8.2. Сутність, класифікація та структура видатків бюджету.....	103
8.3. Дефіцит і профіцит бюджету.....	107
<b>Тема 9. Місцеві фінанси.....</b>	<b>111</b>
9.1. Сутність і призначення місцевих фінансів.....	111
9.2. Місцеві бюджети.....	114
9.3. Збалансування місцевих бюджетів.....	120
<b>Тема 10. Державний кредит і державний борг.....</b>	<b>125</b>
10.1. Економічна сутність державного кредиту.....	125
10.2. Форми державного кредиту.....	128
10.3. Класифікація державних позик.....	130
10.4. Обслуговування державного боргу і управління ним.....	132
<b>Тема 11. Страхування і страховий ринок.....</b>	<b>138</b>
11.1. Соціально-економічна сутність страхування.....	138
11.2. Сутність загальнодержавних фондів цільового призначення: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування на випадок безробіття.....	141
11.3. Організація страхової справи.....	150
11.4. Страховий ринок.....	154
<b>Тема 12. Фінансовий менеджмент.....</b>	<b>160</b>
12.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту.....	160
12.2. Принципи та функції фінансового менеджменту.....	162
12.3. Механізм фінансового менеджменту.....	165
12.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту.....	167
12.5. Управління державними фінансами.....	172
<b>Тема 13. Фінансова безпека.....</b>	<b>174</b>
13.1. Економічна безпека як головна складова національної безпеки держави.....	174
13.2. Сутність фінансової безпеки на сучасному етапі реформ.....	177
13.3. Значення та порядок розрахунку індикаторів фінансової безпеки.....	181
13.4. Сучасний стан фінансової безпеки України.....	182
13.5. Основні завдання у сфері забезпечення фінансової безпеки держави.....	184
<b>Список літератури.....</b>	<b>187</b>

## ВСТУП

Навчальна дисципліна «Фінанси» є базовою дисципліною професійного циклу для підготовки бакалаврів. Її вивчення ґрунтується на засвоєнні економічних дисциплін та оволодінні загальною теорією фінансів.

Метою вивчення дисципліни «Фінанси» є формування знань студентів з функціонування фінансів та їх впливу на соціально-економічний розвиток суспільства, розширення та поглиблення теоретичних знань студентів про фінансову систему держави, порядок формування й використання фондів фінансових ресурсів, які забезпечують функціонування кожної окремої її складової.

Завдання навчальної дисципліни полягає у вивченні сутності та характерних ознак фінансів, їх ролі та місця в економічній системі, засад фінансової політики держави й механізму їх реалізації, сфер і ланок фінансової системи та їх взаємодії.

Після вивчення дисципліни студент повинен **знати**:

- об'єктивні передумови виникнення, суть, функції, характерні ознаки фінансів;
- структуру фінансової системи і принципи її побудови;
- суть функціональних ланок, умов результативності, тактики і стратегії фінансової політики;
- соціально-економічну природу, елементи, принципи організації і функціонування податкової системи;
- місце та роль бюджету держави в системі державних фінансів;
- джерела бюджетного фонду та напрями їх використання;
- структуру бюджетної системи та принципи організації бюджетного устрою;
- причини виникнення, форми державного кредиту, види державного боргу та способи коригування державної позикової політики;

**уміти** використовувати у фінансовій практиці методи управління фінансами, фінансового планування, організаційні форми фінансового контролю; обчислювати суми податків та інших обов'язкових надходжень до бюджету, аналізувати явища, які вивчаються, у їх взаємозв'язку та розвитку; чітко, лаконічно, логічно, послідовно відповідати на поставлені запитання, вирішувати задачі; самостійно користуватися джерелами інформації, приймати рішення.

Навчальна дисципліна «Фінанси» вивчається згідно з навчальним планом підготовки фахівців освітнього ступеня «бакалавр» спеціальностей

051 «Економіка», 071 «Облік і оподаткування», 073 «Менеджмент», 075 »Маркетинг», 242 «Туризм» усіх форм навчання.

Метою цього навчального посібника є підвищення рівня фінансової освіти шляхом ознайомлення з практикою фінансової діяльності для формування бакалаврського рівня фінансової грамотності, потрібної для орієнтації та соціальної адаптації до змін у житті сучасного суспільства, а також для власної професійної орієнтації; підвищення рівня власного добробуту й добробуту своєї родини; вироблення практичних навичок прийняття відповідальних фінансових та економічних рішень як в особистому, так і в суспільному житті.

Під час підготовки до практичних занять за напрямом «Фінанси» рекомендовано використовувати «Методичні вказівки до виконання практичних занять» (Стеценко С. П., Боліла Н. В. КНУБА, 2023 р.).

## **Тема 1. СУТЬ ФІНАНСІВ, ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ**

*1.1. Необхідність вивчення фінансів. Предмет науки про фінанси.*

*1.2. Виникнення фінансів, їх зв'язок з державою та розвитком товарно-грошових відносин.*

*1.3. Сутність фінансів та їх специфічні ознаки.*

*1.4. Функції фінансів.*

*1.5. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями.*

*1.6. Суспільне призначення та роль фінансів.*

**Ключові слова:** *фінанси, фінансові відносини, фінансові ресурси, функції фінансів, об'єкти і суб'єкти фінансових відносин, національне багатство, національний дохід, ВВП, гроші, фінансовий вплив.*

### **1.1. Необхідність вивчення фінансів. Предмет науки про фінанси**

Необхідність вивчення фінансів полягає в тому, що виникає потреба розуміти логіку розвитку фінансів та управляти ними, якщо йдеться про набуття професійних навиків. Існує чотири основні мотиви із цього приводу, а саме:

- 1) для ефективного управління особистими фінансами;
- 2) для успішної організації власної справи;
- 3) для забезпечення захисту своєї діяльності;
- 4) для розуміння та аналізу сучасної фінансової політики

Насамперед необхідність вивчення фінансів полягає в тому, що вони існують в економічній системі як об'єктивне явище. Можна стверджувати, що фінансова наука, як і всі інші, виникла з практики. Більшість науковців вважають, що вона виникла в XV–XVI ст.

Унаслідок еволюції фінансів і фінансової науки історично склалися два типи фінансових відносин, а отже, необхідність їх вивчення має також двотипову структуру. Перший тип – це пріоритет централізованих фінансів із доповненням приватних фінансів в економічній системі. Основна ціль розвитку та дослідження такої системи – здійснення процесу мобілізації, розподілу й використання централізованих і децентралізованих ресурсів із метою забезпечення задач і функцій держави.

Другий тип передбачає пріоритет приватних фінансів у розвитку економіки і на цій основі розбудову державних фінансів. Основна ціль існування та дослідження такої системи – управління надходженням і витратою дефіцитних грошових ресурсів централізованих і децентралізованих фондів протягом певного періоду часу.

Основні завдання, що вирішуються в обох випадках, – це максимізація мобілізації грошових ресурсів на базі збільшення рівня доходів з обов'язковою оптимізацією видатків.

У теперішніх умовах загально усвідомлений рівень розвитку фінансів іде в напрямі неокласичної економічної теорії, а саме з перевагою приватного сектора в економіці, зі створенням організації руху грошей для вільного переливу капіталу.

Сучасні підходи щодо виявлення суті фінансів значно розширили зміст цього поняття. Проте різні погляди на фінанси, викладені в науковій літературі, внесли певну плутанину у визначення цієї економічної категорії. У поняття «фінанси» вкладають різний зміст – це і «фінансові ресурси», і «капітал», і «грошові потоки», «фінансовий ринок», «фінансові фонди» тощо. У повсякденному житті поняття «фінанси» часто вживають у значенні «гроші». Але фінанси – це не гроші, хоча вони й мають грошову форму. Їх неможливо відчутти, торкнутися, оплатити ними покупку. Рух коштів, що пов'язаний з обслуговуванням роздрібного товарообороту, оплатою комунальних, транспортних та інших послуг, отриманням спадщини чи дарунків, не вважається фінансами. Розв'язанню всієї цієї плутанини і присвячений курс, до вивчення якого ми приступаємо.

***Предметом науки про фінанси*** є сукупність фінансових відносин на різних рівнях економічної системи: *загальнодержавному, регіональному* і на рівні *окремих суб'єктів господарювання*.

Понятійний апарат фінансової науки охоплює загальноекономічні та фінансові категорії, які в абстрактно-теоретичній формі характеризують різні сторони реальної фінансової дійсності. Через використання фінансових категорій як інструмента наукового пізнання досягається більш глибоке розкриття сутності фінансів, їх специфіки й особливостей функціонування.

Фінансові категорії мають історичний характер і виступають формою теоретичного мислення, наукової абстракції, яка є зрізом реального економічного життя.

## ***1.2. Виникнення фінансів, їх зв'язок із державою та розвитком товарно-грошових відносин***

Термін «фінанси» походить від латинського *finis*, тобто кінець. У середньовіччі це слово вживали для визначення строку сплати, а пізніше – і для визначення документів, що свідчили про погашення боргу, якими завершувалась угода. Пізніше терміном «фінанси» стали позначати будь-який примусовий платіж на користь держави.

Існує й інша точка зору, згідно з якою авторство терміна «фінанси» належить французькому вченому Ж. Бодену, який у 1577 р. видав книгу «Шість книг про республіку». Із старофранцузької мови *finer* («платити, оплачувати») цей термін перейшов в усі мови світу.

У XVI–XVII ст. у Німеччині під терміном «фінанси» розуміли хитрість, підступність, здирництво, віроломство тощо.

Фінанси є продуктом існування держави й товарно-грошових відносин. Зміст цього поняття пов'язаний із певною історичною епохою. Він відтворює еволюцію товарно-грошових відносин, розширення функцій держави, а також методи та способи реалізації цих функцій.

Як історична категорія фінанси виникли одночасно з появою держави при розшаруванні суспільства на класи. Сутність фінансів, закономірності їх розвитку, сфера охоплюваних ними товарно-грошових відносин і роль у процесі суспільного відтворення визначаються економічним устроєм суспільства, природою та функціями держави. Важливою передумовою виникнення фінансів було насамперед розмежування доходів між ресурсами держави і її глави (на ранніх стадіях розвитку державні монархи розпоряджалися коштами державної скарбниці як своєю власністю). Тільки з виділенням державної скарбниці і повним розмежуванням її від власності монарха (XVI–XVII ст.) фінанси стають важливою формою та методом надходження й витрачання грошових коштів на виконання державою своїх функцій. Ці зміни були передумовою виникнення таких понять, як державні фінанси, державний бюджет, державний кредит.

Фінанси виникають виключно в умовах регулярного товарно-грошового обігу, тому що гроші виступають матеріальним носієм фінансових відносин.

Отже, виникнення фінансів пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин, із посиленням ролі держави, розширенням її функцій та дією економічних законів (рис. 1). Тобто причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання та держави у фінансових ресурсах, що забезпечують їх функціонування.

Розвиток фінансів тісно пов'язаний із розвитком держави й залежить від політичного устрою країни та її економічного стану. На сучасному етапі економічного розвитку в більшості країн значно розширюється сфера фінансових відносин. Значного розвитку досягли місцеві фінанси, позабюджетні соціальні урядові фонди. Розвиваються також страхування, фінансовий ринок, міжнародні фінанси.

*Фінанси виникають через потребу суб'єктів господарювання і держави забезпечити свою діяльність за допомогою мобілізації фінансових ресурсів.*

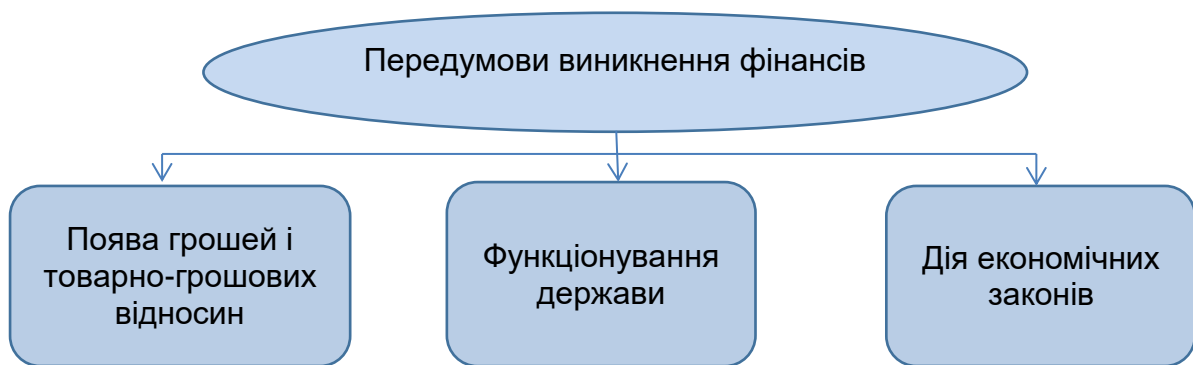


Рис. 1. Економічні передумови виникнення фінансів

### 1.3. Сутність фінансів та їх специфічні ознаки

Існує декілька визначень стосовно фінансів як економічної категорії, на які бажано звертати увагу.

**Фінанси** являють собою економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом та використанням централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів з метою виконання функцій і завдань держави та забезпечення умов відтворювального процесу.

**Фінанси** – це частина вартості ВВП, відокремлена в процесі його руху у формі грошових фондів і доходів для задоволення потреб процесу відтворення.

**Фінанси** визначають як систему економічних відносин, що виникають з приводу розподілу і перерозподілу вартості валового внутрішнього продукту, а в певних умовах і національного багатства, з метою формування фінансових ресурсів у суб'єктів господарювання і держави та використання їх на розширене відтворення й задоволення інших суспільних інтересів і потреб.

Існування різних визначень сутності фінансів усе ж таки не виключає виділення науковцями основних специфічних ознак цієї категорії.

#### **Специфічні ознаки фінансів:**

1. Фондовий характер, за їх допомогою створюються й використовуються фонди фінансових ресурсів. При цьому фінансові ресурси виступають матеріальними носіями фінансових відносин.

**Фінансові ресурси** – це грошові нагромадження та доходи, що створюються в процесі розподілу й перерозподілу валового внутрішнього продукту. Вони зосереджуються у відповідних фондах для забезпечення безперервності розширеного відтворення й задоволення інших суспільних потреб.

Джерелом створення фінансових ресурсів є валовий внутрішній продукт.

2. Фінанси законодавчо регулюються державою, тобто мають чітке юридичне регламентування через відповідні інструменти (податки, бюджет, облікова ставка й інші), інакше кажучи, мають імперативний характер.

3. Формування та використання грошових фондів відбувається в процесі руху вартості ВВП.

4. Для фінансів характерним є виключно грошовий характер відносин.

5. Економічні відносини, що характеризують фінанси, мають об'єктивний розподільний характер.

Існування зазначених вище специфічних особливостей дає змогу виокремлювати фінанси від інших економічних категорій.

#### **1.4. Функції фінансів**

Сутність фінансів виявляється через виконуваними ними функції. З огляду на це більшість економістів вважають, що фінанси виконують дві функції: розподільну й контрольну.

Через **розподільну функцію** реалізується суспільне призначення фінансів – забезпечення кожного суб'єкта господарювання потрібними фінансовими ресурсами, що використовуються у формі грошових фондів спеціального призначення.

*Об'єктами* дії розподільної функції фінансів є вартість ВВП (у грошовій формі), а також частина національного багатства. При цьому нормальною вважається фінансова ситуація, коли розподіляється валовий внутрішній продукт, а національне багатство бере участь у розподілі лише в частині існування надлишків. Якщо ж національне багатство бере участь у процесі формування фінансових ресурсів з причини нестачі для цієї цілі валового внутрішнього продукту, то таку фінансову ситуацію вважають кризовою.

*Національне багатство* – вартість нагромаджених у країні матеріальних цінностей і залучених у виробництво природних ресурсів. Це – основні засоби, матеріальні ресурси, страхові запаси, золотий запас, валютний запас, природні ресурси.

*Національний дохід* – заново створена в країні вартість за один рік, яка розподілена на два фонди: фонд нагромадження, споживання. На відміну від внутрішнього валового продукту національний дохід не передбачає амортизаційні відрахування.

*Валовий внутрішній продукт* – додана вартість, вироблена в країні виробниками товарів, робіт, послуг у поточному році; амортизація; заробітна плата; прибуток; позиковий процент; рента; непрямі податки.

*Суб'єктами* за фінансовим методом розподілу є юридичні особи та домогосподарства, у розпорядженні яких формуються фонди фінансових ресурсів (держава, підприємства, домогосподарства, організації, установи).

Розподільна функція фінансів характеризує *первинний розподіл* ВВП і його *перерозподіл*.

*Первинний розподіл* відбувається між безпосередніми учасниками створення валового внутрішнього продукту. Цими учасниками є:

1) робітники та службовці – у процесі первинного розподілу отримують свою частку ВВП у вигляді заробітної плати (фонд заробітної плати);

2) суб'єкти господарювання – їх часткою у первинному розподілі ВВП є валовий дохід;

3) держава – під час первинного розподілу держава отримує частку ВВП на правах підприємця, тобто дивіденди підприємств державної власності. А також непрямі податки, що додаються до ціни товару (акциз і податок на додану вартість).

Головним учасником *перерозподілу* ВВП є держава (з одного боку, як керуюча структура, з іншого – на правах виробника ВВП), оскільки саме на цьому етапі формуються централізовані фонди фінансових ресурсів. Цей етап має дві стадії: мобілізація фінансових ресурсів та їх подальше використання.

Другою функцією фінансів є **контрольна функція**, що дає змогу прослідкувати за ходом розподільчого процесу в країні загалом і за його окремими стадіями. Завдяки контрольній функції фінансів суспільство знає про те, як формуються пропорції в розподілі грошових коштів, наскільки своєчасно фінансові ресурси надходять в розпорядження суб'єктів господарювання, чи економно й ефективно вони ними користуються.

У процесі контролю головним є аналіз і відстеження дотримання оптимальних пропорцій між фондами нагромадження та споживання. Контролюється суспільством також рівень державної централізації ВВП у процесі розподілу та перерозподілу.

Обидві функції фінансів, і розподільча, і контрольна, діють не ізольовано одна від одної, а в тісному взаємозв'язку. Крім двох основних деякі економісти виділяють також такі функції: соціальну, регулювальну, стимулюючу, стабілізаційну, перерозподільну, відтворювальну, виробничу й інші. Але розподільна та контрольна функція, безперечно, є головними і за своєю сутністю враховують усі наведені вище.

### **1.5. Взаємозв'язок фінансів з іншими економічними категоріями**

Важливою ознакою фінансів є їх грошовий характер. Це часто призводить до ототожнення понять «фінанси» і «гроші», що є науково

необґрунтованим. Насправді, фінанси обов'язково мають грошову форму вираження, але це не є підставою для взаємозаміни понять «фінанси» і «гроші».

Фінанси – невід'ємна частка грошових відносин, але відрізняються від них як за змістом, так і за виконуваними функціями.

Гроші – це загальний еквівалент, за допомогою якого передусім відбувається обмін на будь-який інший товар. Фінанси ж є економічним інструментом розподілу й перерозподілу ВВП та національного доходу, засобом контролю за використанням і утворенням грошових засобів.

Функціонування фінансів базується на таких функціях грошей: як засіб платежу, засіб нагромадження, світові гроші.

*Засіб платежу* – це функція, у якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають у процесі розширеного відтворення.

*Засіб нагромадження* – це функція, у якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення. Залежно від суспільних цілей нагромадження сфера цієї функції грошей підрозділяється на нагромадження у виробничій сфері та у сфері особистого споживання.

*Світові гроші* – це функція, у якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті й забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами. Світові гроші використовуються переважно для погашення боргів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, банківськими та фінансовими позичками.

Виконуючи свою роль у розподілі й контролі, фінанси діють не самотійно, а в тісному зв'язку з такими економічними категоріями, як ціна, заробітна плата, кредит.

*Ціна* виступає як вихідний ступінь розподілу вартості ВВП у грошовій формі. Вона створює умови для подальшого цього перерозподілу. Ціна відображає вартість узагалі, отже, розподіл за її допомогою не орієнтований на конкретні цілі. Це досягається через фінанси шляхом формування й використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів.

*Заробітна плата* виражає вартісні відносини, що виникають у процесі розподілу новоствореної вартості шляхом формування індивідуальних доходів, що надходять робітникам залежно від кількості та якості витраченої праці.

Від фінансів заробітна плата відрізняється тим, що використовується для задоволення потреб окремих громадян, тоді як фінанси призначені для задоволення суспільних потреб.

Взаємодія фінансів і заробітної плати виявляється в тому, що вони формують фонд оплати праці, виділяючи його від інших грошових фондів підприємства.

*Кредит* являє собою рух позикового фонду, що відбувається через банківську систему та спеціальні фінансово-кредитні інститути.

Відмінності кредиту від фінансів:

1. Кредит існує на умовах терміновості, платності, повернення, матеріального забезпечення, тоді як фінанси надаються безвідплатно.

2. Кредитні ресурси виражають рух вартості від кредитора до позичальника і в зворотному напрямі, фінансові – здебільшого односторонній рух коштів.

3. Кредитний перерозподіл пов'язаний із переміщенням грошових коштів між суб'єктами розподільчого процесу; фінансовий – відбувається як між суб'єктами господарювання, так і в межах кожного з них – за цільовим призначенням і відповідно до суспільних потреб.

4. Кредитні ресурси формуються завдяки тимчасово вільним грошовим коштам, фінансові – з доходів і нагромаджень, утворених на стадії вартісного розподілу.

5. Кредит має більш тісний зв'язок із грошовим обігом: за його допомогою задовольняються потреби суб'єктів господарювання у платіжних засобах, необхідних для обігу, фінанси мають вплив на формування грошової маси, особливо в кризові періоди.

Взаємозв'язок економічних категорій викликає потребу в комплексному їх використанні в практиці господарювання. При цьому повинні враховуватись як сама специфіка функціонування фінансів, ціни, заробітної плати, кредиту, так і сфери їх діяльності.

### ***1.6. Суспільне призначення та роль фінансів***

Оскільки фінанси є економічною категорією, що забезпечує розподіл і перерозподіл ВВП в країні, неможливо переоцінити їх вплив на процес суспільного виробництва. У повсякденній господарській діяльності важлива не сама по собі категорія фінансів, а конкретні форми прояву фінансових відносин, види яких устанавлюються державою. Визначаючи організаційні форми прояву категорії фінансів, держава використовує останні як активний інструмент управління економікою.

Виділяють три напрями фінансового впливу на суспільні процеси:

1. Фінансове забезпечення відтворювального процесу.
2. Фінансове регулювання економічних і соціальних процесів.
3. Фінансове стимулювання.

**Фінансове забезпечення відтворювального процесу** – це покриття відтворювальних затрат завдяки фінансовим ресурсам, що акумулюються суб'єктами господарювання, домогосподарствами та державою.

Формуються фінансові ресурси в усіх підрозділах суспільного виробництва, потім відбувається їх розподіл і цільове використання через грошові фонди цільового призначення.

Фінансові ресурси потрібні передусім суб'єктам господарювання. У них формуються *децентралізовані фінансові ресурси*, що використовуються на витрати з розширення виробництва й задоволення потреб працівників.

Потреби суспільного виробництва на макрорівні *централізованими фінансовими ресурсами*. Формами їх використання є бюджетні та позабюджетні фонди.

Фінансове забезпечення розширеного відтворення може здійснюватися в таких формах:

- *бюджетне фінансування* як надання коштів з бюджету на безповоротних засадах;
- *кредитування* – це надання коштів на принципах повернення, платності, строковості й забезпеченості;
- *самофінансування* передбачає відшкодування видатків суб'єктів господарювання з основної діяльності та її розвитку за коштів власних джерел. Принцип самофінансування допускає залучення кредитних ресурсів;
- *оренда* (лізинг) – це передання майна в користування за певну плату і на певний строк;
- *інвестування* – процес вкладення грошей у ті чи інші об'єкти з розрахунком на збільшення їх вартості й отримання додаткового доходу.

На практиці всі перелічені форми можуть використовуватись одночасно.

Злагожене функціонування різних часток економіки досягається шляхом **фінансового регулювання**, під яким розуміють зміну темпів росту окремих структурних підрозділів, що має на меті перебудову виробництва відповідно до змінених потреб суспільства. В умовах ринкових відносин здійснюється за допомогою перерозподілу фінансових ресурсів.

**Фінансове регулювання відбувається двома шляхами:**

1. Ринкові методи, тобто саморегулювання (методи розробляють і використовують самі учасники виробництва).

2. Державне втручання в економіку (за допомогою державних інвестицій, податкової, бюджетної, амортизаційної політики, діяльності окремих державних структур)

У процесі фінансового стимулювання економічних і соціальних процесів можна виділити такі основні стимули:

1. Ефективні напрями інвестування фінансових ресурсів.

1.1. Фінансування технічного переоснащення підприємств.

1.2. Фінансування витрат, пов'язаних із відтворенням робочої сили, професійною підготовкою кадрів, підвищенням їх кваліфікації.

1.3. Реалізація програм, спрямованих на забезпечення зрушень у галузевій і територіальній структурі суспільного виробництва.

2. Формування заохочувальних фондів – матеріального заохочення, соціального розвитку та ін.

3. Бюджетні стимули – система бюджетного фінансування та платежів до бюджету.

4. Система фінансових пільг і санкцій.

Усі ці стимули держава має намагатися використовувати з найбільшою ефективністю для досягнення цілей загальнонаціональної економічної стратегії.

Отже, за умов відповідного рівня розвитку фінансових відносин у суспільстві держава може використовувати фінанси як активний інструмент управління економікою.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. Охарактеризуйте фінанси як економічну категорію.

2. Що є предметом вивчення фінансової науки?

3. У чому полягає відмінність категорій «фінанси» і «фінансові ресурси»?

4. Охарактеризуйте взаємозв'язок і відмінності між фінансами та грошима.

5. Охарактеризуйте взаємозв'язок фінансів з іншими соціально економічними категоріями (ціною, кредитом, заробітною платою, бюджетом).

6. Яка сутність здійснення розподільної функції фінансів?

7. Який механізм реалізації контрольної функції фінансів?

8. У чому полягає відмінність кредиту та фінансів?

## Тема 2. ФІНАНСОВА СИСТЕМА

2.1. Сутність і структурна побудова фінансової системи.

2.2. Організаційно-управлінський устрій фінансової системи.

**Ключові слова:** фінансова система, економічна система, фінанси підприємств, фінанси домогосподарств, державні фінанси, фінансовий ринок, страховий ринок, управління фінансами.

### 2.1. Сутність і структурна побудова фінансової системи

Фінансову систему можна розглядати на світовому та національному рівнях. Структуру фінансової системи на світовому рівні наведено на рис. 2.1.

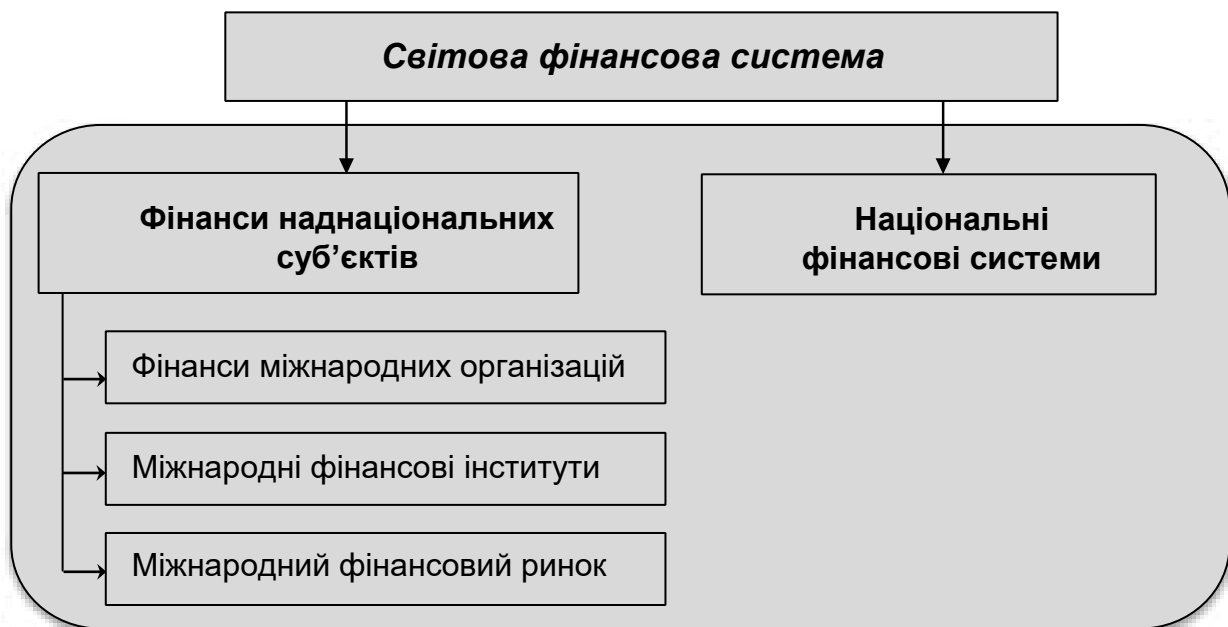


Рис. 2.1. Світова фінансова система

Світова фінансова система складається з національних фінансових систем і фінансів наднаціональних суб'єктів. Фінанси наднаціональних суб'єктів включають:

- фінанси міжнародних організацій (ООН, Європейський Союз);
- міжнародні фінансові інститути (Міжнародний валютний фонд, група Світового банку);
- міжнародний фінансовий ринок (провідні банки та біржі, що здійснюють фінансові операції на світовому рівні).

Національні фінансові системи різних країн на сьогодні мають різні структури та ступені розвитку. Фінансова система кожної окремої країни

залежить від її політичного устрою, рівня розвитку економіки, історичних особливостей, тобто економічної системи загалом.

**Економічна система** – сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованої на виробництво, обмін, розподіл споживання товарів і послуг, та регулювання економічної діяльності. Структурні ланки, що утворюють різноманітні економічні системи, за своїм змістом неоднорідні. Вони поєднують у собі загальні та специфічні, основні та похідні, нові, що народжуються, та старі, що відмирають, перехідні та проміжні економічні форми, кожна з яких функціонує на основі спільної для всієї системи і разом з тим власної логіки розвитку.

Більшість сучасних економістів вважають за доцільне розглядати фінансову систему у двох напрямках:

– *за внутрішньою (економічною) будовою* (виділяючи окремі структурні елементи);

– *за організаційною будовою* (виділяючи окремі підрозділи фінансового апарату країни, що забезпечують функціонування фінансової системи).

Отже, за своєю сутністю **фінансова система** являє собою сукупність фондів фінансових ресурсів, які в процесі розподілу й перерозподілу ВВП зосереджуються в розпорядженні держави, суб'єктів господарювання, домогосподарств і бюджетних організацій для задоволення їх потреб і забезпечення процесу відтворення, а також характеризуються наявністю організаційної цілісності, основаної на управлінні та контролі з боку фінансового апарату.

За своєю структурою **фінансова система** являє собою сукупність окремих взаємопов'язаних сфер і ланок, що характеризуються особливостями формування та використання фондів фінансових ресурсів.

Оскільки фінанси є інструментом розподілу й перерозподілу ВВП, то виділення сфер і ланок фінансової системи країни базується на специфічних рисах та етапах розподілу ВВП.

Сфера характеризує узагальнену за певною ознакою сукупність фінансових відносин. Доцільно також виділити основні та забезпечувальні сфери, які різняться своєю роллю та візією у розподільчих процесах.

Ланка відображає відособлену частину фінансових відносин, що визначається специфічністю участі суб'єктів цих відносин в утворенні, розподілі й перерозподілі ВВП, формуванні та використанні фондів. Кожна ланка має специфічне призначення і відповідний фінансовий механізм, зорієнтований на досягнення кінцевої мети певного суб'єкта економічних відносин. У межах кожної ланки використовуються свої форми та методи утворення й використання фінансових ресурсів.

Учасниками первинного розподілу ВВП є держава, суб'єкти господарювання та невиробнича сфера. Виходячи із цього, логічно виділяти три основні сфери національної фінансової системи:

1. Фінанси суб'єктів господарювання.
2. Державні фінанси.
3. Фінанси соціальної сфери.

Крім цього, існують також дві забезпечувальні сфери, які опосередковують фінансові відносини на всіх етапах перерозподілу ВВП:

1. Фінансовий ринок.
2. Страхування.

Базовою сферою національної фінансової системи є **фінанси матеріального виробництва**. Саме ця сфера фінансової системи забезпечує створення валового внутрішнього продукту – основного джерела фінансових ресурсів. Якщо фінанси суб'єктів господарювання мають достатній рівень розвитку, самостійності, дієвого законодавчого забезпечення, то дві інші основні сфери – державні фінанси та фінанси бюджетної сфери – матимуть можливість формування достатніх фінансових ресурсів. До складу цієї сфери входять дві ланки: фінанси підприємств і фінанси домогосподарств.

**Фінанси підприємств** – це економічні відносини на рівні окремих суб'єктів господарювання (юридичних осіб), пов'язані з формуванням, розподілом і використанням коштів у процесі здійснення господарської діяльності.

Фінанси підприємств будуються на основі комерційного розрахунку. Головною метою їх діяльності є покриття завдяки виручці всіх затрат, отриманню прибутку на розвиток діяльності та сплаті податків. Саме платежі комерційних підприємств є основою формування дохідної частини бюджетів і державних цільових фондів для інших сфер.

Фінанси підприємств відіграють важливу роль не тільки у фінансовій системі, а й у забезпеченні ефективного економічного та соціального розвитку країни:

- завдяки їм формується найбільша частина фінансових ресурсів держави для централізованого фінансування різноманітних суспільних потреб;
- вони створюють необхідний фінансовий баланс забезпечення неперервності виробничого процесу, спрямованого на задоволення попиту на товари та послуги;

- система фінансів підприємств сприяє формуванню фінансового потенціалу їх розвитку відповідно до стратегії підприємств на різних стадіях їх життєвого циклу;

- за їх допомогою підприємства децентралізовано розв'язують певні соціальні завдання розвитку суспільства, оскільки частина сформованих підприємствами фінансових ресурсів спрямовується на споживання;

- вони сприяють ефективному використанню грошових заощаджень населення, які за допомогою фінансового ринку можна інвестувати в акції, облігації та інші дохідні інструменти;

- вони сприяють раціоналізації обігу коштів у країні, забезпечуючи ефективне їх використання в процесі розвитку економіки.

**Фінанси домогосподарств** як самостійна ланка фінансових відносин відіграють дуже важливу роль. З одного боку, вони є вагомим джерелом утворення державних фінансів, що визначається рівнем податкових надходжень, у тому числі від населення в централізовані фонди, а з іншого боку, впливають на розвиток виробництва через споживання відповідних товарів і послуг. Тобто чим більші доходи населення, тим активніший процес утворення фінансових ресурсів, тим вищі темпи економічного зростання й соціального розвитку суспільства. Саме тому фінанси населення мають особливе місце у фінансовій системі багатьох розвинених країн. У цих країнах установлюють гарантований державою високий рівень оплати найманих працівників як основи високих темпів зростання економіки.

**Державні фінанси** – основна сфера структури фінансової системи. Її складовими є державний бюджет (основний фінансовий план держави за доходами та видатками), місцеві бюджети, державні цільові позабюджетні фонди та державний кредит.

Провідне місце в державних фінансах належить **бюджетам різних рівнів**, які об'єднуються у зведеному бюджеті держави. Державному бюджету належить центральне місце в системі державних фінансів. За його допомогою держава концентрує у своїх руках значну частину ВВП, що перерозподіляється фінансовими методами. У цій ланці зосереджуються найбільші доходи та найбільш важливі в політичному й економічному відношенні витрати.

Бюджет тісно пов'язаний з усіма іншими ланками фінансової системи, є координуючим і регулюючим центром і в разі потреби надає їм необхідну допомогу у формі бюджетних дотацій, субсидій, субвенцій, гарантій. Він забезпечує виконання функцій держави, переважно за допомогою перерозподілу доходів, більша частина яких отримана через податково-митну систему.

**Фонди цільового призначення** певною мірою доповнюють державний бюджет, проте специфіка їх полягає в тому, що ці фонди мають виключне цільове призначення і на інші цілі не можуть бути використані. У процесі створення цих фондів ставилося завдання «розвантажити» бюджет від значної частки соціальних видатків, щоб забезпечити їх автономне гарантоване фінансування.

Об'єктивну потребу у використанні **державного кредиту** на задоволення потреб суспільства зумовлює постійна суперечність між величиною цих потреб і можливостями держави щодо їх задоволення через бюджетні надходження. Функція державного кредиту є засобом мобілізації державою додаткових неподаткових фінансових ресурсів. У випадку дефіцитності державного бюджету додатково мобілізовані таким чином фінансові ресурси використовуються на покриття різниці між бюджетними видатками й доходами. У разі достатнього бюджетного сальдо мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти використовуватися безпосередньо для фінансування економічних і соціальних програм.

**Соціальна сфера** – діяльність установ та організацій відрізняється тим, що вона не спрямована на отримання прибутку. У цій сфері виділяються дві ланки: фінанси бюджетних установ і фінанси громадських організацій та добродійних фондів.

**До бюджетних установ** належать організації, діяльність яких повністю або частково фінансується за кошти бюджетів різних рівнів на підставі кошторису. Це установи охорони здоров'я, культури і мистецтва, фізичної культури і спорту, навчальні заклади та науково-дослідні організації, органи державної влади і місцевого самоуправління й інші установи, створені для задоволення соціально-економічних та адміністративних потреб населення.

Фінанси бюджетних установ – це система економічних відносин, пов'язаних із формуванням, розподілом і використанням децентралізованих фондів грошових коштів, які надходять із бюджетів різних рівнів і позабюджетних джерел із метою реалізації управлінських повноважень і завдань, а також виконання функцій, спрямованих на задоволення суспільних потреб.

Об'єктом фінансів бюджетних установ є економічні відносини, пов'язані з рухом грошових коштів, формуванням і використанням фінансових ресурсів.

Суб'єктами фінансових відносин є органи державної влади й управління, органи місцевого самоврядування, бюджетні установи, організації та інші.

Фінанси бюджетних установ виконують такі функції: забезпечувальну, розподільчу, контрольну.

Забезпечувальна функція пов'язана з тим, що бюджетна установа в повному обсязі і в чітко визначені терміни повинна виконувати покладені на неї бюджетні повноваження в межах бюджетних призначень для здійснення поточної діяльності та забезпечення подальшого розвитку. До того ж потрібно відзначити, що в умовах обмеженості державного фінансування в бюджетних установах виникає потреба в додатковому залученні коштів на основі надання платних послуг та інших передбачених чинним законодавством джерел фінансування.

Розподільча функція фінансів бюджетних установ насамперед реалізується на рівні головних розпорядників коштів і передбачає розподіл бюджетних асигнувань серед мережі установ, які належать до їхньої компетенції, тобто до розпорядників нижчого рівня й безпосередньо до одержувачів бюджетних коштів. Ця функція тісно переплітається із забезпечувальною функцією.

Контрольна функція фінансів бюджетних установ є найбільш дієвою складовою управління фінансами, оскільки спрямована на виявлення раціональних напрямів збільшення та використання бюджетних коштів. Завдяки контрольній функції здійснюється перевірка за термінами надходження ресурсів, їхнім обсягом, цільовим і ефективним використанням бюджетних коштів. Метою проведення державного фінансового контролю бюджетних установ є підвищення ефективності їхньої діяльності, об'єктивність оцінювання реалізації ними державної політики у відповідних сферах і напрямках.

Менеджмент бюджетної організації спрямований на формування єдиного комплексу дій для забезпечення ефективної організації фінансових відносин і безперебійного функціонування бюджетних установ.

Крім того, окремою ланкою у цій сфері потрібно виділити **фінанси громадських організації та добродійних фондів**. Вони створюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян. Найбільш масовими й популярними серед громадських організацій є політичні партії, професійні спілки, товариства діячів мистецтв, спортивні товариства тощо.

Доходи громадських організацій формуються здебільшого завдяки вступним і членським внескам, надходженням від належних їм комерційних структур, проведенню платних заходів і добровільним або спонсорським пожертвуванням юридичних осіб і домогосподарств.

Ставиться вимога цільового використання пожертвувань лише на проведення екологічної, оздоровчої, аматорської, культурної, освітньої, релігійної, наукової та благодійної діяльності.

Для політичних партій встановлені деякі обмеження. Зокрема, створені ними установи й організації можуть належати тільки до засобів масової інформації, а комерційна діяльність має бути пов'язана з продажем суспільно-політичної літератури, виробів із власною символікою, проведенням фестивалів, свят, виставок, лекцій тощо.

Видатки громадських формувань пов'язані з потребою у фінансуванні витрат згідно з статутною діяльністю для забезпечення їх розвитку, зокрема витрат на оплату праці штатного управлінського апарату, адміністративно-господарських витрат, проведенням культурно-масових заходів тощо.

Оскільки громадські організації є некомерційними, вони не сплачують податку на прибуток.

Однією з форм реалізації і розвитку благодійної діяльності в сучасних умовах є створення добродійних фондів. Головною метою функціонування добродійних фондів є здійснення добродійної діяльності в інтересах суспільства або окремих категорій громадян.

Залежно від статусу добродійні фонди поділяються на державні й місцеві. Фонди, як і громадські формування, можуть мати у власності кошти, майно, майнові права, потрібні для здійснення статутної діяльності.

Особливість фінансів добродійних фондів полягає в тому, що у джерелах формування коштів переважають добровільні пожертвування та спонсорські внески. Держава може надавати допомогу й додаткові пільги.

Доходи добродійних фондів формуються завдяки:

- внескам членів фондів;
- благодійним внескам і пожертвуванням фізичних та юридичних осіб;
- коштам, що передаються на договірних засадах фізичними та юридичними особами для фінансування конкретних програм, які відповідають завданням фонду;
- кредитам та іншим позикам;
- частині доходів від діяльності створених благодійними фондами суб'єктів підприємництва в межах, передбачених їхніми установчими документами.

Кошти добродійних фондів можуть витрачатися:

- на благодійницьку діяльність згідно із статутом (виділення стипендій обдарованим дітям, організацію спортивних змагань, олімпійських і параолімпійських ігор тощо);
- на оплату праці штатним працівникам;

– як адміністративно-господарські та інші видатки.

**Фінансовий ринок** – сфера, через яку здійснюється постійний рух фінансових ресурсів. З огляду на організацію грошових відносин у цій сфері суб'єкти господарювання акумулюють тимчасово вільні кошти, які перебувають у підприємницьких структур і домогосподарств, і розмішують їх на фінансовому ринку, задовольняючи потреби тих, хто має дефіцит грошей.

**Страховий ринок** – сфера, у якій після виконання основної місії (погашення страхових платежів) зосереджується значна частина грошових коштів, яка використовується здебільшого на інвестиційні цілі. Фінансовий і страховий ринки наближають грошові кошти до споживачів, забезпечуючи безперервність виробничого процесу, розвиток його матеріально-технічної основи, соціально-економічне зростання.

Кожна сфера та ланка національної фінансової системи має свої місце в процесі розподілу й перерозподілу ВВП, а також функціональне призначення в забезпеченні відтворювальних процесів. Проблеми будь-якої з ланок або порушення взаємозв'язків між ними відразу ж позначається на функціонуванні національної фінансової системи загалом. Нестабільність фінансової системи здатна викликати фінансову кризу в державі.

## **2.2. Організаційно-управлінський устрій фінансової системи**

Наявність значної кількості окремих структурних елементів національної фінансової системи, а також різноманітних відносин між ними обумовлює об'єктивну потребу в існуванні системи органів фінансового апарату, які забезпечують управління та контроль у сфері фінансів.

Діяльність цих органів та інститутів забезпечує *організаційно-управлінський устрій фінансової системи країни*. Організаційно-управлінський устрій фінансової системи кожної окремої країни є суб'єктивним явищем і залежить від внутрішньої структури фінансової системи країни, політичного й адміністративного устрою, історичних особливостей тощо.

**Управління фінансами** – це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на процеси формування, розподілу й використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів.

Будь яке управління передбачає виділення об'єкта (чим керують) і суб'єкта (хто керує).

Об'єктом управління фінансами є централізовані і децентралізовані фонди фінансових ресурсів, а також різноманітні види фінансових відносин.

Суб'єкти управління класифікуються відповідно до масштабності покладених на них функцій і завдань. Класифікацію суб'єктів управління фінансами наведено на рис. 2.2.



Рис. 2.2. Класифікація суб'єктів управління фінансовою системою України

**Стратегічне управління фінансами** передбачає розробку перспективних програм впливу за допомогою фінансових методів на оптимізацію розподілу ВВП, тобто на забезпечення всіх учасників розподілу потрібними фінансовими ресурсами. Метою стратегічного управління є налагодження такого розподілу, за якого:

– обсяг централізації ВВП в розпорядженні держави відповідає потребам суспільства та рівню розвитку економіки;

– обсяг фінансових ресурсів, які залишаються в розпорядженні суб'єктів господарювання, забезпечує розширене відтворення, що є обов'язковою умовою зростання обсягу ВВП – джерела створення фінансових ресурсів;

– обсяг фінансових ресурсів, які формуються на рівні домогосподарств, забезпечує постійне зростання добробуту населення.

При цьому стратегічне управління повинно бути спрямоване на стабільне існування та розвиток забезпечувальних сфер фінансової системи – фінансового ринку і страхування.

**Оперативне управління фінансами** здійснюється на основі поточного аналізу конкретної фінансової ситуації і передбачає комплекс заходів для забезпечення максимальної раціоналізації формування, розподілу й використання фінансових ресурсів відповідної ланки фінансової системи країни.

Існування значної кількості органів управління фінансами дає змогу максимально ефективно забезпечити керування всіма процесами, що відбуваються у фінансовій системі країни. Разом із тим рух грошових коштів повинен бути скоординованим через управління фінансовими потоками, що забезпечується фінансовим апаратом.

**Фінансовий апарат** – це сукупність фінансових установ, на які покладено управління фінансовою системою держави. До організаційного складу фінансової системи України входять: Міністерство фінансів, Державна податкова служба, Державна аудиторська служба, Державне казначейство, Рахункова палата, Національна комісія з цінних паперів та Фондового ринку, Державна митна служба та ін.

Розподіл функцій в управлінні фінансами між органами державної влади й управління такий:

**Верховна Рада України**, як єдиний орган законодавчої влади, ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.

**Президент України**, як глава держави, створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі й інші допоміжні органи та служби; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із подальшим поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України.

**Кабінет Міністрів України**, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; організовує розроблення проєкту закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, надає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Провідну роль в управлінні фінансами виконує **Міністерство фінансів**. Саме на нього покладені завдання загального керівництва всією фінансовою системою.

Основні функції Міністерства фінансів:

- вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації;
  - організація бюджетного процесу, складання проєкту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України;
  - організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів, порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку та фінансової звітності;
  - здійснення заходів із мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;
  - забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями та фінансовими інституціями;
  - організація і здійснення фінансового контролю в країні.
- ◆ розроблення макроекономічної стратегії та макроекономічного прогнозування;
  - ◆ розроблення фіскальної політики;
  - ◆ забезпечення стабільності державних фінансів;
  - ◆ сприяння розвитку місцевого самоврядування та реформування міжбюджетних відносин та ін.

**Державна аудиторська служба** здійснює контроль у міністерствах, інших органах виконавчої влади, державних фондах, фондах

загальнообов'язкового державного соціального страхування, бюджетних установах, суб'єктах господарювання державного сектору економіки, а також на підприємствах, в установах та організаціях, які отримують (отримували в період, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів, державних фондів і фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування або використовують (використовували в період, який перевіряється) державне чи комунальне майно.

**Державне казначейство** створене з метою ефективного управління коштами Державного бюджету України, підвищення оперативності у фінансуванні видатків у межах наявних обсягів фінансових ресурсів у Державному бюджеті. Основними завданнями Казначейства є:

- ◆ організація виконання Державного бюджету України і здійснення контролю за ним;
- ◆ управління наявними коштами Державного бюджету України, у тому числі в іноземній валюті, та коштами державних позабюджетних фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;
- ◆ фінансування видатків Державного бюджету України;
- ◆ ведення обліку касового виконання Державного бюджету України,
- ◆ складання звітності про стан виконання Державного бюджету України;

Основні завдання **Державної податкової служби України**:

1) реалізація державної податкової політики, здійснення в межах повноважень, передбачених законом, контролю за надходженням до бюджетів і державних цільових фондів податків і зборів та інших платежів, діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів;

2) внесення на розгляд міністра фінансів пропозицій щодо забезпечення формування:

- державної податкової політики;
- державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового законодавства, здійснення контролю за надходженням до бюджетів і державних цільових фондів податків і зборів та інших платежів;
- державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- державної політики з адміністрування єдиного внеску, а також боротьби з правопорушеннями під час застосування законодавства з питань сплати єдиного внеску;

• державної політики у сфері контролю за своєчасністю здійснення розрахунків в іноземній валюті в установленій законом строк, дотриманням порядку проведення готівкових розрахунків за товари (послуги), проведення розрахункових операцій, а також за наявністю ліцензій на провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню відповідно до закону, торгових патентів.

**Рахункова палата Верховної Ради** створена з метою здійснення позавідомчого контролю за складанням і виконанням державного бюджету, вироблення й аналізу бюджетної політики держави, контролю у сфері державного кредиту і грошово-кредитної політики. Вона виступає в ролі експертного органу Верховної Ради України, готуючи відповідні висновки й рекомендації з питань фінансової діяльності органів управління. Рахункова палата може проводити також ревізійну роботу в різних ланках фінансової системи.

**Національний банк України** є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Основне завдання Національного банку – регулювання грошового обігу й організація ефективного функціонування кредитної системи. Національний банк проводить також значну роботу щодо обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, проводить міжнародні розрахунки держави, здійснює валютне регулювання.

### **Запитання до самоконтролю**

1. Дайте визначення терміну «фінансова система».
2. Які сфери і ланки входять до складу фінансової системи?
3. Чому фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою всієї фінансової системи?
4. Який зміст фінансів домашніх господарств?
5. Який зміст і призначення державних фінансів?
6. Дайте характеристику міжнародних фінансів.
7. Що таке фінансовий ринок і в чому його призначення?
8. Що таке організаційна структура фінансової системи?

### **Тема 3. ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА І ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ**

*3.1. Сутність і призначення фінансової політики.*

*3.2. Фінансовий механізм та його складові.*

*3.3. Фінансовий контроль.*

**Ключові слова:** фінансова політика, фінансова стратегія, фінансова тактика, бюджетна політика, соціальна політика, боргова політика, фінансовий механізм, фінансове планування і прогнозування, оперативне управління, фінансові методи, фінансові важелі, фінансові інструменти, фінансові стимули, фінансові санкції, фінансовий контроль, державний фінансовий аудит, інспектування, перевірка закупівель.

#### **3.1. Сутність і призначення фінансової політики**

Політика являє собою всі напрями діяльності держави для досягнення поставлених цілей і задач розвитку суспільства. Напрями впливу при цьому можуть бути різноманітні, і від того, які ж саме з них використовуються, виділяють такі складові політики: економічну, фінансову, соціальну, культурну, технічну. Вплив фінансів на економічний розвиток і соціальні процеси в суспільстві відбувається шляхом застосування державою різноманітних методів і заходів.

Фінансові відносини – це основа фінансової політики. Разом із тим, хоч фінанси і фінансова політика тісно взаємопов'язані, між ними існують суттєві відмінності:

- фінанси як специфічна форма виробничих відносин є елементом базису; фінансова політика держави належить до надбудови;
- фінансові відносини як елемент базису об'єктивні й незалежні від людської свідомості; фінансова політика – форма свідомої діяльності людей. Вона потребує законодавчого оформлення у відповідних нормативних актах.

По своїй суті реалізація фінансової політики забезпечується сукупністю заходів держави, спрямованих на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і перерозподіл для виконання державою її функцій і програм.

**Фінансова політика** – сукупність заходів держави з організації та використання фінансів для забезпечення економічного й соціального розвитку країни.

Сутність фінансової політики достатньо складна, тому що охоплює широкий комплекс заходів:

- 1) розробку загальної концепції фінансової політики, визначення її основних напрямів, цілей, головних завдань;

- 2) створення відповідного фінансового механізму;
- 3) керування фінансовою діяльністю держави й інших суб'єктів економіки;
- 4) нагляд за впровадженням основних засад фінансової політики.

*Мета фінансової політики* – оптимальний розподіл ВВП між сферами фінансової системи, а також галузями народного господарства, соціальними групами населення, територіями і, як наслідок, забезпечення стійкого зростання економіки, вдосконалення її структури, створення умов для розвитку господарських одиниць різних форм власності та забезпечення соціальних гарантій населенню.

*Завдання фінансової політики:*

1. Забезпечення умов для формування фінансових ресурсів.
2. Встановлення оптимального розподілу і використання фінансових ресурсів між галузями народного господарства, соціальними групами населення, територіями.
3. Концентрація фінансових ресурсів на найважливіших напрямках економічного й соціального розвитку.
4. Організація регулювання та стимулювання економічних і соціальних процесів фінансовими методами.
5. Розробка фінансового механізму та його розвиток відповідно до змін у цілях та завданнях фінансової стратегії.
6. Створення ефективною та максимально діловою і прозорою системи управління фінансами.

Фінансова політика повинна враховувати потреби суспільного розвитку, реальні економічні та фінансові можливості держави, тому вона залежить від конкретних історичних умов і завдань, які стоять перед суспільством. Вивчаючи вимоги, які теорія і практика господарювання ставлять до фінансової політики, слід усвідомити дуже важливий висновок – *фінансова політика має бути адекватною законам економічного розвитку суспільства*. Порушення цієї важливої вимоги призводить до кризових явищ, наслідком яких є значні втрати в народному господарстві.

Залежно від розвитку теоретичних концепцій економічної науки та від історико-політичних особливостей розвитку суспільства виділяють такі **типи фінансової політики**:

1. Класична. Засновники – Адам Сміт і Давид Рікардо. Існувала до кінця 20-х років ХХ століття. Її основними напрямками є невтручання в економіку, збереження вільної конкуренції, використання ринкового механізму як головного регулятора господарчих процесів.

2. Регулювальна. Засновник – Джон Мейнард Кейнс. У момент заснування (30–40-ті роки ХХ століття) основними її завданнями були послаблення впливу кризи надвиробництва на економіку, розширення платіжного попиту, підтримка високої ділової активності. У 70-х роках ХХ століття розвивається неокейнсіанський напрям економічної теорії. Відповідно до рекомендацій неокейнсіанців, держави починають регулювати, крім доходів і видатків бюджету, ще й грошовий обіг, валютний курс, соціальні фактори економіки.

3. Планово-директивна. Застосовується в країнах з адміністративно-командною системою управління економікою. Базується на державній власності на засоби виробництва. Ціль: забезпечення максимальної концентрації фінансових ресурсів у держави для їх подальшого перерозподілу відповідно до основних напрямів державного плану.

У сучасних умовах більшість розвинутих країн у своїй фінансовій політиці використовують різні елементи як неокласичної, так і неокейнсіанської теорії державного регулювання.

Фінансова політика держави залежить від впливу багатьох факторів – зовнішніх і внутрішніх.

*Зовнішніми факторами*, що впливають на фінансову політику є:

- залежність від світового та регіонального фінансового ринку;
- залежність від взаємовідносин з іншими державами;
- експортні можливості країни;
- ступінь її інтеграції до світових економічних систем.

*Внутрішні фактори*, що визначають фінансову політику:

- політичний устрій країни;
- структура економіки, стан її розвитку;
- стабільність грошової одиниці;
- забезпеченість природними ресурсами;
- рівень державного боргу;
- розвиток фінансового та страхового ринків;
- рівень добробуту населення;
- соціальний склад населення;
- освітньо-інтелектуальний рівень населення.

Залежно від тривалості дії та характеру виконуваних задач фінансову політику поділяють на дві складові – фінансову стратегію і фінансову тактику.

*Фінансова стратегія* – довгостроковий курс фінансової політики, розрахований на перспективу. Передбачає рішення загальнодержавних задач, що визначені економічною та соціальною стратегією. Її особливістю є відносна стабільність.

*Фінансова тактика* спрямовується на рішення цілей задач конкретного етапу розвитку суспільства шляхом своєчасних змін методів організації фінансових зв'язків і перегрупування фінансових ресурсів. На відміну від стратегії, відрізняється гнучкістю. Її основне завдання – досягнення стратегічних цілей розвитку.

Основні складові фінансової політики держави:

1. *Бюджетна політика* – діяльність державних органів влади й управління щодо формування, виконання та регулювання державного бюджету країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку та стратегічних пріоритетів держави.

2. *Податкова політика* характеризує діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування й організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

3. *Грошово-кредитна (монетарна) політика* – комплекс дій і заходів держави у сфері грошового та кредитного ринків із метою забезпечення стабільності національної валюти.

4. *Митна політика* передбачає захист інтересів держави у сфері розширення чи скорочення експорту й імпорту.

5. *Боргова політика* – це система дій і заходів щодо уникнення або врегулювання боргових проблем держави, забезпечення чи відновлення її платоспроможності й отримання ефекту від використання залучених ресурсів.

6. *Інвестиційна політика* – створення привабливості інвестиційного середовища для поживлення економічної діяльності та нарощування обсягів інвестицій у національну економіку.

7. *Соціальна політика* – вжиття заходів щодо соціального захисту домогосподарств, державної підтримки незаможних верств населення.

Дієздатність фінансової політики значною мірою визначається узгодженістю її окремих складових. Усі вони мають бути спрямовані на досягнення однієї мети – стабільного економічного розвитку країни. Тільки скоординована й узгоджена політика може дати позитивні результати.

### **3.2. Фінансовий механізм та його складові**

Одним із завдань фінансової політики є розробка фінансового механізму та його коригування відповідно до конкретних напрямів фінансової стратегії держави. Ефективність фінансового впливу на процеси, що відбуваються в суспільстві, досягається саме за допомогою застосування відповідного фінансового механізму.

**Фінансовий механізм** – сукупність форм, методів і важелів фінансового впливу на соціально-економічні процеси в суспільстві.

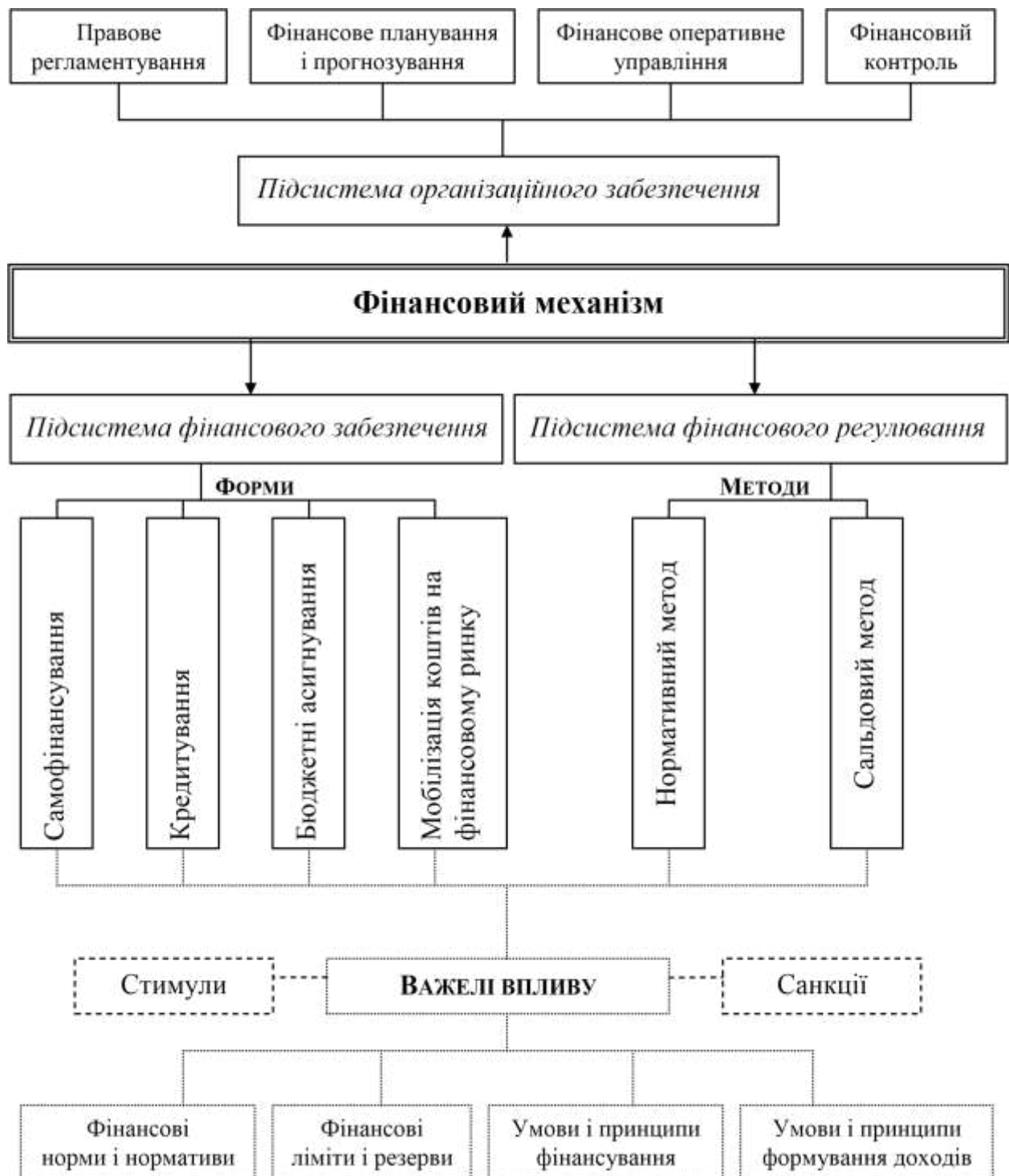


Рис. 3.1. Структура фінансового механізму

Структура фінансового механізму досить складна (рис. 3.1). До неї належать різні елементи, що відповідають різноманітності фінансових відносин. Фінансовий механізм має три підсистеми: організаційного

забезпечення, фінансового забезпечення та фінансового регулювання. Поєднання елементів фінансового механізму становить його «конструкцію», яка приводиться в дію встановленням кількісних параметрів кожного елемента, тобто визначення ставок і норм вилучення коштів, обсягу фондів, рівня видатків та ін.

**Організаційне забезпечення** передбачає сукупність заходів, проведення яких забезпечує цілісне існування фінансового механізму.

*Правове регламентування* дає змогу за допомогою різноманітних нормативних актів законодавчо забезпечити діяльність всіх ланок і сфер фінансової системи, а також врегулювати взаємовідносини між ними. Нормативно-правове забезпечення фінансового механізму регулюється Конституцією України, Законами України, постановами Верховної Ради України, постановами та декретами Кабінету Міністрів України, указами Президента України, нормативними актами міністерств та інших органів, нормативними актами місцевих органів влади, нормативними актами суб'єктів господарювання (статутом підприємства, наказами керівника тощо). У процесі *фінансового планування і прогнозування* визначаються обсяги фінансових ресурсів, що формуватимуться, розподілятимуться та використовуватимуться на макро- та мікрорівнях. Діяльність, пов'язана зі складанням будь-якого бюджету або фінансового плану, передбачає виконання певних видів робіт із використанням відповідних методів, а саме: нормативного, розрахунково-аналітичного, балансового і методу економіко-математичного моделювання.

Суть нормативного методу фінансового планування полягає в тому, що під час розрахунку фінансових показників за основу беруться фінансові нормативи, до яких належать норми амортизаційних відрахувань, рентабельності окремих видів товарів, робіт і послуг, обігових коштів, ставки заробітної плати, норми витрачання коштів у бюджетних установах, норми відрахувань до фондів соціального призначення тощо.

Нормативний метод буде ефективним за умови, що норми й нормативи відповідають таким вимогам:

- вони мають бути науково обґрунтованими;
- прогресивними (тобто орієнтованими на кращий досвід);
- тривалої дії;
- стабільними.

Розрахунково-аналітичний метод фінансового планування ґрунтується на фактичних показниках фінансової діяльності в попередні звітні періоди. На основі аналізу фінансових показників за минулі роки і період, що передував передплановому року, встановлюється вихідна база планування. Потім

визначаються фактори, які можуть вплинути на фінансову діяльність у плановий період, розраховуються індекси та коефіцієнти їх впливу. На основі базових показників, а також коефіцієнтів, що характеризують зміни умов діяльності, розраховуються фінансові показники на плановий період. Це досить трудомісткий метод і потребує значної аналітичної роботи, проте на сьогодні його застосування є найреальнішим.

Балансовий метод у фінансовому плануванні передбачає відповідність видатків джерелам їх покриття, ув'язку всіх розділів фінансового плану, фінансових і виробничих показників, унаслідок чого досягається збалансованість плану.

Досить перспективним є метод економіко-математичного моделювання. Ґрунтується він на розробленні математичної моделі фінансової діяльності підприємства або держави в плановий період. Цей метод дає змогу розрахувати кілька варіантів плану за допомогою змінних вхідних показників і знаходити оптимальні рішення.

*Платіжний календар* – це оперативний фінансовий план. Головна мета його складання – спрогнозувати фінансовий стан підприємства на певну дату, на відміну від балансу доходів і видатків, який складається на певний період.

Під час складання платіжного календаря обов'язково враховуються: строки виплати заробітної плати, премій, внесення податків і здійснення інших платежів, розрахунків із постачальниками та споживачами; стан дебіторської і кредиторської заборгованості та ін.

*Бізнес-план* – план реалізації певного проєкту або угоди. Це не суто фінансовий план, але він містить розділи, у яких наводиться розрахунок фінансових показників, таких як затрати, прибуток, рентабельність, термін окупності затрат. Бізнес-плани обов'язково складаються у випадках приватизації підприємства, продажу контрольного пакета акцій на неконкурсних основах іноземному інвестору, у разі створення спільних підприємств за участі держави. Крім того, кредитні установи, надаючи довгострокові позики, вимагають подання підприємствами бізнес-планів для обґрунтування повернення кредитів.

*Фінансове оперативне управління* здійснюється на основі поточного аналізу конкретної фінансової ситуації і передбачає комплекс заходів із формування, розподілу й використання фондів фінансових ресурсів відповідної ланки фінансової системи країни.

*Фінансовий контроль* є невід'ємною складовою фінансового механізму, оскільки його проведення дає змогу забезпечити виконання фінансами однієї зі своїх функцій – контрольної.

**Підсистема фінансового забезпечення** передбачає існування чотирьох форм, за допомогою яких можливе забезпечення окремих ланок фінансової системи фінансовими ресурсами: самофінансування; кредитування; бюджетні асигнування; мобілізація коштів на фінансовому ринку за допомогою випуску цінних паперів (акцій, облігацій).

**Підсистема фінансового регулювання** передбачає використання двох методів розподілу: нормативного та сальдового.

**Нормативний метод** передбачає розподіл фінансових ресурсів на основі затверджених нормативів. Так, для розподілу прибутку підприємства існує норматив – ставка податку на прибуток. Використовуючи цей норматив, розраховують суму прибутку, яка у вигляді податку надходить до бюджету держави. Сума прибутку, що залишилася, використовується підприємством самостійно.

**Сальдовий метод** розподілу передбачає визначення підсумкового (балансового) елемента.

**Фінансові важелі й інструменти** – це форми, способи та прийоми розподілу й перерозподілу ВВП.

**Фінансові важелі** – це засоби впливу на суб'єктів господарювання з метою їх стимулювання для покращення їх діяльності, вони передбачають два можливі напрями: стимули та санкції.

**Стимули** являють собою фінансові важелі, за допомогою яких досягається вплив на різні сторони діяльності суб'єкта господарювання з метою досягнення певних результатів. До фінансових стимулів належать:

- особливі режими оподаткування;
- податкові пільги;
- відстрочки та розстрочки зі сплати податків;
- списання податкової заборгованості;
- бюджетні кредити;
- надання фінансової допомоги;
- пільгове кредитування;
- прискорені норми амортизації.

**Фінансові санкції** є напрямом фінансових важелів, використання яких дає змогу посилити матеріальну відповідальність суб'єкта господарювання за виконання певних зобов'язань. До фінансових санкцій належать:

– штрафи – це засіб матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або чинних правил. Накладається зазвичай у твердій грошовій сумі;

– пеня застосовується в разі несвоєчасного виконання грошових зобов'язань і нараховується за кожен день прострочення. Розмір пені встановлюється в процентах від суми простроченого платежу;

– санкції, за порушення податкового законодавства;

– санкції за нецільове використання бюджетних коштів;

– вилучення до бюджету коштів, використаних не за призначенням;

– зменшення (призупинення) бюджетного фінансування;

– відміна наданих пільг.

*Видами фінансових інструментів є:*

– фінансові норми і нормативи (ставки податків і платежів; ставки пені; розмір штрафних санкцій; норми амортизаційних відрахувань; норми витрат у бюджетних установах; розміри дотацій, субвенцій, субсидій; ставки заробітної плати, стипендій, пенсій). Фінансові норми умовно поділяють на чотири групи.

*До першої* належать норми, що централізовано затверджуються органами законодавчої та виконавчої влади – ставки заробітної плати, розмір стипендій, ставки податків, деяких видів зборів і відрахувань.

*До другої* групи належать норми, що ґрунтуються на матеріальних потребах. Це норми витрат на харчування в дошкільних та інших закладах освіти й охорони здоров'я, норми витрат на медикаменти, освітлення, опалення тощо.

*Третю групу* становлять норми, що визначаються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади. Це, зокрема, норми значної частини витрат бюджетних установ.

*Четверта група* – це норми й нормативи, що характеризують пропорції економічного та соціального розвитку;

– фінансові ліміти і резерви (резервні фонди суб'єктів господарювання; резервний фонд Кабінету Міністрів; резервні фонди місцевих органів влади; резервні фонди страхових компаній і комерційних банків; ліміти бюджетного фінансування, ліміти використання певних ресурсів);

– умови і принципи фінансування передбачають визначення основних правил, за якими здійснюється забезпечення певного суб'єкта господарювання фінансовими ресурсами;

– умови і принципи формування доходів визначаються відповідним нормативно-правовим забезпеченням і передбачають встановлення порядку формування доходів, віднесення витрат, визначення розміру та джерел сплати податків, методологію розрахунку прибутку.

Існування всіх зазначених елементів фінансового механізму у взаємодії дає змогу сформувати його цілісну конструкцію та досягти ефективного функціонування фінансової системи країни.

### **3.3. Фінансовий контроль**

Одним з основоположних факторів ефективності фінансового механізму є забезпечення всеохоплюючого фінансового контролю.

**Фінансовий контроль** – комплекс заходів щодо перевірки формування, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів із метою оцінювання обґрунтованості й ефективності прийняття фінансових рішень і результатів їх виконання.

**Об'єктом фінансового контролю** є процеси формування, розподілу й використання фондів фінансових ресурсів.

**Суб'єкти фінансового контролю** виділяються відповідно до контрольованих об'єктів. За певними об'єктами фінансового контролю державою законодавчо закріплюються відповідні суб'єкти (наприклад, до суб'єктів державного фінансового контролю належать Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Державна податкова служба, Державна аудиторська служба; суб'єктами незалежного фінансового контролю є аудиторські фірми.

Найважливішими принципами фінансового контролю є:

- превентивність (попереджувальний характер);
- регулярність;
- об'єктивність;
- гласність;
- дієвість;
- всеохоплюючий характер;
- незалежність.

Оскільки фінансовий контроль є всеохоплюючим заходом, класифікацію його видів здійснюють за різними напрямками.

Залежно від взаємовідносин суб'єкта і об'єкта контролю виділяють:

- зовнішній контроль;
- внутрішній контроль.

Залежно від організаційного рівня:

- державний контроль;
- муніципальний контроль;
- відомчий (корпоративний) контроль;
- внутрішньогосподарський контроль;
- громадський контроль;

– незалежний контроль.

*Аудит* – незалежний фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Може бути обов'язковим (що закріплюється законодавчо) та ініціативним, тобто проводиться виключно за бажанням керівників чи власників підприємства. Завданнями аудиту є встановлення достовірності фінансової звітності суб'єкта господарювання, розробка рекомендацій з усунення виявлених недоліків у діяльності підприємства, покращення фінансових результатів діяльності та фінансового стану суб'єкта господарювання. Результати аудиту зазначаються в спеціальному документі – аудиторському висновку. Діяльність аудиторів підлягає обов'язковій сертифікації та ліцензуванню Аудиторською палатою.

Залежно від ступеня охоплення підконтрольного об'єкта:

- комплексний контроль – охоплює всі напрями діяльності підприємства;
- частковий контроль – стосується окремих напрямів діяльності;
- тематичний контроль – одночасно проводиться в однотипних установах з окремого питання чи певного переліку питань.

Залежно від повноти залучених документів:

- суцільний контроль;
- вибіркового контролю.

Залежно від джерел інформації:

- документальний контроль;
- фактичний контроль.

Залежно від цільової спрямованості контрольних дій:

- стратегічний контроль;
- тактичний контроль.

Залежно від місця проведення:

- контроль безпосередньо на місці;
- дистанційний контроль.

Усі перелічені види фінансового контролю можуть здійснюватися з використанням форм і методів, зазначених на рис. 3.2.

*Попередній фінансовий контроль* проводиться на стадії складання, розгляду та затвердження бюджетів, фінансових планів і кошторисів. Мета – попередити порушення законодавства та нераціональне використання коштів.

*Поточний фінансовий контроль* застосовується в процесі виконання бюджетів, фінансових планів, кошторисів. Мета – виявити найбільш раціональні напрямки використання фінансових ресурсів, віднайти резерви збільшення доходів та зменшення витрат.

*Наступний фінансовий контроль* здійснюється після завершення звітного періоду. Мета – перевірка дотримання законодавства, доцільності витрачання фінансових ресурсів, ефективності витрачання коштів.

*Тематична перевірка* проводиться для дослідження окремих питань фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації.

*Обстеження* здійснюється за більш широким колом питань. Його мета – визначити становище, що склалося в окремих напрямках фінансово-господарської діяльності й окреслити напрями його покращання.



Рис. 3.2. Форми та методи фінансового контролю

*Аналіз* здійснюється регулярно щодо всього кола питань діяльності суб'єкта господарювання. Мета – встановити резерви зростання фінансових ресурсів, скорочення витрат, поліпшення фінансового стану.

*Нагляд* проводиться контролюючими органами за економічними суб'єктами, що отримали ліцензію на той чи інший вид фінансової діяльності (банки, страхові компанії, аудиторські фірми). Передбачає дотримання цими організаціями встановлених правил і нормативів.

*Спостереження* – постійний контроль з боку кредитних організацій за використанням виданої позики та фінансовим станом позичальника.

*Ревізія* – метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю суб'єкта господарювання, за дотриманням ним фінансового законодавства, за достовірністю обліку та звітності. Проведення ревізій дає змогу викрити крадіжки, привласнення та недостачі коштів і матеріальних цінностей, попередити фінансові зловживання. Під час ревізій використовуються такі способи контролю: інвентаризація, зустрічні перевірки, експертизи, лабораторні аналізи. За результатами проведеної ревізії складається акт.

Ефективність фінансового контролю забезпечується поєднанням всіх форм і методів його проведення. Обов'язковою є також висока кваліфікація спеціалістів, які безпосередньо проводять контролюючі заходи. Це дає змогу скоротити витрати часу на проведення фінансового контролю, а також мінімізувати службові зловживання.

Державним органом, що забезпечує фінансовий контроль, є Державна аудиторська служба, її основна місія полягає у здійсненні державного фінансового контролю за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах і взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку та фінансової звітності

Державний фінансовий контроль забезпечується через:

- проведення державного фінансового аудиту,
- інспектування,
- перевірки закупівель і моніторингу закупівлі.

*Державний фінансовий аудит* полягає в перевірці й аналізі фактичного стану справ щодо законного й ефективного використання державних чи комунальних коштів і майна, інших активів держави, правильності ведення бухгалтерського обліку та достовірності фінансової звітності, функціонування системи внутрішнього контролю. Результати державного фінансового аудиту та їх оцінка викладаються у звіті.

*Інспектування* проводиться у формі ревізії, яка полягає у документальній і фактичній перевірці певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності підконтрольної установи та повинна забезпечувати виявлення наявних фактів порушення законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб. Результати ревізії викладаються в акті.

*Перевірка закупівель* полягає в документальному та фактичному аналізі дотримання замовником законодавства про закупівлі. Результати перевірки закупівель викладаються в акті перевірки закупівель.

Досвід розвитку економіки в умовах ринку в багатьох зарубіжних країнах підтверджує, що стабільність економічного зростання й підвищення суспільного добробуту потребують постійного вдосконалення фінансового механізму в кожній із його складових.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. Дайте визначення фінансовій політиці.
2. Визначте й обґрунтуйте відмінності між фінансовою стратегією та фінансовою тактикою.
3. Назвіть мету й основні завдання фінансової політики.
4. Розкрийте сутність боргової політики держави.
5. Що таке фінансовий механізм і яка його роль у реалізації фінансової політики держави?
6. З яких складових елементів формується фінансовий механізм держави? Охарактеризуйте ці елементи.
7. Охарактеризуйте методи фінансового планування та прогнозування.
8. Що відносять до складу фінансових інструментів, стимулів, санкцій у структурі фінансового механізму? Охарактеризуйте їх сутність.
9. Конкретизуйте призначення фінансового контролю.
10. Назвіть державний орган, що забезпечує фінансовий контроль.

## **Тема 4. ФІНАНСИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

- 4.1. *Сутність і функції фінансів суб'єктів господарювання.*
- 4.2. *Фінансові ресурси суб'єктів господарювання.*
- 4.3. *Формування фінансових результатів діяльності підприємства.*
- 4.4. *Особливості фінансів будівельної галузі.*

**Ключові слова:** *фінанси підприємств, суб'єкт господарювання, фінансові ресурси підприємства, виручка від реалізації продукції, собівартість продукції, фінансова діяльність, фінансові зобов'язання.*

### **4.1. Сутність і функції фінансів суб'єктів господарювання**

Фінанси суб'єктів господарювання є базовою ланкою сфери матеріального виробництва фінансової системи країни, оскільки саме тут відбувається процес створення валового внутрішнього продукту. Від стану фінансів підприємств залежить і стан інших сфер фінансової системи країни, а також стан взаємовідносин між окремими сферами та ланками фінансової системи країни.

На організацію функціонування фінансів значним чином впливають такі чинники:

- форма власності підприємства;
- вид діяльності підприємства (комерційна чи некомерційна);
- галузева приналежність підприємства.

Усі перелічені фактори чинять вплив на особливості формування, розподілу й використання фінансових ресурсів підприємства.

Так, підприємства *державної форми власності* вирізняються можливістю під час формування фінансових ресурсів отримувати бюджетні кошти, а прибуток цих підприємств є власністю держави й використовується відповідно до чинного законодавства. Прибуток же підприємств *недержавної форми власності* після сплати податків надходить у повне розпорядження засновників і власників підприємства та розподіляється відповідно до статутних документів.

Основною метою *комерційних підприємств* є отримання прибутку, отже, уся їх діяльність спрямовується саме на досягнення позитивного фінансового результату. *Некомерційні підприємства* в процесі своєї діяльності не мають на меті одержання прибутку, тому тут формування фінансових ресурсів відбувається переважно для покриття витрат діяльності.

*Галузева приналежність* підприємства обумовлює технологічні особливості, тривалість виробничого циклу, залежність від природних і

кліматичних умов, віддаленість від постачальників і покупців. Це значно впливає на організацію фінансів підприємства. Так, сільськогосподарські підприємства вирізняються сезонністю виробництва й нерівномірністю надходження коштів протягом року, що зумовлює потребу в залученні додаткових коштів у формі банківського кредиту.

Оскільки *фінанси підприємств* безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів, то досить часто поняття «*фінанси підприємств*» ототожнюється з поняттями «*грошові кошти*» та «*фінансові ресурси*». Однак самі кошти чи фінансові ресурси не розкривають поняття «фінанси», якщо не з'ясувати суті економічної природи останніх. Такими суттєвими загальними властивостями, які лежать в основі фінансів, є закономірності відтворювального процесу та грошові відносини, що виникають між учасниками суспільного виробництва на всіх стадіях процесу відтворення, на всіх рівнях господарювання, у всіх сферах суспільної діяльності. Однак не всі грошові відносини належать до фінансових. Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Таке відбувається в процесі формування, розподілу, використання грошових доходів і фондів згідно із цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів. Отже, ***фінансами суб'єктів господарювання є економічні відносини, що виникають в процесі руху грошових потоків, формування, розподілу й використання фінансових ресурсів на мікроекономічному рівні в процесі відтворення.***

У процесі підприємницької діяльності підприємства вступають у господарські відносини зі своїми контрагентами: постачальниками та покупцями, партнерами із суспільної діяльності, об'єднаннями й асоціаціями, фінансово-кредитною системою, унаслідок яких виникають фінансові відносини, пов'язані з організацією виробництва й реалізацією продукції, формуванням фінансових ресурсів, здійсненням інвестиційної діяльності, податкових платежів у бюджет і цільові фонди, внутрішньовиробничим розподілом доходів тощо.

Усі зазначені групи грошових відносин суб'єктів господарювання відрізняються сферами застосування та мають свої особливості, але характерним для них є те, що всі вони мають матеріальну основу – рух грошових коштів. Саме це дає змогу визначити суть фінансів суб'єктів господарювання через названі групи грошових відносин.

Отже, *об'єктом фінансів підприємства* є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням і використанням грошових фондів.

*Суб'єктами* таких відносин можуть бути підприємства й організації, банківські установи та страхові компанії, позабюджетні фонди, інвестиційні

фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які мають статус юридичних осіб.

Як і будь-яка інша економічна категорія, фінанси суб'єктів господарювання виражають свою сутність через виконання таких **функцій**:

1. *Ресурсно-формувальна*. Ця функція фінансів підприємств відображає їх властивість формувати фінансові ресурси суб'єкта господарювання. Формування фінансових ресурсів на підприємствах відбувається під час створення статутного капіталу, а також під час розподілу грошових надходжень унаслідок повернення коштів, авансованих в основні й оборотні засоби, використання доходів на формування резервного фонду тощо.

2. *Ресурсно-розподільча*. Відображає властивість фінансів підприємств розподіляти сформовані фінансові ресурси з метою найбільш оптимального їх використання (для забезпечення операційної, інвестиційної та фінансової діяльності підприємства), а також для виконання своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, суб'єктами господарювання.

3. *Контрольна*. За її допомогою фінанси суб'єктів господарювання кількісно і якісно сповіщають про хід формування, розподілу й використання фінансових ресурсів підприємства. Об'єктивною основою контрольної функції є вартісний облік витрат на виробництво та реалізацію продукції (виконання робіт, надання послуг), формування доходів і фондів грошових коштів підприємства та їх використання. Контрольна функція реалізується за допомогою фінансових показників діяльності підприємств, їх оцінки й розробки відповідних заходів щодо підвищення ефективності розподільчих відносин.

#### **4.2. Фінансові ресурси суб'єктів господарювання**

Матеріальною основою фінансових відносин на макрорівні є фінансові ресурси суб'єктів господарювання.

Під *фінансовими ресурсами* розуміють акумульовані підприємством грошові кошти з різних джерел, які надходять у господарський обіг і призначені для покриття його потреб. До фінансових ресурсів належать усі грошові фонди і та частина грошових коштів, яка використовується підприємством у нефондовій формі.

При цьому до грошових фондів належать: статутний фонд, фонд оплати праці, амортизаційний фонд, резервний фонд.

Класифікацію фінансових ресурсів підприємства наведено на рис. 4.1.



Рис. 4.1. Класифікація фінансових ресурсів підприємства

Отже, за стадією формування фінансові ресурси класифікуються залежно від того, чи вони виникли на початку функціонування підприємства, чи в процесі його діяльності. У першому випадку фінансові ресурси мають назву *початкових*. Ці фінансові ресурси призначені для формування статутного фонду підприємства, який спрямовується на придбання основних фондів та формування оборотних коштів. Якщо фінансові ресурси виникли в процесі діяльності підприємства, то вони мають назву *прирощених*. Такі ресурси формуються на підприємстві переважно завдяки прибутку й амортизаційним відрахуванням. За ці ресурси також можуть бути придбані основні фонди або поповнені оборотні кошти підприємства.

За напрямками використання фінансові ресурси підприємств поділяються на матеріалізовані та ті, що перебувають в обігу. Матеріалізованими фінансовими ресурсами є основні фонди, в обігу ж перебувають обігові кошти.

За правом власності фінансові ресурси суб'єктів господарювання поділяються на власні, запозичені та залучені. Залученими вважаються фінансові ресурси, які за характером використання близькі до власних, тобто після надходження вони переходять у власність підприємства. Залучити

фінансові ресурси підприємство може, мобілізувавши ресурси на фінансовому ринку шляхом випуску власних цінних паперів.

*Запозичені фінансові ресурси* – це:

– *банківський кредит*; потреба в ньому визначається характером кругообігу основних і оборотних засобів;

– *комерційний кредит* – передбачає придбання товарів чи отримання послуг з відстрочкою їх оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням – комерційним векселем.

Серед усіх ресурсів саме запозичені фінансові ресурси характеризуються дотриманням обов'язкових умов: строковості, платності та повернення.

Як видно з рис. 4.1, як початкові, так і прирощені фінансові ресурси підприємств можуть бути використані на придбання (ремонт, модернізацію) основних фондів, а також на забезпечення підприємства оборотними коштами.

**Основні виробничі фонди** є матеріально-технічною основою діяльності будь-якого підприємства. Формування, функціонування та відтворення основних фондів відбувається безпосередньо за допомогою фінансів суб'єкта господарювання. Первісне придбання основних фондів здійснюється за фінансові ресурси статутного капіталу. Прийняття придбаних основних фондів на баланс підприємства відбувається за їх початковою вартістю. З моменту вводу основних фондів в експлуатацію їх залишкова вартість поступово зменшується на суму амортизаційних відрахувань. Отже, у будь-який момент часу кожен об'єкт основних фондів може бути вартісно охарактеризований трьома показниками: початковою вартістю, зносом (амортизацією) і залишковою вартістю.

**Амортизаційні відрахування** являють собою вартісний вираз зносу основних фондів, тобто частку вартості основних фондів, перенесену в поточному періоді на виготовлену продукцію.

Розрахунок амортизаційних відрахувань здійснюється шляхом множення балансової вартості основних фондів на норму амортизації, виражену у відсотках. При цьому норма амортизації залежить від групи, до якої належить той чи інший вид основних фондів.

За використання амортизаційних відрахувань формується амортизаційний фонд підприємства. Кошти фонду використовуються для простого та частково для розширеного відтворення основних фондів. Просте відтворення основних фондів передбачає ремонт наявних або придбання нових основних фондів замість зношених (у тих самих обсягах і з такими самими виробничо-технічними характеристиками). Якщо ж на момент

вибуття основних фондів вони є технологічно застарілими, то взамін зношеного обладнання можна придбати більш досконале, економічне чи продуктивніше. У такому випадку кошти амортизаційного фонду використовуються на розширене відтворення.

Для здійснення своєї діяльності підприємству поряд з основними фондами потрібно мати достатні обсяги **оборотних коштів**, тобто фінансових ресурсів, які постійно перебувають в обігу.

**Оборотні кошти** – це грошові кошти, авансовані в оборотні виробничі фонди та фонди обігу для забезпечення безперервності виробництва й реалізації виготовленої продукції (рис. 4.2).



Рис. 4.2. Класифікація оборотних коштів підприємства

Оборотні кошти можуть бути сформовані як за власні джерела (статутний капітал, пайові внески), так і за запозичені (короткострокові кредити, кредиторська заборгованість) і залучені. При цьому важливим є

співвідношення між власними та запозиченими оборотними коштами, оскільки воно характеризує ступінь фінансової стійкості підприємства.

У процесі діяльності суб'єкта господарювання важливим є визначення мінімально потрібного обсягу оборотних коштів, тобто такої їх кількості, яка забезпечить безперебійну роботу підприємства. Визначити такий обсяг оборотних коштів можна шляхом *нормування*.

Для визначення оптимальної кількості оборотних коштів потрібно враховувати такі фактори:

1. Виробничі фактори: обсяги виробництва; тривалість виробничого циклу; особливості організації виробництва; умови зберігання сировини та матеріалів; умови закупівлі сировини та матеріалів (кількість постачальників, їх віддаленість, ритмічність поставок, умови поставок, розмір партій, умови оплати за придбану сировину); умови реалізації продукції (терміни реалізації, кількість покупців, їх віддаленість, розмір партій, умови транспортування, умови оплати за відвантажену продукцію).

2. Фінансовий фактор – шанс запозичення коштів залежить від:

- можливості забезпечення власними оборотними коштами;
- наявності майна, що може бути прийняте банком під заставу;
- фінансових результатів діяльності підприємства.

Забезпеченість підприємства оборотними коштами, їх склад і структура мають безпосередній вплив на процес діяльності підприємства, а також характеризують фінансовий стан підприємства.

#### **4.3. Формування фінансових результатів діяльності підприємства**

Фінанси безпосередньо не беруть участі в технологічному процесі виробництва, але за їх допомогою здійснюється вартісна оцінка цього процесу: нараховується амортизація, формується фонд оплати праці, оцінюється розмір витрат обігових коштів, визначаються відрахування до централізованих фондів цільового призначення, інші витрати відповідно до чинного законодавства.

У процесі виробництва продукції (робіт, послуг) створюється вартість, величина якої визначається ціною реалізації (продажу). Держава, використовуючи фінанси, може істотно впливати на структуру ціни через зміну норм амортизації, відрахувань до Пенсійного фонду та Фонду соціального страхування, регулювання оплати праці. Ціни можуть збільшуватись у зв'язку з введенням акцизного збору, податку на додану вартість (або збільшенням їх ставок). Під час визначення ціни на вироблену продукцію, виконані роботи та надані послуги розраховується розмір

прибутку, що закладається в ціну реалізації. Це досить важливий момент у функціонуванні як фінансів підприємницьких структур, так і фінансів держави, оскільки розмір прибутку визначає ефективність самого процесу виробництва, можливість його розширення й удосконалення, а для держави – розмір платежів до бюджету.

Результатом реалізації продукції (робіт, послуг) є дохід (виручка) підприємства.

Ефективність діяльності будь-якого суб'єкта господарювання виражається різноманітними показниками. Показниками фінансових результатів діяльності підприємства є:

- 1) чистий дохід;
- 2) валовий прибуток (збиток);
- 3) чистий прибуток (збиток).

Фінансові результати діяльності акціонерних товариств включають також показники прибутковості акцій: чистий прибуток на одну просту акцію та дивіденди на одну просту акцію.

Фінансові результати діяльності суб'єктів господарювання формуються в процесі звичайної діяльності та надзвичайних подій (рис. 4.3).

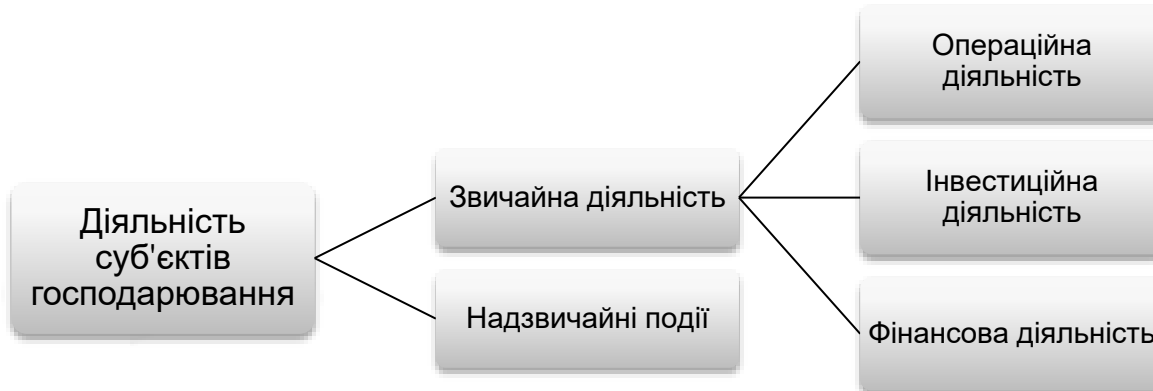


Рис. 4.3. Види діяльності суб'єкта господарювання

Операційна діяльність – це основна виробнича діяльність підприємства, а також інші види діяльності, що не є інвестиційною чи фінансовою діяльністю. Основною діяльністю вважаються операції, пов'язані з виробництвом або реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг), що є головною метою створення підприємства і забезпечують основну частку його доходу.

Інвестиційна діяльність підприємства передбачає придбання і продаж довгострокових (необоротних) активів, а також короткострокових (поточних) фінансових інвестицій, які не є еквівалентами грошових коштів.

Фінансова діяльність – це сукупність операцій, які призводять до зміни величини та складу власного й позикового капіталу (випуск власних акцій, отримання позик та їх погашення, виплата дивідендів).

Надзвичайна подія – це подія або операція, яка відрізняється від звичайної діяльності підприємства та не очікується, що вона повторюватиметься періодично або в кожному наступному періоді.

Формування фінансових результатів діяльності підприємства схематично наведено на рис. 4.4.

**Доходи підприємства** – це збільшення економічних вигід у вигляді надходжень активів або зменшення зобов'язань, які призводять до зростання власного капіталу (за винятком зростання капіталу завдяки внескам власників).

**Чистий дохід від реалізації** продукції (товарів, робіт, послуг) – це виручка від реалізації без врахування непрямих податків (ПДВ, акцизного збору), наданих знижок, повернення проданих товарів.

Під **іншими операційними доходами** розуміють інші доходи від операційної діяльності, крім доходу від реалізації продукції (доходи від реалізації іноземної валюти; доходи від оперативної оренди активів; суми одержаних штрафів, пені, неустойок та інших санкцій за порушення господарських договорів; інші доходи).

**Дохід від участі в капіталі** відображає доходи, одержані від інвестицій в асоційовані, дочірні або спільні підприємства.

**Інші фінансові та інвестиційні доходи** – доходи, що виникають у разі проведення фінансової та інвестиційної діяльності підприємства (дивіденди, відсотки й інші доходи, отримані від фінансових інвестицій).

**Надзвичайні доходи** – це доходи, що одержуються в умовах надзвичайних подій (стихійного лиха, пожеж, техногенних аварій тощо).

**Витрати підприємства** – це зменшення економічних вигід у вигляді вибуття активів або збільшення зобов'язань, які призводять до зменшення власного капіталу (за винятком зменшення капіталу через його вилучення або розподіл власниками).

**Собівартість реалізованої продукції** (робіт, послуг) складається з виробничої собівартості продукції, яка була реалізована протягом звітного періоду, нерозподілених постійних загально-виробничих витрат і наднормативних виробничих витрат.

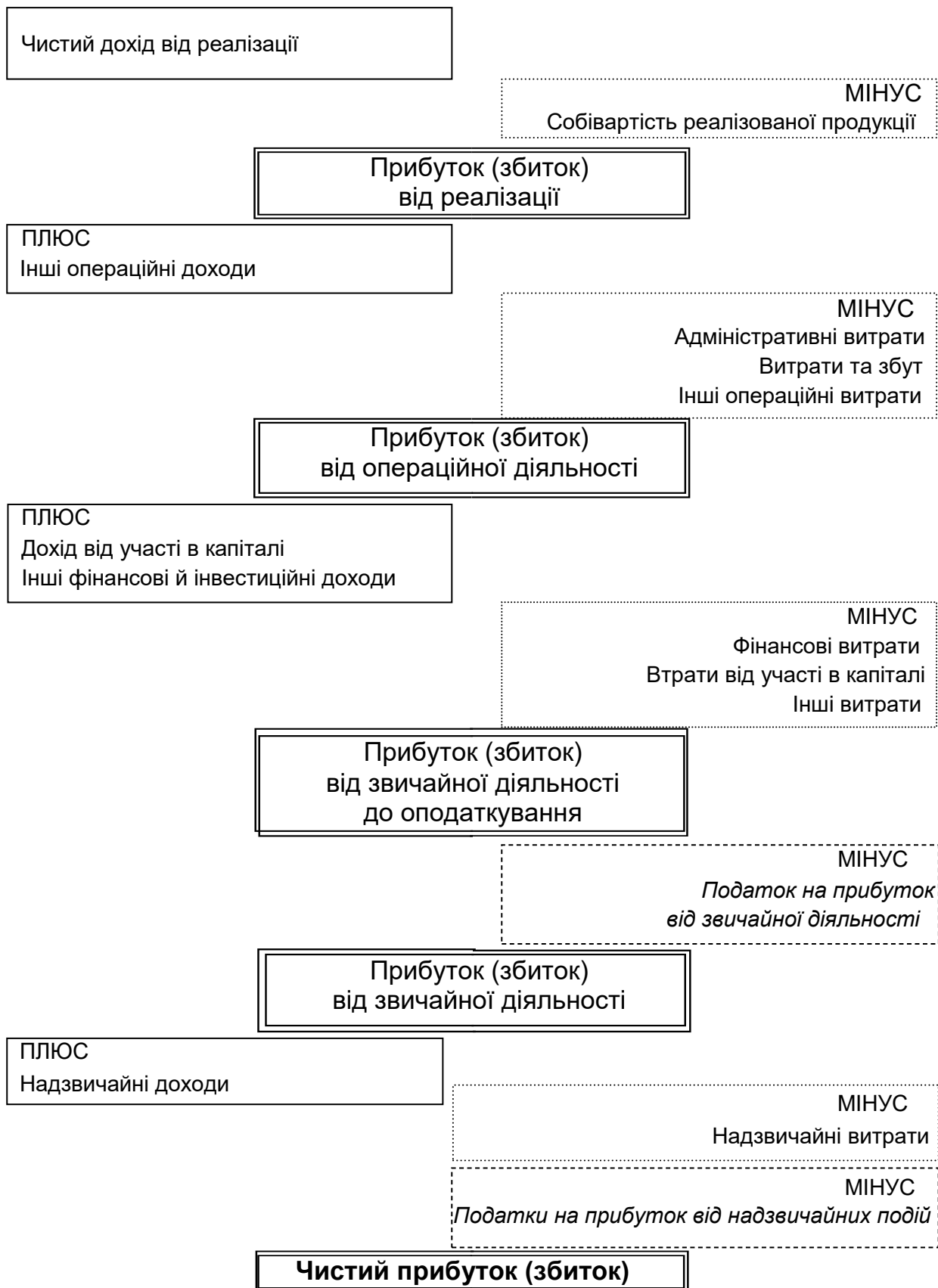


Рис. 4.4. Формування фінансових результатів діяльності підприємства:

- доходи підприємства;  – витрати підприємства;
- фінансові результати діяльності: прибуток (збиток);
- податки на прибуток

**Адміністративні витрати** – це загальногосподарські витрати, спрямовані на обслуговування й управління підприємством.

**Витрати на збут** передбачають витрати, пов'язані з реалізацією (збутом) продукції: витрати на пакування, на ремонт тари, комісійні винагороди продавцям, витрати на рекламу, на транспортування, на утримання основних фондів (пов'язаних зі збутом продукції).

**Інші операційні витрати** – це витрати на дослідження та розробки, собівартість реалізованої іноземної валюти, втрати від знецінення запасів, нестачі і втрати від псування цінностей, виплата штрафів, пені, неустойок тощо.

**Фінансові витрати** стосуються витрат на проценти й інших витрат, пов'язаних із залученням позикового капіталу.

**Втрати від участі в капіталі** – це збиток, спричинений інвестиціями в асоційовані, дочірні або спільні підприємства.

**Інші витрати** передбачають собівартість реалізованих фінансових інвестицій, необоротних активів і майнових комплексів, втрати від не операційних курсових різниць, втрати від уцінки фінансових інвестицій та необоротних активів, тощо.

**Надзвичайні витрати** – це втрати від стихійного лиха (повені, землетрусу, граду тощо) та техногенних катастроф і аварій.

Використовуючи всі зазначені показники доходів і витрат підприємства, розраховують його фінансові результати: прибуток (збиток) від реалізації, від операційної діяльності, від звичайної діяльності, чистий прибуток (збиток).

Як видно з рис. 4.4, під час розрахунку чистого прибутку (збитку) підприємства віднімаються не тільки різноманітні витрати, а й податки на прибуток (від звичайної діяльності та з надзвичайного прибутку). У зв'язку із цим виділяють два етапи розподілу прибутку підприємства.

Перший етап розподілу прибутку являє собою розподіл загального прибутку. На цьому етапі учасниками розподілу є держава і підприємство. Держава отримує свою частку у вигляді прямих податків.

Другий етап розподілу прибутку – це розподіл і використання прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства після сплати податку на прибуток (чистого прибутку). На цьому етапі підприємство самостійно приймає рішення про напрями використання прибутку.

#### ***4.4. Особливості фінансів будівельної галузі***

**Фінанси будівельних організацій** можна визначити як сукупність економічних відносин, що пов'язані з рухом фінансових ресурсів у процесі їх формування та використання для здійснення будівельної діяльності.

Для фінансів будівельних підприємств характерні особливості, які проявляються в таких аспектах:

- існування двох різновидів фінансових відносин: фінансів інвестора та фінансів підрядника;
- своєрідна структура активів і пасивів будівельних підприємств;
- способи формування фінансових ресурсів будівельних підприємств;
- управління фінансами, зокрема управління обіговими коштами;
- специфічний бухгалтерський та управлінський облік на підприємстві;
- формування та використання прибутку.

Будівельна організація має свою фінансову структуру, яка відрізняється від структури торговельного або промислового підприємства. Це спричинене тим, що великі будівельні організації мають у своєму складі підрозділи, що здійснюють проєктування, інженерні дослідження тощо. Також окремі будівельні підприємства можуть займатися виготовленням будівельних матеріалів, діючи в такому випадку як промислові підприємства.

Будівельні підприємства зазвичай працюють на договірних умовах за замовленням інвестора, який фінансує будівельні роботи. Тож можна відзначити, що в процесі будівництва беруть участь два види фінансів: фінанси підрядника та фінанси інвестора (або замовника).

*Особливості технологій* існують у кожній галузі виробництва. Вони впливають на характер фінансового потоку підприємств всередині цієї галузі. Насамперед специфіка фінансів позначається на формуванні витратної частини, а також на *організації оборотних коштів*. Кожна галузь має свій специфічний характер продукту виробництва, тривалість циклу виробництва, особливість накопичення витрат.

Функції, принципи фінансів, їх економічний зміст у капітальному будівництві ідентичні існуючим у промисловості. І все ж є свої нюанси в організації фінансів, які визначаються *технічними й економічними* особливостями конкретної галузі. У будівельній галузі можна виділити такі особливості:

- тривалість виробничих циклів зумовлює велику частку незавершеного виробництва й особливі умови розрахунків із замовником, особливості ціноутворення у зв'язку з ризиками процесів;
- об'єкти будуються на різних територіях і за різного клімату, це, зі свого боку, відбивається на їх вартості і призводить до того, що зростають витрати на передислокацію робітників і техніки;
- будівництво фінансується за певним кошторисом, кошторисна вартість прописується в договорі на будівництво із замовником, а також у

договорі постачання з продавцями матеріальних цінностей або технічних ресурсів;

- потреба в оборотних коштах нерівномірна, визначальним фактором тут виступає неоднакова ступінь матеріаломісткості та трудомісткості робіт у різні періоди будівництва. Так, початок будівництва потребує максимальних матеріальних витрат, а під час оздоблювальних робіт відбувається збільшення трудових витрат, але витрата матеріалів стає менше;

- через різний характер витрат на об'єктах, що будуються, їх ціна встановлюється індивідуально в кожному окремому випадку.

*Специфічні особливості галузі* полягають також у такому:

- на відміну від промисловості відсутній серійне виробництво однотипної продукції. На одному майданчику зводиться кілька типів будівель, що розрізняються між собою, – це визначає склад матеріальної бази. А матеріальні ресурси потрібні для будівельно-монтажних робіт і залежать від призначення об'єктів будівництва;

- асортимент і кількість використовуваних матеріалів, конструкцій виробів змінюється залежно від періоду й етапу будівництва;

- обсяги робіт у будівництві нерівномірні в річному циклі і залежать від кліматичних умов. Із цієї причини матеріали та вироби споживаються по-різному протягом річного періоду;

- об'єкти, що будуються, розосереджені на значні відстані від центру управління, а це ускладнює організацію забезпечувальної функції;

- будівельні організації змушені переходити з одного будівельного майданчика до іншого, а отже, повинні споруджувати нові тимчасові складські приміщення, міняти схему перевезень матеріалів.

Вартість будівництва обчислюється щодо кожного об'єкта. Не є винятком навіть типові забудови – вартість об'єкта найчастіше індивідуальна. Причина полягає в тому, що нульовий цикл – зведення фундаменту – є в кожному окремому випадку індивідуальним через географічні особливості.

Будівництво здійснюється зазвичай у декілька етапів:

- 1) геологорозвідувальні роботи;
- 2) розробки будівельного проєкту та кошторису;
- 3) будівельні та монтажні роботи.

Продукція, роботи фінансуються замовником, а виконуються спеціалізованими організаціями. У цій фінансовій сфері виділяються також такі компоненти:

- фінанси проєктних організацій;
- фінанси будівельної організації;
- фінанси геологорозвідувальних організацій;

– фінанси замовника.

*Фінанси замовника* – це сукупність коштів, які призначені для фінансування витрат в основні фонди, що є новостворюваними, які реконструюються й оновлюються. Ці кошти формуються у замовника з амортизації; мобілізації внутрішніх ресурсів у будівництві; чистого прибутку; довгострокових кредитів банків; прибутку й економії від зниження собівартості будівельно-монтажних робіт; асигнувань із бюджету й інших джерел.

За способом організації і виконання робіт будівництво можна здійснювати:

- підрядним,
- господарським,
- змішаним способами.

За *підрядного способу* будівництва всі роботи виконує підрядна організація.

Під *господарським способом* будівництва розуміють такий спосіб будівельних робіт, коли всі будівельні роботи виконують власними силами.

Спосіб, за якого частина будівельних робіт виконується підрядником, а частина – власними силами, називають *змішаним*.

За підрядного способу будівництва документом, що регулює взаємовідносини замовника та підрядника, є *договір підряду*.

Договір підряду – це договір, за яким одна сторона (підрядник) зобов'язується виконати на свій ризик певну роботу згідно із завданням іншої сторони (замовника) з її або своїх матеріалів, а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу.

Суттєвими умовами договору підряду є:

- назва й реквізити сторін;
- місце та дата укладення договору;
- предмет договору;
- договірна ціна;
- терміни початку та закінчення робіт;
- права й обов'язки сторін;
- порядок забезпечення виконання зобов'язань за договором;
- умови страхування ризиків випадкового знищення або пошкодження об'єкта будівництва;
- порядок забезпечення робіт проєктною документацією, ресурсами, послугами;
- порядок залучення субпідрядників;
- джерела та порядок фінансування робіт;
- порядок розрахунків за виконані роботи;

- порядок контролю з боку замовника за якістю ресурсів;
- порядок здавання-приймання закінчених робіт;
- гарантійні терміни і якість робіт, порядок усунення недоліків;
- відповідальність сторін за порушення умов договору;
- порядок урегулювання спорів;
- порядок внесення змін до договору і його розірвання.

Основними сторонами договору підряду є замовник і підрядник. Крім них, сторонами договору можуть бути проєктні організації, постачальники обладнання, субпідрядники, банки та ін.

Підрядник зобов'язаний здійснювати будівництво відповідно до кошторисної документації, де визначено обсяг і перелік робіт та інші вимоги, які стосуються роботи й кошторису, що визначають ціну робіт.

Оплату робіт здійснюють після того, як замовник прийме побудований об'єкт, якщо інший порядок розрахунків не передбачений договором. Підрядник має право вимагати виплати авансу тільки у випадках і розмірах, визначених у договорі.

Якщо фактичні витрати підрядника виявилися меншими за передбачені під час визначення ціни (кошторису), підрядник має право на оплату роботи за ціною, встановленою у договорі, якщо замовник не доведе, що економія, яку одержав підрядник, зумовила погіршення якості робіт.

*Фінансовий результат (прибуток або збиток)* діяльності будівельної організації складається з таких складових, як фінансовий результат від здачі об'єктів, робіт і послуг замовнику (згідно з договором), реалізації основних засобів, іншого майна компанії, продукції і послуг підсобних і допоміжних виробництв, які перебувають на балансі будівельної організації.

Прибуток (збиток) від здачі замовнику будівельних об'єктів, інших робіт, передбачених договором, визначається як різниця між виручкою від їх реалізації за цінами, встановленими в договорі, без податку на додану вартість та інших відрахувань, передбачених законодавством, і витратами на їх виробництво і здачу.

Будівельна організація планує собівартість робіт самостійно, розробляючи фінансові плани, спираючись на укладені договори.

Будівельна галузь відрізняється від інших своїми організаційними, економічними, технічними характеристиками, тому облік перерахованих особливостей функціонування фінансів будівельної сфери, знання специфіки, етапів організації робіт, методів їх здійснення сприяють отриманню максимально позитивного результату від реалізації цього виду діяльності.

### **Запитання до самоконтролю**

1. Дайте визначення фінансам суб'єктів господарювання.
2. Розкрийте напрями реалізації фінансових відносин підприємств.
3. У чому проявляється соціально-економічна сутність фінансів підприємств?
4. Які функції виконують фінанси підприємств?
5. Розкрийте сутність фінансових ресурсів підприємств.
6. Які ознаки характерні для фінансових ресурсів підприємств?
7. Які види фінансових ресурсів підприємств виділяють?
8. Розкрийте складові фінансових ресурсів підприємств.
9. Дайте визначення фінансового менеджменту.
10. Розкрийте сутність фінансового результату діяльності підприємства.
11. Які складові має сукупний дохід підприємства?
12. Дайте визначення виручці від реалізації продукції.
13. Які існують методи обліку виручки від реалізації продукції?
14. Розкрийте сутність методів планування виручки від реалізації продукції.
15. Які складові включає виробнича собівартість продукції?
16. Дайте визначення прибутку підприємства.
17. Як розраховується рентабельність діяльності підприємства?
18. Дайте визначення фінансовій діяльності підприємства?
19. Які основні завдання фінансової діяльності підприємства?
20. Розкрийте основні напрями фінансової роботи підприємства.

## **Тема 5. ФІНАНСИ ДОМОГОСПОДАРСТВ**

*5.1. Сутність і функції фінансів домогосподарств у ринковій системі господарювання.*

*5.2. Бюджет домогосподарств.*

*5.3. Заощадження домогосподарств.*

*5.4. Фінансовий портфель фізичної особи.*

**Ключові слова:** домогосподарство, фінанси домогосподарств, бюджет домогосподарства, доходи домогосподарства, витрати домогосподарства, заощадження домогосподарств, фінансовий портфель.

### **5.1. Сутність і функції фінансів домогосподарств у ринковій системі господарювання**

**Домогосподарство** – унікальне соціально-економічне утворення – сукупність фізичних осіб, що мають спільні економічні інтереси, функції, поведінку та джерела фінансування. Домогосподарство є специфічним видом соціально-економічної організації людей, які ділять спільний побут, постачають на відповідні ринки різноманітні ресурси, спільно приймають економічні рішення стосовно формування власних доходів, здійснення основних витрат із метою відтворення людського капіталу та задоволення матеріальних і духовних потреб своїх членів. Домогосподарство є основним споживачем продуктів і послуг, а також власником робочої сили, реалізація якої забезпечує отримання доходу, частина якого споживається, а решта зберігається у формі заощаджень або може бути використана як інвестиції. Слід зазначити, що домогосподарству, як специфічному суб'єктові господарювання, притаманні свої специфічні ознаки:

- наявність формальних і неформальних відносин;
- діяльність домогосподарства характеризується певною консервативністю. Це пов'язане з психологічними особливостями людини створювати навколо себе стабільне середовище для протистояння різним стресовим ситуаціям, без яких неможливе сьогодення;
- орієнтація на максимальну диверсифікацію джерел доходів. За умов нерегулярного отримання доходів людина прагне одночасно охопити всі можливі сфери й варіанти.

Виділяють чотири основні функції, які виконують домогосподарства як економічні одиниці:

- постачальницьку, сутність якої полягає у постачанні праці, капіталу та інших ресурсів на відповідні ринки;
- виробничу – виробництво готової продукції та надання послуг, забезпечення ними ринку;
- споживчу, яка полягає у споживанні товарів і послуг на ринку;
- інвестиційну (заощаджувану), яка має місце за умови неповного використання поточних доходів на споживання.

Цілі, які ставить перед собою домогосподарство, за своєю значимістю поділяють на стратегічні (головні) і тактичні (проміжні). Стратегічною метою домогосподарства є підвищення добробуту всіх його членів для задоволення їхніх потреб. Тактичні цілі, які ставить перед собою домогосподарство, спрямовані на досягнення стратегічної мети домогосподарства.

Основними видами діяльності домогосподарства є:

- трудова (робота за наймом);
- підприємницька діяльність і самозайнятість;
- ведення особистого підсобного господарства;
- інвестиційна;
- тіньова;
- інша.

Для розуміння сутності фінансів домогосподарств важливо визначитись із категорією «домогосподарство». Під **домогосподарством** в економічній науці розуміють суб'єкт економічної діяльності, економічну одиницю, яка складається з однієї чи кількох осіб, об'єднаних потребою здійснення спільної господарської діяльності з метою задоволення власних споживчих потреб, а також постачання трудових, матеріальних, фінансових та інших ресурсів на відповідні ринки. Члени домогосподарства можуть бути родичами, але наявність сімейних зв'язків між ними не обов'язкова. Важливою ознакою є та, що членів домогосподарства поєднує спільне місце проживання, спільна житлова площа і спільні господарські потреби.

Отже, **фінанси домогосподарств** – це економічна категорія, яка характеризує подальший процес розподілу та перерозподілу частини вартості ВВП країни з метою формування фондів фінансових ресурсів, а також грошових доходів на рівні домогосподарств для забезпечення їх фінансових інтересів і підвищення загального рівня добробуту кожного члена домогосподарства.

Фінанси домогосподарств беруть участь у вартісному розподілу ВВП, метою якого є формування й використання фінансових ресурсів (грошових фондів) на рівні домогосподарств. Суспільне призначення фінансів домогосподарств полягає в забезпеченні кожного з них відповідною сумою

фінансових ресурсів, що обумовлено роллю того чи іншого домогосподарства в суспільному житті країни, участі членів домогосподарства у функціонуванні соціально-економічної системи держави. Доходи домогосподарств формуються як за первинного, так і за вторинного розподілу у вигляді підприємницького доходу, заробітної плати найнятих робітників, операцій на фінансовому ринку, пенсій, стипендій, субсидій, дотацій, доплат тощо.

Отже, головне призначення фінансів домогосподарств – це подальший процес розподілу вартості ВВП країни і визначення загальних пропорцій кінцевого споживання та заощадження.

Фінанси домогосподарств реалізують свою внутрішню сутність через функції, зазначені нижче.

По-перше, це *розподільна функція*. За її допомогою здійснюється процес вартісного розподілу й перерозподілу ВВП країни, формуються доходи та фінансові ресурси на рівні окремих домогосподарств.

По-друге, це *регулювальна функція*. За допомогою цієї функції забезпечується саморегулювання процесу розподілу сукупного доходу між всіма членами домогосподарства, приймаються єдині для домогосподарства фінансові рішення з приводу використання отриманого доходу. Дія регулювальної функції перебуває під впливом складних взаємозв'язків між членами домогосподарства, який можливо охарактеризувати з різних боків, зокрема: вік членів домогосподарства, рівень їх потреб, рівень доходу, досвід тощо.

По-третє, *інвестиційна функція*. Вона передбачає процес вкладання власних фінансових ресурсів із метою зростання капіталу домогосподарства. Ця функція грає велику роль в економіці держави, оскільки завдяки її дії відбувається нагромадження капіталу в соціально-економічній системі, що позитивно впливає як на стан домогосподарств, так і на економічне зростання в країні. Завдяки інвестиційній функції фінансів домогосподарства створюються умови для руху значних сум інвестиційних ресурсів від домогосподарств до суб'єктів підприємництва через інститути фінансового ринку.

По-четверте, *контрольна функція*. Дія цієї функції спрямовується на більш ефективне формування й використання доходів домогосподарствами, раціональне регулювання пропорцій розподілу фінансових ресурсів між окремими домогосподарствами та їх членами, оптимізацію між споживанням і нагромадженням капіталу. Без контрольної функції неможливо раціональне функціонування фінансів домогосподарств. Там, де дія цієї функції недостатня, можна побачити значні провали у функціонуванні фінансів

домогосподарств, недостатні їх доходи і витрати, неспроможність домогосподарств до нормального існування в умовах сучасного ринкового господарства.

Усі функції, притаманні фінансам домогосподарств, відіграють певну роль у системі суспільного відтворення, оскільки вони позитивно або негативно впливають на створення фінансових ресурсів, їх розподіл, перерозподіл, акумулювання, рух і використання для споживання та нагромадження. Унаслідок дії функцій фінансів домогосподарств відбувається значний вплив цих фінансів на інші сфери фінансової системи, що в кінцевому підсумку забезпечує або зростання економіки, або її рецесію.

У сучасних умовах фінанси домогосподарств фактично пронизують всі інші сфери та ланки фінансової системи внаслідок того, що держава, суб'єкти господарювання, фінансовий ринок та інші інституції функціонують з урахуванням забезпечення інтересів всієї сукупності учасників економічних процесів.

По-перше, сучасний розвиток і функціонування фінансів суб'єктів господарювання неможливі без фінансів домогосподарств у зв'язку з тим, що для створення будь-якого підприємства (формування статутного капіталу) потрібні фінансові ресурси, які фактично належать окремих домогосподарствам або їхнім членам. Крім того, будь-яке підприємство для своєї діяльності повинно залучити трудові ресурси, постачальниками яких є домогосподарства.

По-друге, сукупність домогосподарств становлять основу для існування та розвитку сучасної держави. Завдяки фінансам домогосподарств держава утворює власні фінансові фонди, а саме бюджет країни, бюджети місцевих органів влади, різні цільові фонди економічного та соціального призначення.

По-третє, створення та функціонування грошового ринку, його окремих сегментів залежить від фінансів домогосподарств. Там, де вони не розвинуті, там не має достатнього успішного фінансового ринку. Це пов'язано з тим, що інститути фінансового ринку функціонують завдяки акумулюванню вільних коштів домогосподарств, їх активній участі в руху грошових ресурсів і фінансових інструментів на цьому ринку.

## **5.2. Бюджет домогосподарств**

**Бюджет домогосподарства** – це баланс фактичних доходів і витрат домогосподарства за визначений період часу (квартал, місяць, рік) і фінансова база життя, що надає домогосподарству власної манери споживання та життєдіяльності.

Основною метою складання бюджету домогосподарства є деталізація доходів і витрат домогосподарства для забезпечення контролю за надходженням коштів та їх ефективним витрачанням. Це допомагає ефективно управляти наявними коштами домогосподарства, уникати нестачі коштів у зв'язку зі здійсненням великих витрат.

На формування бюджету домогосподарства впливає дві групи факторів:

- внутрішні;
- зовнішні.

Вплив зовнішніх факторів на формування доходів домогосподарства здійснює держава та юридичні особи через систему оплати праці, пенсійного забезпечення, державного ціноутворення, виплату стипендій, безоплатне або пільгове навчання, медичне обслуговування тощо. Вагомий вплив на домогосподарство здійснює політика держави й місцевих органів влади щодо сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Вплив внутрішніх факторів на доходи домогосподарств відбувається через їх господарську діяльність, яка передбачає виконання домашньої роботи, роботу в підсобному господарстві, роботу за межами домогосподарства та діяльність домогосподарства як самостійної одиниці на ринку товарів, послуг і грошей. Також суттєво впливають на розподіл ресурсів домогосподарства пріоритети його членів у конкретний період часу.

Доходи є основним джерелом задоволення потреб членів домогосподарств у споживчих товарах і послугах, заощадженнях і обов'язкових платежах, тобто здійснення витрат. Нерозривний зв'язок доходів і витрат домогосподарств виявляється передусім у залежності структури чи обсягу витрат від структури й обсягу доходів. Так, за умови зниження рівня доходів дедалі меншу їх частину можна витратити на заощадження, оскільки є певні фізіологічний і соціальний мінімуми споживчих товарів і послуг, які будь-яке домогосподарство повинне забезпечити. Якщо сукупні доходи характеризують обсяг матеріальних та інших благ, які надходять у розпорядження домогосподарства внаслідок розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, то обсяг і структура споживання є показником соціального статусу людини, її становища в суспільстві.

Сукупні ресурси домогосподарства – це:

– грошові доходи – сума грошових надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку на доходи з фізичних осіб та інших податків і обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді

відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель, пенсій, стипендій, соціальних допомог (пільг і субсидій готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, компенсаційних виплат за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо), грошових допомог від родичів та інших осіб, а також інших грошових доходів;

– негрошові доходи – до них належать продукти, отримані в особистому підсобному господарстві, садівництві, вартість подарованих родичами й іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, суми пільг і безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, а також суми безготівкових пільг на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку, на оплату послуг транспорту та зв'язку;

Для вимірювання доходів домогосподарств використовують такі поняття доходів населення:

- сукупні доходи;
- номінальні доходи;
- реальні доходи.

Сукупні доходи – загальна сума грошових і натуральних доходів з усіх джерел їх надходження з урахуванням вартості безплатних і пільгових послуг за кошт соціальних фондів. Проте для населення більш істотне значення мають наявні доходи, що залишаються в розпорядженні домогосподарств. Вони утворюються із сукупних доходів без податків та обов'язкових платежів. У загальній сумі доходи, що залишаються в розпорядженні населення, утворюють частину ВВП, що витрачається на споживання та накопичення.

Номінальні доходи – це доходи домогосподарства за певний період у грошовій формі. При цьому можна виокремити нараховані номінальні доходи і фактично отримані. Нараховані номінальні доходи відрізняються від фактичних на величину нарахованих у поточному періоді, але не виплачених доходів, а також доходів, отриманих унаслідок погашення заборгованості держави й організацій за минулі періоди.

Реальні доходи домогосподарств визначаються двома факторами – доходами, що є в розпорядженні, та цінами на товари й послуги. Вони можуть бути адекватно виражені кількістю споживчих товарів і послуг, які можна придбавати на фактично отримані номінальні доходи. Реальні доходи залежать від співвідношення темпів росту доходів, що перебувають у розпорядженні, та індексу споживчих цін за певний період. Для

домогосподарств реальні доходи, як і розмір майна та раніше накопичені заощадження, є найбільш значущими показником, що визначає рівень їх благополуччя.

Витрати домогосподарства – це сукупність витрат членів домогосподарства на забезпечення його життєдіяльності: придбання продовольчих і непродовольчих товарів, сплату податків, оплату послуг культурно-побутового призначення та ін.

Сукупними витратами є фактично сплачені грошові витрати домогосподарства, вартість натуральних затрат, суми недоотриманих пільг і безготівкових субсидій. Оцінка натуральних затрат здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів. Основними складовими сукупних витрат домогосподарства є такі витрати:

- споживчі;
- неспоживчі.

Споживчі сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також із вартості спожитих домогосподарством продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель або подарованих родичами й іншими особами, суми отриманих пільг і безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних продуктів і послуг, суми пільг на оплату телефону, проїзду в транспорті, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг та ін.

Неспоживчі сукупні витрати складаються з грошових і негрошових витрат домогосподарства на допомогу родичам й іншим особам; витрат на купівлю нерухомості, на капітальний ремонт, будівництво житла та господарських будівель, на купівлю великої рогатої худоби, коней і багаторічних насаджень для особистого підсобного господарства, на придбання акцій, сертифікатів, валюти, вкладів до банківських установ, аліментів, податків, зборів і внесків та інших грошових платежів, використаних заощаджень, позик і повернутих домогосподарством боргів.

Вартість подарованих домогосподарством родичам та іншим особам продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства, включається до сукупних витрат у зв'язку з постійним характером цієї допомоги. Сукупні витрати характеризують структуру використання домогосподарством сукупних ресурсів.

Класифікації витрат домогосподарств здійснюється за напрямками, зазначеними нижче.

- За періодичністю здійснення виділяють:
  - короткострокові витрати,

- середньострокові витрати,
- довгострокові витрати.

До короткострокових витрат належать витрати на першочергові потреби домогосподарства, як-от продукти харчування, деякі непродовольчі товари та більша частина послуг. До середньострокових витрат – витрати на придбання сезонних товарів. Довгострокові витрати – це витрати, які здійснюються раз в декілька років.

▪ Залежно від функціонального призначення витрат виділяють такі:

- особисті споживчі витрати,
- податки й інші обов'язкові платежі,
- грошові накопичення та заощадження.

▪ Залежно від витратної частини бюджету домогосподарств виокремлюють:

- обов'язкові платежі,
- витрати на споживання,
- грошові заощадження.

Обов'язкові платежі домогосподарства скорочують його реальні доходи. Залежно від напрямку використання обов'язкові платежі домогосподарства можна поділити на дві групи.

До першої групи належать податки та збори з фізичних осіб, до другої – комунальні й інші платежі населення. Крім того, до обов'язкових платежів домогосподарства відносять повернення суми отриманого в банку кредиту й виплату відсотків за ним у випадку, якщо домогосподарство використало цей спосіб фінансування додатково до традиційних способів.

▪ Відповідно до функціонально-часового критерію витрати на споживання поділяють на:

- поточні
- капітальні.

До поточних витрат домогосподарства належать витрати на придбання продовольчих товарів, непродовольчих товарів, що використовуються протягом нетривалого періоду часу, а також сплату послуг, що споживаються періодично впродовж усього життя (послуги перукарень, пралень, стоматолога тощо).

Капітальні витрати передбачають витрати на придбання непродовольчих товарів, що використовуються впродовж досить тривалих проміжків часу (витрати на меблі, придбання квартири, транспортних засобів та ін.). До цієї ж статті слід віднести затрати на послуги, які учасники домогосподарств споживають досить рідко, а результат таких послуг

справляє великий вплив і визначає їх життя протягом досить тривалих періодів часу (витрати на освіту, медичні послуги, туристичні).

На загальну суму витрат домогосподарства впливають багато факторів, які залежно від їх виникнення поділяють на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх факторів належать:

- рівень матеріального забезпечення;
- наявність власного підсобного господарства;
- рівень організації ведення бюджету домашнього господарства;
- рівень духовних і матеріальних потреб членів домогосподарства.

До зовнішніх факторів належать:

- рівень роздрібних цін на споживчі товари та послуги;
- розмір державних дотацій;
- сума податків та інших обов'язкових платежів домогосподарства;
- рівень розвитку споживчого кредитування економіки.

Бюджет домогосподарства виконує важливу роль у процесі відтворення робочої сили, сім'ї як вихідної частинки суспільства. Рівень реальних доходів більшості українських домогосподарств перебувають на дуже низькому рівні, унаслідок чого знижується тривалість життя, скорочується чисельність населення, падає рівень духовного розвитку членів суспільства. Планування витрат і контроль за виконанням витратної частини домашнього бюджету, раціональне управління окремими статтями може певною мірою пом'якшити ці негативні тенденції.

### **5.3. Заощадження домогосподарств**

**Заощадження** – це відкладений попит, тобто частина грошових доходів населення, яка буде витрачена на споживання в майбутньому для задоволення потреб. Заощадження відіграють важливу роль у розвитку економіки. Вони є джерелами залучених ресурсів фінансових установ, використовуються для забезпечення ліквідності цінних паперів, проведення приватизації державного майна та ін.

Розрізняють мотивовані та немотивовані заощадження домогосподарств.

*Мотивовані заощадження* як правило є добровільними і створюються з метою збереження та підвищення рівня задоволення потреб членів домогосподарства. Основними мотивами, якими керуються домогосподарства, заощаджуючи частину отриманого доходу, є:

- створення резерву на випадок виникнення непередбачуваних обставин;

- накопичення коштів із метою придбання товарів тривалого використання або товарів і послуг, які потребують значних коштів;
- створення заощаджень у працездатному віці з метою забезпечення гідного майбутнього в пенсійному віці, добробуту дітей тощо;
- звичка заощаджувати;
- здійснення заощаджень із метою отримання прибутку.

*Немотивовані заощадження* виникають у ситуаціях, коли громадяни внаслідок певних, незалежних від них обставин змушені відмовлятися від звичних обсягів споживання, збільшуючи свої заощадження. Основними причинами виникнення немотивованих заощаджень є:

- високий рівень розшарування населення та формування в певній частини населення надмірних доходів;
- низька якість і незадоволеність асортиментом продукції, надмірно низькі ціни;
- застосування важелів, що стимулюють заощадження.

За характером мобілізації заощадження поділяють на організовані та неорганізовані.

*Організовані заощадження* – це заощадження, які накопичуються у фінансово-кредитних установах або спрямовуються на придбання цінних паперів.

*Неорганізовані заощадження* – це кошти в національній та іноземній валюті, які не використовуються в інвестиційній діяльності, тобто залишаються «на руках» у населення, у банківських сейфах. Загальна величина заощаджень домогосподарства, а також пропорції, за якими їх поділяють на організовані та неорганізовані, визначаються:

- факторами внутрішнього характеру, які пов'язані з пріоритетами у споживчих витратах, їх рівнем і структурою;
- специфічними факторами зовнішнього характеру, а саме: рівнем довіри до банківської системи, досконалістю державної системи страхування приватних вкладів, рівнем законодавчого забезпечення операцій на ринку цінних паперів, банківських операцій, пенсійного забезпечення, страхової справи.

Заощадження можуть проводитися в грошовій формі та у формі реальних інвестицій.

*Грошова форма* передбачає приріст готівкових грошей, витрат на купівлю цінних паперів, придбання іноземних валют тощо.

*Реальна форма* інвестицій охоплює нагромадження основних фондів і матеріальних запасів в особистих підсобних господарствах, придбання або будівництво будинків, квартир, гаражів, дачних споруд та ін.

Заощадження поділяють на касові запаси та кошти, що спрямовуються на фінансовий ринок.

Касові запаси громадян – це ресурси, що залишаються після проведення потрібних витрат і не використовуються в інвестиційній діяльності. Вони накопичуються та заморожуються для забезпечення відповідних резервів. Такі кошти вилучаються з обігу й використовуються нераціонально з погляду фінансового розвитку країни загалом та окремого громадянина зокрема. До них належать кошти, що зберігаються вдома (у формі національної або іноземної валюти) або вкладаються в товари довгострокового використання. Касові запаси також називають неорганізованими заощадженнями.

#### ***5.4. Фінансовий портфель фізичної особи***

У процесі здійснення діяльності домогосподарства формується портфель фінансових ресурсів, який містить як власні, так і позичені цінності. Метою формування фінансового портфеля є створення умов для фінансової діяльності. Формування інвестиційного портфеля передбачає перерозподіл інвестицій конкретним домогосподарством. Це процес пошуку найкращого співвідношення між ризиком і очікуваним рівнем доходу інвестицій. Склад фінансового портфеля формується з урахуванням багатьох факторів: доходів і витрат домогосподарства, ризиків та ін. До основних частин портфеля належать:

- споживчий портфель;
- накопичувальний портфель;
- інвестиційний портфель.

Споживчий портфель формується для забезпечення фізіологічних та інтелектуальних потреб домогосподарства, придбання товарів тривалого користування.

Накопичувальний портфель передбачає вкладення грошей у дорогоцінні та банківські метали, книги, колекції та антикваріат.

Інвестиційна діяльність домогосподарств передбачає забезпечення прибутковості та приросту вартості грошових коштів, що вкладені у відповідні об'єкти.

Інвестиційна діяльність проводиться в різних формах, на основі яких формується інвестиційний портфель домогосподарства. На вибір тієї чи іншої форми інвестування впливають дохідність, ризик вкладання капіталу, терміни, мета інвестування, доступність об'єкта інвестицій, інфляційні процеси, правовий захист вкладень, наявність державних гарантій тощо.

Важлива роль в інвестиційній діяльності належить участі в контролі над діяльністю суб'єктів господарювання, страхуванню фінансових ризиків, оптимізації оподаткування, захисту від інфляції тощо. Інвестування фінансових ресурсів в активи підприємств дає змогу збільшити обсяги капіталу, що залучається з метою проведення господарських і фінансових операцій. Залучення домогосподарств до активної інвестиційної діяльності збільшує обсяги операцій на вторинному ринку. Держава повинна заохочувати інвестиційні операції громадян, оскільки вони збільшують можливості розвитку економіки, надають додаткові кошти для фінансування державного та місцевих бюджетів, цільових фондів тощо.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. Дайте визначення терміну «домогосподарство».
2. Дайте визначення терміну «фінанси домогосподарств».
3. Які основні функції виконують фінанси домогосподарств?
4. З яких точок зору можна розглядати бюджет домогосподарства?
5. Розкрийте складові доходів домогосподарств.
6. Охарактеризуйте види доходів домогосподарств.
7. Розкрийте напрями витрат домогосподарств.
8. Розкрийте складові витрат домогосподарства на споживання.
9. Які ознаки класифікації заощаджень домогосподарств ви знаєте?
10. У чому полягає особливість здійснення заощаджень у натуральній (реальній) формі?
11. З яких основних частин складається фінансовий портфель?

## **Тема 6. ПОДАТКИ І ПОДАТКОВА СИСТЕМА**

*6.1. Економічна сутність і функції податків.*

*6.2. Класифікація податків.*

*6.3. Податкова система: елементи та принципи побудови.*

**Ключові слова:** *податок, мито, акцизи, функції податків, податкова політика, класифікація податків, податкова система, загальнодержавні та місцеві податки та збори, Податковий кодекс.*

### **6.1. Економічна сутність і функції податків**

Податки для будь-якої країни є одним із найважливіших елементів ринкової економіки. За наукового обґрунтування та вмілого застосування податки виступають дієвим фінансовим інструментом, за допомогою якого держава може досягти бажаного результату розвитку економіки. І навпаки – некомпетентний підхід і невважені дії у сфері оподаткування можуть мати численні непередбачені наслідки не тільки для економіки, а й для соціального та політичного життя країни. Податки мають багатовікову історію розвитку. Більшість країн світу дійшли до сучасного рівня становлення податкових систем, маючи багатий досвід, який весь час удосконалюють, використовуючи найновіші наукові дослідження та розробки.

**Податки є об'єктивною економічною категорією.** Їх існування обумовлене потребою в централізації частки фінансових ресурсів для забезпечення фінансування потреб держави та виконання нею своїх функцій. При цьому потреба в централізації ресурсів викликана виникненням суспільних потреб, які з роками стають все більшими й розгалуженими: спочатку утримання армії та державних структур, пізніше – соціальний захист громадян, підтримка екології, наукові дослідження і інші потреби сучасного суспільства, забезпечення фінансування яких іноді не під силу навіть окремим державам.

Усі перелічені потреби є об'єктивними. Із цього випливає і об'єктивна обумовленість податків, які є наслідком виникнення суспільних потреб. Суспільні потреби створюють передумови для виникнення податків, які починають діяти як форма реальних економічних відносин тільки з виникненням держави.

Об'єктивна обумовленість податків пов'язана з потребою суспільства забезпечити надання певних благ усім громадянам. При цьому кожен конкретний громадянин не в змозі самотійно задовольнити свою потребу в

цих благах. *Податки, таким чином, можна визначити як плату суспільства за надання державою певних послуг.*

Сучасна наукова думка стверджує, що податки є необхідною часткою економічних відносин для будь-якого суспільства, зміна форм державного устрою веде тільки до реформування податкових систем, а не до зникнення податків взагалі.

Отже, податки є складним інструментом перерозподілу фінансових ресурсів на державному рівні, альтернативи якому на сьогодні немає.

Першими науково обґрунтували теорію податків Адам Сміт і Давид Рікардо (XVIII ст.), на думку яких у сфері оподаткування держава повинна постійно враховувати такі принципи:

- механізм стягнення податків має відповідати ринковим умовам;
- надання окремим індивідам державних послуг має базуватися на системі зборів і платежів відповідно до вигід, отриманих громадянами під час споживання цих послуг;
- сплата податків членами суспільства має відбуватися відповідно до їх платоспроможності, рівень якої зростає пропорційно корисності державних послуг;
- держава має заохочувати нагромадження та розширення виробництва.

XX сторіччя характеризується появою в науці про податки двох протилежних теорій:

1. *Кейнсіанська* (30-ті роки). Податки Кейнсом розглядаються як один із регуляторів економіки, так звані вбудовані механізми гнучкості, що амортизують кризові явища та рівномірно розподіляють податковий тягар залежно від доходів.

2. *Неокласична* (70-ті роки). Спрямована на пошук нових можливостей впливу на народне господарство, його регулювання та стимулювання розвитку виробництва.

Найбільшого розвитку теорія неокласиків здобула у працях А. Лаффера, який розрахував і науково обґрунтував вплив рівня податкових ставок, установлених в країні, на обсяги надходжень до бюджету.

Графічно залежність надходжень до бюджету від рівня податкових ставок відображає крива Лаффера, яку наведено на рис. 6.1.

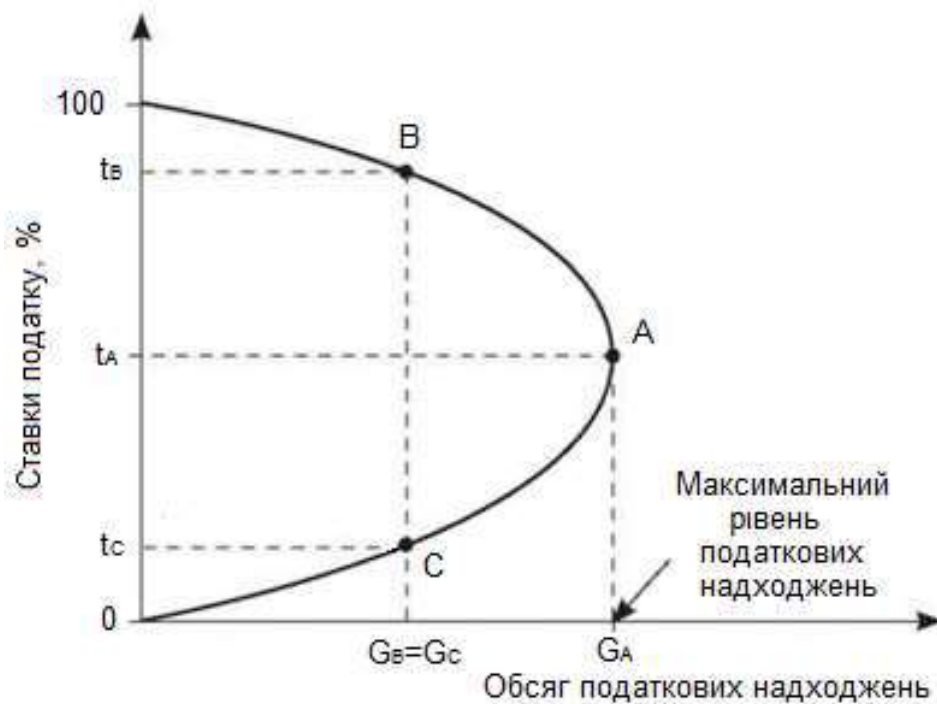


Рис. 6.1. Крива Лаффера

Як видно з рисунку, точка А (екстремум функції) відповідає такому рівню податкових ставок ( $t_A$ ), за якого рівень бюджетних надходжень є найвищим –  $G_A$ . Встановлення ставки  $t_B$ , що є вищою за оптимальну, або ставки  $t_C$ , нижчої за оптимальну, призводить до однакового зниження надходжень до бюджету. У першому випадку з високою долею вірогідністю можна говорити про перехід бізнесу на тіньові схеми через ухилення від оподаткування.

Підтверджує думку масштабне дослідження тіньової економіки за період 1991–2015 років від МВФ. Згідно з ним середній розмір тіньового сектору в Україні у 2015 році становив 42,9 %. Для порівняння: у сусідній Польщі частка тіньової економіки дорівнювала 25,1 %, у Японії – 10,4 %, а у США – 8,3 %. Найнижчий «тіньовий» рівень демонструє Швейцарія – 7,24 % від ВВП за 2015 рік.

Високий рівень тіньової економіки першочергово б'є по бюджету держави, адже провокує його дефіцит. За розрахунками Мінекономіки, рівень тіньової економіки в Україні за 2020 рік становив 28 % від ВВП. Його планують зменшити до 20 % згідно з державною Стратегією розвитку фінансового сектору до 2025 року.

На сьогодні під **податками** розуміють обов'язкові платежі юридичних і фізичних осіб державі, які спрямовуються нею на покриття своїх видатків і для фінансування певних програм, що відповідають стратегічним завданням розвитку економіки.

При цьому такі платежі є безеквівалентними, тобто платники податків не вимагають у держави отримання конкретних послуг на суму внесених до бюджету коштів. Якщо умова еквівалентності витримується, то говорять не про податки, а про податкові платежі. Ці платежі мають цільове призначення, наприклад внески до державного пенсійного фонду, відрахування на соціальне страхування та до інших державних цільових фондів.

Існування в країні податкової системи завжди пов'язане з проблемою визначення **термінології платежів державі**, адже не всі вони називаються податками. Податковий кодекс дає такі визначення (стаття 6):

**Плата** (за що?) стягується за користування ресурсами, тобто обумовлена державною власністю на ці ресурси. Її розмір залежить від розміру ресурсів, що використовуються. Прикладами є плата за землю, рентна плата.

**Відрахування і внески** (на що? від чого?) – передбачають цільове призначення платежів (тобто їх використання на конкретні цілі) яке випливає з назви платежу. При цьому цільове призначення може бути повним, або частковим. Прикладом платежів із повним цільовим призначенням може слугувати єдиний соціальний внесок. Часткове цільове призначення означає, що фінансування з бюджету заходів, на які спрямовано внески, може бути як більшим, так і меншим від суми надходжень. Прикладом можуть бути внески на геологорозвідувальні роботи, виконані за кошти Державного бюджету.

**Податки** (для чого?) встановлюються для фінансового забезпечення виконання державою своїх функцій: оборони, управління, забезпечення соціального захисту громадян. Податкам присутні обов'язкові ознаки: безеквівалентність, відсутність цільового використання, законодавча регламентація.

Економічну категорію «податок» розглядають у таких аспектах:

- за економічною сутністю;
- за формою прояву;
- з організаційно-правового боку.

**Економічна сутність податків** виявляється в грошових відносинах, які складаються в державі з юридичними та фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості й формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних осіб і громадян на загальносуспільні потреби характеризує односторонній рух вартості (від платника податку до держави) без еквівалентного обміну.

Матеріальною основою податків є реальна сума грошових коштів, що мобілізуються державою.

Конкретними **формами прояву категорії податку** є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади.

**З організаційно-правового боку податок** – це обов'язковий платіж, який надходить до бюджетного фонду у визначених законом розмірах і встановлені строки.

*Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до Податкового кодексу.*

З огляду на економічну сутність фінансів (як системи економічних відносин, пов'язаних із формуванням у процесі розподілу ВВП централізованих і децентралізованих фондів фінансових ресурсів, їх розподілом і використанням із метою забезпечення виконання державою її функцій) у науковій літературі розглядають і економічну сутність податків та їх місце в загальній системі фінансових відносин.

Податки для цієї системи є первинним, утворювальним елементом, своєрідною клітиною, яка є основою створення й існування всіх фінансових відносин у суспільстві, адже саме *податки є основним механізмом централізації частини знов створеної вартості в державних фондах фінансових ресурсів.*

Зміст будь-якої категорії, у тому числі і податків, має виявлятися через виконувані нею функції. У сучасній фінансовій літературі найбільш поширеним є виділення двох функцій податків: фіскальної та регульовальної.

**Фіскальна** функція податків, безперечно, є головною. Вона покликана забезпечити централізацію певної частини ВВП в Державному бюджеті з метою виконання державою своїх функцій. Її існування витікає із самої природи податків: саме з метою виконання цієї функції і виникли свого часу податки. Фіскальна функція діяла протягом усього існування податків, в усі часи і в усіх державах. Саме фіскальна функція податків допомагає створити фонди фінансових ресурсів держави й закласти матеріальні підвалини для існування та функціонування держави. Фіскальна функція податків допомагає забезпечити державі надходження певної частки валового внутрішнього продукту і створює передумови для підвищення державної участі в регулюванні економіки країни. Отже, існування цієї функції значною мірою є передумовою виникнення регульовальної функції податків.

Друга функція податків – **регульовальна**. Як інструмент регулювання економіки податки почали використовуватися досить недавно. За їх допомогою держава може впливати на відтворювальні процеси, стримувати чи стимулювати певні галузі народного господарства й окремі види діяльності

платників, зменшувати чи збільшувати в країні накопичення й інвестиційні потоки, збільшуючи чи зменшуючи платоспроможність населення.

Обидві ці функції є взаємодоповнювальними і мають вплив одна на одну, оскільки за їх допомогою збільшуються фінансові ресурси держави, що дає їй змогу більш широко впливати на економічні процеси в країні та за вмілого застосування регульовальних важелів розширювати відтворення в країні, а отже, і базу оподаткування, що знову призведе до підвищення фіскальної ролі податків. *Ефективність дії обох функцій податків визначається податковою політикою держави.*

**Податкова політика** – це діяльність держави у сферах запровадження, правового регламентування й організації справляння податків і податкових платежів до централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Дбаючи про формування державних грошових фондів через податки й податкові платежі та встановлюючи нові види та форми оподаткування, державні структури повинні провадити таку податкову політику, яка має оптимально поєднувати інтереси держави і платників податків. Звичайно, теоретики не можуть сприймати оптимальність так просто й безпосередньо. На їх погляд, вона полягає в максимізації індивідуально очікуваної корисності від різних комбінацій в оподаткуванні: співвідношення прямих і непрямих податків; диференціації оподаткування за окремими секторами економіки (промисловість, сільське господарство, житлово-комунальна сфера); дії окремих податків (прибуткового, податку на товари та ін.).

Успішне проведення податкової політики можливе за умови наукового поєднання певних **принципів**, що відображають її призначення:

✓ загальність оподаткування – кожна особа зобов'язана сплачувати встановлені законом податки та збори, платником яких вона є;

✓ рівність усіх платників перед законом, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації – забезпечення однакового підходу до всіх платників податків незалежно від соціальної, расової, національної, релігійної приналежності, форми власності юридичної особи, громадянства фізичної особи, місця походження капіталу;

✓ невідворотність настання визначеної законом відповідальності в разі порушення податкового законодавства;

✓ презумпція правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта припускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків платників податків або контролюючих органів;

✓ фискальна достатність – встановлення податків і зборів з урахуванням потреби в досягненні збалансованості витрат бюджету з його надходженнями;

✓ соціальна справедливість – устанавлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків;

✓ економічність оподаткування – устанавлення податків і зборів, обсяг надходжень від сплати яких до бюджету значно перевищує витрати на їх адміністрування;

✓ нейтральність оподаткування – устанавлення податків і зборів у спосіб, який не впливає на збільшення або зменшення конкурентоздатності платника податків;

✓ стабільність – зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року;

✓ рівномірність і зручність сплати – устанавлення строків сплати податків і зборів, виходячи з потреби в забезпеченні своєчасного надходження коштів до бюджетів для здійснення витрат бюджету та зручності їх сплати платниками;

✓ єдиний підхід до встановлення податків і зборів – визначення на законодавчому рівні всіх обов'язкових елементів податку.

Для формування податкової політики держава обов'язково має враховувати політичні й економічні стратегічні завдання конкретного історичного етапу розвитку.

## **6.2. Класифікація податків**

Багатовікова історія розвитку податків призвела до появи їх значної кількості. Усі існуючі податки прийнято класифікувати за рядом ознак:

- 1) за економічним змістом об'єкта оподаткування;
- 2) за формою оподаткування;
- 3) за рівнем встановлення;
- 4) за джерелами сплати.

Графічно класифікацію податків наведено на рис. 6.2.

Отже, за **формою оподаткування** податки поділяють на прями та непрямі.

*Прямі* податки встановлюються безпосередньо до об'єкта оподаткування (доходу, майна) і стосуються конкретного платника. Пряме оподаткування встановлює співвідношення, коли більше платять ті, хто має

вищі доходи. Саме прямі податки значною мірою виконують регулювальну роль.

Прямі податки поділяються на:

– *особисті* – встановлюються безпосередньо щодо платника. Платник має первинне значення, а об'єкт оподаткування – вторинне (наприклад, податок на доходи фізичних осіб, податок на спадщину і дарування);

– *реальні* податки первинним явищем мають об'єкт оподаткування, платник виступає явищем вторинним (наприклад, земельний податок).

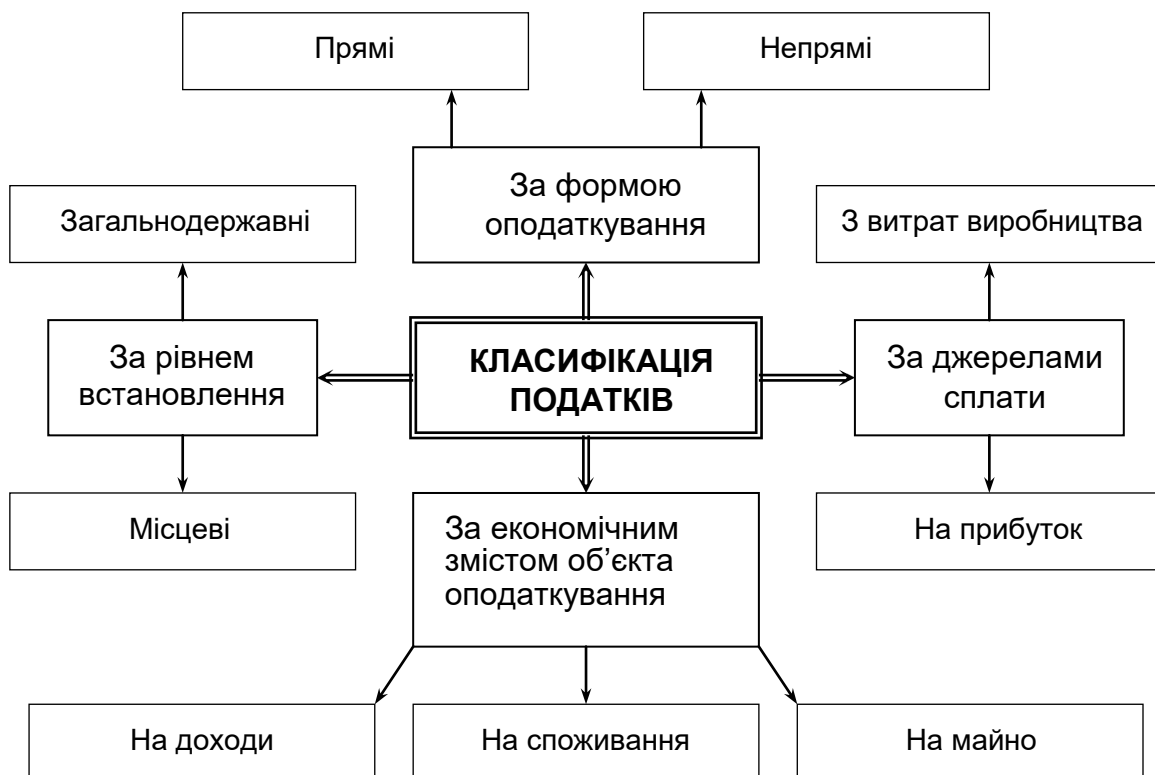


Рис. 6.2. Класифікація податків

*Непрямі* податки входять до ціни товару або тарифу послуги. Вони є ціноутворювальним елементом, тому можуть суттєво впливати на рівень цін у країні. Сплата непрямих податків прямо не залежить від доходів платника. Більше в цьому випадку платить той, хто більше споживає. Непрямі податки більш успішно, ніж прямі справляються з виконанням фіскальної функції, оскільки споживання в країні не припиняється за будь-яких умов її соціально-економічного розвитку. Крім того, приховання особою доходу (а отже, ухилення від сплати прямого податку на доходи) зовсім не означає, що така особа не витратить приховані кошти на споживання, тобто не сплатить непрямих податків (зокрема, податку на додану вартість).

Класифікацію непрямих податків наведено на рис. 6.3.

Суть *фіскальних монополій* полягає в тому, що держава сама встановлює такі ціни на товари та послуги, які забезпечують їй сталі надходження до бюджету. Фіскальні монополії можуть бути визначені як прибуток держави від торгівлі монополізованими товарами. У сучасних умовах фіскальні монополії або зовсім не використовуються, або мають незначне застосування в країнах з нерозвиненою економікою. Об'єктом оподаткування фіскальними монополіями завжди виступають товари найбільш масового вжитку – сіль, спиртні напої, тютюн, сірники.



Рис. 6.3. Класифікація непрямих податків

*Акцизи* – це непрямі податки, які встановлюються у вигляді надбавки до ринкової ціни товару. Ці податки характерні для системи ринкового ціноутворення, за якої держава прямого впливу на цей процес не має, а тільки встановлює рівень доходу, який вона відсікає від обсягу реалізації товарів. Залежно від охоплення товарів оподаткуванням акцизи поділяються на два види: специфічні (встановлюються на окремі види товарів) та універсальні (встановлюються для всього обсягу реалізації).

*Мито* стягується за ввезення і вивезення товарів через митний кордон країни або за транспортування товарів транзитом через кордон країни. Цей

податок історично відомий як один із найперших, оскільки використовувати своє географічне положення для багатьох країн було дуже вигідно. Різноманітність політичних і економічних стосунків між країнами привела до появи різних форм мита.

Слід зазначити, що в різні історичні періоди роль податків у формуванні бюджетів була неоднаковою. У певні періоди зростала роль непрямих податків з огляду на їх фіскальне призначення та простоту стягнення. Але в сучасних податкових системах усе ж таки переважають прямі податки як більш значні важелі в регулюванні економіки. Слід зазначити, що як переваги, так і недоліки податків мають розглядатися тільки з огляду на конкретну економічну ситуацію, тому що сучасні переваги будь-якого податку в майбутньому можуть стати його недоліками і навпаки.

**За економічним змістом об'єкта оподаткування** податки поділяються на три групи: податки на доходи, споживання та майно.

*Податки на доходи* стягуються з доходів фізичних і юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата й інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств.

*Податки на споживання* сплачуються не під час отримання доходів, а в разі їх використання. Вони справляються у формі непрямих податків.

*Податки на майно* встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз – під час купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

**Залежно від рівня державних структур**, які встановлюють податки, вони поділяються на загальнодержавні та місцеві.

*Загальнодержавні податки* встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються.

*Місцеві податки* встановлюються місцевими органами влади й управління.

**Розрізняють три способи утримання податків:**

- 1) із джерела отримання доходу;
- 2) на підставі декларації;
- 3) на підставі платіжного доручення.

Перший спосіб використовується в процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб – стягнення податків на підставі декларації – передбачає надання платниками даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування.

Стягнення податків на підставі платіжного доручення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку, податок на майно).

### **6.3. Податкова система: елементи та принципи побудови**

Проявом податкової політики держави на практиці є податкова система.

Взаємозв'язок між *податковою політикою і податковою системою* може бути визначений так: метою оподаткування є вилучення ресурсів із сфери приватного використання; податкова політика спрямовується так, щоб провести це вилучення з найменшою шкодою для економіки країни та соціальної сфери.

У податковій теорії найчастіше використовуються такі терміни: **«податкова система»** і **«система оподаткування»**. Останній термін використовується частіше, оскільки він декларований Законом України «Про систему оподаткування». У статті 2 цього закону дається таке визначення: *«Сукупність податків і зборів (обов'язкових платежів) у бюджету і державні цільові фонди, що стягуються у встановленому законами України порядку, становить систему оподаткування»*.

На основі цього визначення можна виділити два елементи системи оподаткування: сукупність податків і зборів та встановлений законом порядок їх стягнення.

*Податкова система визначається в Податковому кодексі як сукупність загальнодержавних і місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів, до бюджетів усіх рівнів, форм і методів їх установа, зміни, скасування, обчислення, сплати та стягнення, а також забезпечення відповідальності за вчинення правопорушень у сфері оподаткування, організації роботи з податкового контролю.*

Наведене визначення характеризує оподаткування не як суто механічний набір елементів, а як систему, зв'язки між елементами якої відбуваються через грошові й інформаційні потоки. Робиться наголос на взаємозв'язок і взаємообумовленість елементів системи та на мету функціонування системи.

Успішне функціонування податкової системи можливе за умови наукового поєднання таких критеріїв:

- фіскальної достатності;
- економічної ефективності;
- соціальної справедливості;
- стабільності;

- гнучкості;
- прозорості;
- взаємної відповідальності: держави і платників податків.

Оволодіння основами податкової теорії вимагає чіткого й точного розуміння податкової термінології, тобто понять, які заведено називати елементами податку. До таких понять належать:

1) **платники податку.** Платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують об'єкти оподаткування або провадять діяльність, що є об'єктом оподаткування згідно з податковими законами, і на яких покладено обов'язок зі сплати податків і зборів;

2) **об'єкт оподаткування.** Об'єктом оподаткування можуть бути майно, товари, дохід (прибуток) або його частина, обороти з реалізації товарів (робіт, послуг), операції з постачання товарів (робіт, послуг) та інші об'єкти, визначені податковим законодавством, з наявністю яких податкове законодавство пов'язує виникнення у платника податкового обов'язку;

3) **база оподаткування.** База оподаткування – це фізичний, вартісний чи інший характерний вираз об'єкта оподаткування, до якого застосовується податкова ставка і який використовується для визначення розміру податкового зобов'язання;

4) **ставка податку.** Ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування;

5) **порядок обчислення податку.** Обчислення суми податку здійснюється шляхом множення бази оподаткування на ставку податку із застосування (або без застосування) відповідних коефіцієнтів;

6) **податковий період.** Податковим періодом визнається встановлений Кодексом період часу, з урахуванням якого відбувається обчислення та сплата окремих видів податків і зборів;

7) **строк і порядок сплати податку.** Строком сплати податку та збору визнається період, що розпочинається з моменту виникнення податкового обов'язку платника податку із сплати конкретного виду податку і завершується останнім днем строку, протягом якого такий податок чи збір повинен бути сплачений у порядку, визначеному податковим законодавством;

8) **строк і порядок подання звітності про обчислення та сплату податку.** Податкова декларація подається за звітний період в установлені Кодексом строки контролюючому органу, у якому перебуває на обліку платник податків в один із таких способів:

- а) особисто платником податків або уповноваженою на це особою;
- б) надсилається поштою з повідомленням про вручення та з описом вкладення;
- в) засобами електронного зв'язку в електронній формі з дотриманням умови щодо реєстрації електронного підпису підзвітних осіб у порядку, визначеному законодавством.

В Україні встановлюються **загальнодержавні та місцеві податки та збори.**

До *загальнодержавних податків* належать:

- 1) податок на прибуток підприємств;
- 2) податок на доходи фізичних осіб;
- 3) податок на додану вартість;
- 4) акцизний податок;
- 5) екологічний податок;
- 6) рентна плата;
- 7) мито.

До *місцевих податків* належать:

- 1) податок на майно;
- 2) єдиний податок.

До *місцевих зборів* належать:

- 1) збір за місця для паркування транспортних засобів;
- 2) туристичний збір.

Сучасна податкова система сучасної України, на думку багатьох науковців, не є настільки поганою, як думає переважна більшість наших громадян – це нормальна податкова система країни з ринковою економікою. Проблема полягає в тому, що наша країна поки що має економіку не ринкову, а перехідну, тому наша податкова система і не є настільки ефективною, як нам би того хотілося. Є також інший аспект проблематики оподаткування в Україні – відсутність податкової культури населення, яку було втрачено за роки відмови держави від оподаткування та встановлення державного централізованого розподілу й перерозподілу результатів праці. Наукові дослідження у сфері оподаткування в той час не велися, і, як наслідок, ми маємо тепер вивчати дослідження світової наукової думки та пропонувати свої пропозиції щодо впровадження цього досвіду в країні. Зокрема, українська влада в листі про наміри у 2023 році до керівництва МВФ (Меморандуму) зобов'язалася узгодити податкове законодавство з нормами Європейського Союзу. Про це зазначено і в Меморандумі з МВФ. «Ми визначимо до кінця вересня 2023 року додаткові заходи щодо отримання доходів, які мають бути реалізовані у 2023 році, зосередивши увагу на тих, які

можуть бути інтегровані у прогнози доходів бюджету на 2024 рік (наприклад, узгодження податків із директивами ЄС)», – йдеться в документі.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. У чому полягає комплексний характер податку?
2. Які основні ознаки характеризують категорію «податок»?
3. Які основні спільні риси та відмінності існують між категоріями «податок», «збір» і «мити»?
4. У чому полягає сутність фіскальної функції?
5. У чому виявляється сутність регулювальної функції?
6. Дайте характеристику видів непрямих податків.
7. Що являє собою податкова система держави?
8. Назвіть основні загальнодержавні й місцеві податки та збори?
9. У чому різниця між податковою системою і системою оподаткування?
10. На яких принципах ґрунтується податкове законодавство України?

## **Тема 7. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНИЙ УСТРІЙ**

*7.1. Сутність бюджету, його роль і місце у фінансовій системі країни.*

*7.2. Бюджетний устрій і бюджетна система.*

*7.3. Міжбюджетні відносини та їх регулювання.*

*7.4. Бюджетний процес.*

**Ключові слова:** бюджет, бюджетний механізм, бюджетний устрій, бюджетна система, державний бюджет, зведений бюджет, місцеві бюджети, бюджети місцевого самоврядування, міжбюджетні відносини, бюджетний процес.

### ***7.1. Сутність бюджету, його роль і місце у фінансовій системі країни***

Для будь-якої країни державний бюджет є головною сферою фінансової системи. Як складова цієї системи він поєднує в собі основні фінансові категорії: доходи і видатки країни, податкову систему, державний кредит, державний борг в їх найтіснішому співіснуванні.

Використовуючи бюджет, держава має забезпечувати головні пропорції у розвитку окремих галузей народного господарства, вирішувати певні загальнодержавні завдання, які не можуть бути вирішені окремими господарствами власними ресурсами, здійснювати перерозподіл фінансових ресурсів між різними регіонами країни, забезпечувати фінансування бюджетної сфери, а також здійснювати соціальний захист найбільш незахищених верств населення.

У фінансовій літературі зустрічаються різні терміни *визначення бюджету*. Найбільш виправданим є розгляд сутності бюджету за трьома напрямками: як економічної категорії, як правової категорії та за матеріальним змістом.

**Як економічна категорія бюджет** є сукупністю економічних відносин між державою і юридичними особами та домогосподарствами з приводу розподілу й перерозподілу ВВП, з метою формування та використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання функцій і задач держави.

**Правова характеристика бюджету** пов'язана із законодавчим регулюванням бюджетних взаємовідносин, а також процесів його складання та виконання як фінансового плану при цьому, бюджет виступає документом, у якому законодавчо затверджується розпис доходів і видатків та визначає фінансові можливості і пріоритети.

**За матеріальним змістом бюджет** – це централізований фонд фінансових ресурсів, який перебуває у розпорядженні органів виконавчої влади певного рівня й використовується для виконання покладених на них функцій, передбачених Конституцією.

Сутність бюджету проявляється через виконання ним певних **функцій**:

1. *Розподільна*. За її допомогою відбувається розподіл і перерозподіл ВВП, що характеризує бюджет насамперед як фінансову категорію. Держава здійснює територіальний, міжгалузевий, соціальний розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту з метою оптимізації структури суспільного виробництва та забезпечення соціального захисту населення.

2. *Контрольна*. Полягає в аналізі та нагляді державою за допомогою бюджету фінансово-господарських процесів, що відбуваються в економіці країни. В умовах перебування великої частини економіки в «тіні» значення бюджетного контролю за процесом мобілізації бюджетних доходів помітно актуалізується.

3. *Регульовальна*. Дає державі змогу впливати на економічні процеси з метою досягнення певних цілей, визначених на цьому етапі розвитку пріоритетними. Для цього державою насамперед використовується податкова та митна політика шляхом застосування відповідного фіскального механізму.

4. *Стимулювальна*. Використовується державою через відповідний бюджетний механізм для надання пріоритетним галузям економіки найкращих умов для існування й подальшого розвитку. Передусім застосовується для підтримки сільського господарства, суб'єктів малого підприємництва, вітчизняних товаровиробників.

5. *Соціальна*. Ця функція бюджету в умовах теперішнього стану економіки країни набула дуже важливого значення. За умови нестатку бюджетних коштів на забезпечення фінансування всіх необхідних видатків держава мусить обмежувати свої витрати. Соціальна сфера в цьому плані є тією частиною видатків бюджету, яка не може бути обмежена в значних розмірах. Причиною цього є дуже велика соціальна незахищеність більшості населення України, історичні передумови, схильність значної частини депутатів будь-якою ціною досягти збереження встановлених раніше соціальних гарантій. Як наслідок, через нестачу коштів багато встановлених законодавством соціальних гарантій не фінансуються й залишаються проголошеними тільки на папері. Але навіть за таких умов питома вага витрат на соціальний захист громадян у видатковій частині бюджету залишається дуже значною і помітно перебільшує витрати на інші цілі.

Забезпечення виконання бюджетом усіх належних йому функцій досягається за допомогою *бюджетної політики держави*, основними задачами якої сьогодні є:

- стримування спаду виробництва;
- забезпечення фінансової стабільності;
- відновлення та стимулювання інвестиційної активності;
- створення системи надійного бюджетного контролю;
- скорочення непродуктивних витрат бюджету;
- стабілізація бюджетних надходжень.

Досягнення поставлених задач досягається за допомогою використання бюджетного механізму.

***Бюджетний механізм*** є сукупністю конкретних форм бюджетних відносин, а також методів мобілізації і витрачання бюджетних коштів.

Складовими бюджетного механізму є:

1. Податки та митні збори (як метод регулювання економічних і соціальних процесів впливають на розвиток виробництва товарів, попит і пропозицію на них).

2. Бюджетне фінансування загальнодержавних програм (забезпечує розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери та соціальний захист громадян).

3. Фінансова підтримка окремих галузей і підприємств (сприяє вирівнюванню економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку).

4. Створення спеціальних фондів і резервів за бюджетні кошти (для попередження виникнення диспропорцій в економіці).

5. Фінансова підтримка соціально незахищених верст населення.

Ефективне використання бюджетного механізму передбачає можливість його *швидкої трансформації* відповідно до змін бюджетної та соціальної політики країни.

## **7.2. Бюджетний устрій і бюджетна система**

***Бюджетний устрій*** – організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура та взаємозв'язок між окремими ланками.

Бюджетний устрій визначається державним устроєм.

У федеративних державах бюджетна система складається з трьох ланок:

1. Державний бюджет (федеральний бюджет або бюджет центрального уряду).

2. Бюджети членів федерацій (штатів, лендів, провінцій, суб'єктів федерації).

3. Місцеві бюджети.

Бюджетна система України складається з державного бюджету та місцевих бюджетів. *Місцевими бюджетами* визнаються бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування.

*Бюджети місцевого самоврядування* – бюджети сільських, селищних, міських територіальних громад, а також бюджети районів у містах (у разі утворення районних у місті рад). *Зведений бюджет* є сукупністю показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного й соціального розвитку держави. Він містить показники Державного бюджету України, зведеного бюджету Автономної Республіки Крим і зведених бюджетів областей та міст Києва і Севастополя.

*Зведений бюджет області* містить показники обласного бюджету, зведених бюджетів районів і бюджетів місцевого самоврядування цієї області. *Зведений бюджет міста з районним поділом* містить показники міського бюджету та бюджетів районів, що входять до його складу. У разі, коли місту або району в місті адміністративно підпорядковані інші міста, селища чи села, у зведеному бюджеті міста або району в місті зазначено показники бюджетів цих міст, селищ і сіл.

***Бюджетна система України*** – сукупність окремих її ланок, юридично пов'язаних між собою, яка базується на загальноприйнятих принципах, що відповідають міжнародним стандартам.

Бюджетну систему України схематично зображено на рис. 7.1.

Бюджетна система України ґрунтується на таких **принципах**:

1. *Принцип єдності (цілісності)*, згідно з яким існування бюджетної системи України забезпечується наявністю єдиної правової бази, бюджетної класифікації, структури бюджетної документації, єдністю правового регулювання бюджетних відносин, спільною грошовою системою та єдиною соціально-економічною політикою держави.

2. Принцип збалансованості передбачає дотримання балансу між доходами й видатками всіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України.



Рис. 7.1. Структура бюджетної системи України

3. *Принцип самостійності* бюджетів передбачає наявність для кожного рівня бюджетної системи джерел закріплених і власних доходів, наявність яких забезпечує відповідні територіальні утворення фінансовими ресурсами для забезпечення потрібних витрат. Існування цього принципу має поєднуватися з вимогою забезпечення перерозподілу фінансових ресурсів між державою та місцевими органами влади відповідно до встановлених повноважень.

4. *Принцип повноти* передбачає обов'язкове відображення в бюджеті всіх його доходів і видатків. Таким чином досягається існування єдиного обліку фінансових ресурсів країни й унеможлиблюється існування додаткових над бюджетних утворень.

5. *Принцип обґрунтованості* передбачає формування бюджету на реалістичних показниках економічного та соціального розвитку держави, а також на розрахунках бюджетних показників, здійснених відповідно до затверджених методик і правил.

6. *Принцип ефективності* означає, що під час складання та виконання бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення запланованих цілей із залученням мінімального обсягу бюджетних коштів і досягнення максимального результату з використанням визначеного бюджетом обсягу коштів.

7. *Принцип субсидіарності* передбачає, що розподіл видатків між Державним бюджетом і місцевими бюджетами, а також між самими місцевими бюджетами повинен ґрунтуватися на максимально можливому наблизенні надання суспільних послуг до їх безпосереднього споживача.

8. *Принцип цільового використання* бюджетних коштів означає, що кошти витрачаються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями.

9. *Принцип справедливості та неупередженості* передбачає побудову бюджетної системи України на засадах справедливого й неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами та територіальними громадами.

10. *Принцип публічності та прозорості* означає, що Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх виконання приймаються відповідними органами влади.

11. *Принцип відповідальності* учасників бюджетного процесу визначає рівень відповідальності кожного рівня влади за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

Усі вищезазначені принципи побудови бюджетної системи визначено в Бюджетному кодексі, за яким в Україні з 2010 року регулюються всі бюджетні відносини.

### ***7.3. Міжбюджетні відносини та їх регулювання***

Між бюджетами різних рівнів у державі можуть відбуватися взаємовідносини двох видів: вертикальні і горизонтальні. В Україні горизонтальні взаємовідносини, тобто між бюджетами одного рівня, практично відсутні. А от вертикальні взаємовідносини можуть відбуватися у двох напрямках: з місцевих бюджетів – до державного і навпаки.

***Міжбюджетні відносини*** – це відносини між державою, Автономною Республікою Крим і місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, потрібними для виконання функцій, передбачених Конституцією України та законами України.

Метою регулювання міжбюджетних відносин є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків, закріплених законодавчими актами України за бюджетами, і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень.

Бюджетним кодексом України за кожною ланкою бюджетної системи закріплені відповідні *види видатків на здійснення повноважень*:

1. Видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства. Джерелами їх здійснення є кошти Державного бюджету України.

2. Видатки, які визначаються функціями держави та можуть бути передані до виконання Автономній Республіці Крим і місцевому самоврядуванню з метою забезпечення найбільш ефективного їх виконання на основі принципу субсидіарності. Здійснюються за кошти місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів із Державного бюджету України.

3. Видатки на реалізацію прав та обов'язків Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, які мають місцевий характер і визначені законами України. Здійснюються за кошти місцевих бюджетів, у тому числі трансфертів із Державного бюджету України.

*Критерії розмежування видів видатків між місцевими бюджетами.*

Розмежування видів видатків між місцевими бюджетами здійснюється на основі **принципу субсидіарності** з урахуванням критеріїв повноти надання послуги та наближення її до безпосереднього споживача. Відповідно до цих критеріїв види видатків поділяються на такі групи:

1) *перша група* – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують необхідне першочергове надання соціальних послуг, гарантованих державою і які розташовані найближче до споживачів. Здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст та їх об'єднань;

2) *друга група* – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують надання основних соціальних послуг, гарантованих державою для всіх громадян України. Здійснюються з бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення, а також районних бюджетів;

3) *третья група* – видатки на фінансування бюджетних установ і заходів, які забезпечують гарантовані державою соціальні послуги для окремих категорій громадян, або фінансування програм, потреба у яких існує в усіх регіонах України. Здійснюються з бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів.

З бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюються видатки всіх трьох груп.

Отже, видатки, від яких виграють переважно мешканці компактно розташованого адміністративно-територіального утворення, закріплюються за міськими та районними бюджетами (загальна середня освіта, загальна медична допомога, програми соціального захисту).

*Видаткові* завдання суто місцевого значення закріплені за бюджетами міст республіканського (в АРК), обласного, районного значення, сіл та селищ (дошкільна освіта, первинна медична допомога, що надається місцевими клініками, фельдшерсько-акушерські пункти, культурно-видовищні програми).

*Видатки*, що можуть потенційно вплинути на всіх мешканців області, закріплюються за обласними бюджетами (спеціалізовані середні заклади освіти для учнів з вадами розвитку, середні школи-інтернати, професійно-технічні училища та вищі навчальні заклади, багатопрофільні лікарні обласного значення, спеціалізовані установи соціального захисту для сиріт, інвалідів, громадян похилого віку).

Вищенаведені видатки бюджетів міст, сіл та селищ є такими, що беруться до обрахунку для визначення обсягів *міжбюджетних трансфертів*. До тих видатків, які держава залишає на розсуд місцевого самоврядування (тобто вони не беруться до розрахунку для визначення обсягів трансфертів), належать видатки на підтримку та розвиток комунальної інфраструктури населених пунктів.

Отже, з одного бюджету до іншого грошові кошти безоплатно й безповоротно можуть надходити у вигляді *трансфертів*.

Основні вимоги до побудови системи бюджетних трансфертів сформульовані Дж. Мак-Мастером. Ця система повинна:

- врахувати відмінності у фінансових потребах територій за умов чітко визначеної сфери їхньої відповідальності;
- компенсувати відмінності між урядами одного рівня щодо потенційної можливості фінансування видатків;
- створити стимули для зростання ступеню використання місцевими органами власного дохідного потенціалу;
- бути стабільною, передбачуваною, відповідною до динаміки потреб територій;
- не заохочувати немотивоване витрачання суспільних коштів.

Варто зазначити, що завдяки трансфертам формується значна частина доходів місцевих бюджетів зарубіжних країн: у Румунії – 79 %, Болгарії – 78 %, Угорщині – 66 %, Латвії – 68 %, Словенії – 67 %, Великій Британії – 77 %, Нідерландах – 60 %.

Джерелами виплати бюджетних трансфертів можуть бути відрахування частки надходжень від одного або декількох податків, що сплачуються до Державного бюджету, або щорічні асигнування з Державного бюджету. У розвинених країнах перевагу надають першому джерелу, а в країнах з перехідною економікою – бюджетним асигнуванням.

Для визначення розподілу міжбюджетних трансфертів використовується *фінансовий норматив бюджетної забезпеченості*, який визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг тощо. Ці нормативи коригуються коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно від: 1) кількості населення та споживачів соціальних послуг; 2) соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей (з часу їх визначення) адміністративно-територіальних одиниць.

#### Види міжбюджетних трансфертів в Україні:

1. *Дотація вирівнювання* – міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує.

2. *Субвенції* – міжбюджетні трансферти для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

3. Кошти, що передаються до Державного бюджету України та місцевих бюджетів з інших місцевих бюджетів.

4. Інші дотації.

Можливі ситуації, коли частина коштів місцевих бюджетів підлягає передачі до Державного бюджету України, а також міжбюджетні трансферти між місцевими бюджетами.

#### **7.4. Бюджетний процес**

**Бюджетний процес** – регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що становлять бюджетну систему України.

Регламентація бюджетного процесу законодавчо дає змогу забезпечити більш чітке виконання кожного його етапу. Усі необхідні дії відбуваються під контролем Верховної Ради й органів місцевого самоврядування.

Бюджет будь-якого рівня має складатися й затверджуватися в році, що передує плановому, діяти в поточному році, контролюватися в поточному та наступному роках, а його виконання має бути затверджене в наступному році. Отже, бюджетний процес триває більше одного року, а відповідні виконавчі та законодавчі органи одночасно займаються бюджетами різних років, що перебувають на різних етапах бюджетного процесу.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що входять до бюджетної системи, становить один календарний рік, який починається 1 січня кожного року і закінчується 31 грудня того ж року.

Особливими обставинами, за яких Державний бюджет України може бути прийнято на інший бюджетний період, є:

- 1) введення воєнного стану;
- 2) оголошення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях;
- 3) оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації, потреба в усуненні природних чи техногенних катастроф.

Бюджетний кодекс визначає **п'ять стадій бюджетного процесу**.

Стадіями бюджетного процесу визнаються:

- 1) складання та розгляд Бюджетної декларації (прогнозу місцевого бюджету) і прийняття рішення щодо них;
- 2) складання проєктів бюджетів;
- 3) розгляд проєкту та прийняття закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 4) виконання бюджету, включно з внесенням змін до закону про Державний бюджет України (рішення про місцевий бюджет);
- 5) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

#### **Перший етап. Бюджетна декларація**

Бюджетна декларація готується Міністерством фінансів за спеціальною методикою та схвалюється Кабінетом Міністрів України не пізніше 1 червня року, що передує плановому, та у триденний строк подається разом із фінансово-економічним обґрунтуванням до Верховної Ради.

Комітет, до предмета відання якого належать питання бюджету, розглядає Бюджетну декларацію і пропозиції, що надійшли, готує та подає на розгляд Верховної Ради проєкт постанови Верховної Ради щодо Бюджетної декларації, що надається народним депутатам не пізніш як за два дні до розгляду зазначеного питання на пленарному засіданні Верховної Ради.

Верховна Рада розглядає питання щодо Бюджетної декларації в порядку, визначеному статтею 30 Регламенту, не пізніше 15 липня року, що передує плановому.

За результатами розгляду цього питання може бути прийнято постанову щодо Бюджетної декларації, якою взято до відома Бюджетну декларацію та/або схвалено рекомендації Верховної Ради щодо бюджетної політики. Якщо Верховною Радою в установлені частиною п'ятою цієї статті

строки не розглянуто питання щодо Бюджетної декларації або не прийнято рішення щодо нього, таке питання в подальшому не потребує розгляду.

### ***Другий етап. Складання проєкту бюджету***

Проєкт закону про Державний бюджет України розробляє Кабінет Міністрів України. За складання проєкту закону про Державний бюджет відповідає міністр фінансів України.

Для підготовки пропозицій проєкту Державного бюджету України Міністерство фінансів розробляє і доводить до головних розпорядників бюджетних коштів інструкції і порядок щодо підготовки бюджетних запитів.

Міністерство фінансів під час складання і розгляду проєкту Державного бюджету України проводить аналіз бюджетного запиту, поданого головним розпорядником бюджетних коштів, з точки зору його відповідності меті, пріоритетності, а також ефективності використання бюджетних коштів. На основі результатів аналізу міністр фінансів приймає рішення про включення бюджетного запиту до пропозиції проєкту Державного бюджету України перед поданням його на розгляд Кабінету Міністрів України.

Міністерство фінансів України подає проєкт закону про Державний бюджет України Кабінету Міністрів України для розгляду. Кабінет Міністрів України приймає постанову щодо схвалення проєкту закону про Державний бюджет України та подає його разом із відповідними матеріалами Верховній Раді України не пізніше 15 вересня року, що передує плановому.

### ***Третій етап. Розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети***

Не пізніше ніж через п'ять днів після подання Кабінетом Міністрів України проєкту закону про Державний бюджет України до Верховної Ради України Міністр фінансів України представляє його на пленарному засіданні Верховної Ради України. Голова Комітету Верховної Ради України з питань бюджету доповідає про відповідність проєкту закону про Державний бюджет України вимогам Бюджетного кодексу, Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період і пропозиціям Верховної Ради України до Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період.

За результатами обговорення може прийняти вмотивоване рішення про його відхилення в разі невідповідності Кодексу та Основним напрямам бюджетної політики на наступний бюджетний період і пропозиціям Верховної Ради України до них.

У такому разі Кабінет Міністрів України зобов'язаний у тижневий термін з дня набрання чинності рішенням про відхилення подати проєкт закону про Державний бюджет України на повторне представлення з обґрунтуванням

внесених змін, пов'язаних із відповідним рішенням Верховної Ради України. Міністр фінансів України повторно представляє проєкт закону про Державний бюджет України не пізніше трьох днів після його повторного подання до Верховної Ради України.

Верховна Рада України приймає проєкт закону про Державний бюджет України у першому читанні не пізніше 20 жовтня року, що передує плановому.

Доопрацьований до другого читання проєкт закону про Державний бюджет України має містити текстові статті та показники, які пропонувалися Кабінетом Міністрів України в першому читанні або схвалені бюджетними висновками Верховної Ради України.

Друге читання проєкту закону про Державний бюджет України передбачає насамперед затвердження загального обсягу дефіциту (профіциту), доходів і видатків Державного бюджету України. Друге читання проєкту закону про Державний бюджет України завершується не пізніше 20 листопада року, що передує плановому.

Комітет Верховної Ради України з питань бюджету доопрацьовує проєкт закону про Державний бюджет України та вносить його на розгляд Верховної Ради України у третьому читанні не пізніше 25 листопада року, що передує плановому.

Закон про Державний бюджет України приймається Верховною Радою України **до 1 грудня року**, що передує плановому.

#### **Четвертий етап. Виконання бюджету**

Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Державного бюджету України. Міністерство фінансів України здійснює загальну організацію та управління виконанням Державного бюджету України, координує діяльність учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету.

В Україні застосовується казначейська форма обслуговування Державного бюджету України, яка передбачає здійснення Державним казначейством України:

- 1) операцій з коштами Державного бюджету;
- 2) розрахунково-касового обслуговування розпорядників бюджетних коштів;
- 3) контролю бюджетних повноважень під час зарахування надходжень, прийняття зобов'язань і проведення платежів;
- 4) бухгалтерського обліку та складання звітності про виконання Державного бюджету.

**П'ятий етап. Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього**

Зведення, складання та надання звітності про виконання Державного бюджету України здійснюються Державним казначейством України.

Верховна Рада України розглядає звіт про виконання закону про Державний бюджет України у двотижневий термін з дня отримання висновків Рахункової палати щодо використання коштів Державного бюджету України.

За результатами розгляду Верховна Рада України приймає рішення щодо звіту про виконання закону про Державний бюджет України.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. Розкрийте сутність бюджету.
2. Назвіть функції та ознаки бюджету.
3. Дайте визначення поняттям «бюджетна система» та «бюджетний устрій».
4. На яких принципах ґрунтується бюджетна система України?
5. Дайте визначення поняттю зведеного бюджету України.
6. Розкрийте теоретичний аспект організації міжбюджетних відносин.
7. Дайте визначення поняттю міжбюджетних відносин і розкрийте їх практичне значення.
8. Розкрийте сутність бюджетного процесу.
9. Яка тривалість бюджетного процесу, бюджетного періоду?
10. За яких обставин Державний бюджет України може бути прийнятий на інший бюджетний період?
11. Охарактеризуйте стадії бюджетного процесу.

## **Тема 8. ДОХОДИ І ВИДАТКИ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ**

*8.1. Сутність, класифікація та джерела формування доходів держбюджету.*

*8.2. Сутність, класифікація та структура видатків бюджету.*

*8.3. Дефіцит і профіцит бюджету.*

**Ключові слова:** бюджет, доходи бюджету, бюджетна класифікація, видатки бюджету, бюджетне призначення, бюджетне асигнування, бюджетні кредити, збалансований бюджет, бюджетний дефіцит, бюджетний профіцит, секвестр бюджету.

### **8.1. Сутність, класифікація та джерела формування доходів держбюджету**

Бюджет держави є складною і багатогранною економічною категорією, що розглядається відповідно до економічного, матеріального, юридичного та фінансового змісту,

За економічним змістом бюджет – сукупність економічних відносин між державою і юридичними особами та домогосподарствами з приводу формування й використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

За матеріальним змістом бюджет – це насамперед централізований грошовий фонд держави, який наповнюється коштами розподіленого ВВП.

За фінансовим проявом бюджет – основний фінансовий план, що відображає діяльність держави та місцевих органів влади щодо виконання ними своїх функцій, передбачених Конституцією та Законами України.

За юридичним змістом бюджет є законом, який щорічно приймається Верховною Радою України на наступний рік.

Доходи бюджетів є складовою частиною державних доходів, які залежно від рівня формування підрозділяються на централізовані й децентралізовані доходи.

Під централізованими доходами розуміють кошти, що вилучаються державою в процесі розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту. Ці кошти беруть участь у формуванні централізованих грошових фондів держави, передусім бюджетів.

Децентралізовані – це доходи, що залишаються в розпорядженні підприємств, установ і організацій та домогосподарств під час розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту.

Центральне місце в системі державних доходів, безперечно, мають доходи бюджетів різних рівнів.

**Доходи бюджету** – це частка централізованих ресурсів держави, які потрібні для виконання нею відповідних функцій, що виражають економічні відносини, які виникають у процесі формування фондів грошових коштів і надходять у розпорядження органів державної влади й управління.

Визначення дано також і в законодавстві, зокрема в Бюджетному кодексі. **Доходи бюджету** – усі податкові, неподаткові й інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України (включно з трансфертами, дарунками, грантами).

Доходи бюджетів поділяють на закріплені й регульовані.

**Закріпленими** є доходи, які в законодавчому порядку повною мірою або у розмірі чітко визначеної частки закріплені за бюджетом певного рівня. Законом про бюджет на поточний рік встановлюється перелік доходів, закріплених за бюджетами певного рівня.

**Регульовані** доходи встановлюються з метою збалансування бюджетів нижчої ланки. Це досягається шляхом відрахування певної частини коштів від загальнодержавних податків і зборів до місцевих бюджетів.

Склад доходів і методи мобілізації залежать від моделі економіки (адміністративної чи ринкової) і соціально-економічного розвитку держави. Основою формування доходів бюджету держави є податковий метод, а головним джерелом – ВВП. За різними оцінками частка податків у доходах бюджету має становити 90–95 %.

На формування дохідної частини Державного бюджету України суттєво впливають стан розвитку економіки, податкового законодавства, ступінь тінізації економіки, корумпованості суспільства й низької фінансової дисципліни суб'єктів господарювання, інфляційні процеси та рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції та послуг.

З метою досягнення цілісності бюджетних категорій доходів і видатків і для забезпечення взаємозв'язку між функціональними призначеннями й економічним характером видатків бюджету відповідно до статті 8 Бюджетного кодексу міністр фінансів України затверджує бюджетну класифікацію та інформує про це Верховну Раду України.

**Бюджетна класифікація** – єдине систематизоване згрупування доходів, видатків і фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів.

Існування бюджетної класифікації дає змогу чіткіше визначити структуру бюджету, склад платників податків, джерела надходжень

бюджетних коштів і структуру бюджетних витрат. Бюджетна класифікація покликана полегшити державі процес контролю за формуванням бюджетів та їх витрачанням.

Бюджетна класифікація є обов'язковою для застосування всіма учасниками бюджетного процесу в межах бюджетних повноважень.

Бюджетна класифікація має такі складові частини:

- 1) класифікація доходів бюджету;
- 2) класифікація видатків (у тому числі кредитування за вирахуванням погашення) бюджету;
- 3) класифікація фінансування бюджету;
- 4) класифікація боргу.

*Класифікація фінансування бюджету* визначає джерела отримання фінансових ресурсів, потрібних для покриття дефіциту бюджету, або напрями витрачання фінансових ресурсів, що утворилися внаслідок перевищення доходів бюджету над його видатками.

Класифікація фінансування бюджету здійснюється за такими ознаками:

- 1) фінансування за типом кредитора – за категоріями кредиторів або власників боргових зобов'язань;
- 2) фінансування за типом боргового зобов'язання – за засобами, що використовуються для фінансування дефіциту або профіциту.

*Класифікація боргу* систематизує інформацію про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування та класифікується за типом кредитора та за типом боргового зобов'язання.

*Класифікація доходів бюджету* – у дохідній частині бюджету відображено обсяги та джерела надходжень до бюджету. Відповідно до статті 9 Бюджетного кодексу України доходами бюджету є:

- 1) податкові надходження – передбачені податковими законами України загальнодержавні і місцеві податки, збори та інші обов'язкові платежі;
- 2) неподаткові надходження:
  - доходи від власності та підприємницької діяльності;
  - адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу;
  - надходження від штрафів і фінансових санкцій;
  - інші неподаткові надходження;
- 3) доходи від операцій з капіталом;
- 4) трансферти – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого

самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Відповідно до класифікації доходи бюджетів можуть формуватися завдяки податковим і неподатковим надходженням.

У складі Державного бюджету виділяють два напрями надходжень і використання коштів: загальний і спеціальний фонди. Відповідно до статті 13 Бюджетного кодексу загальний фонд бюджету охоплює:

- 1) доходи, що отримуються відповідно до законодавства про податки, збори і обов'язкові платежі;
- 2) доходи від плати за послуги, що надаються бюджетними установами, що утримуються за кошти Державного бюджету;
- 3) надходження від зовнішньоекономічної діяльності;
- 4) доходи від приватизації та реалізації держмайна;
- 5) плату за оренду майна загальнодержавної власності;
- 6) надходження від внутрішніх позик;
- 7) перевищення доходів над видатками НБУ;
- 8) повернуті державні кошти (відсотки по державних позиках і кредитах, повернуті позики);
- 9) гранти й дарунки у вартісному обрахунку;
- 10) міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів та інші.

Усього статтею 29 «Склад доходів Державного бюджету України» Бюджетного кодексу передбачено надходження 59 видів платежів до загального фонду Державного бюджету.

Крім того, законодавчо встановлено 14 джерел формування **спеціального фонду** Державного бюджету України. Серед них – акцизи та збори на окремі види товарів, плата за надання окремих послуг і різноманітні види адміністративних стягнень.

Слід звернути увагу, що основа надходжень до бюджету – податки, тому підвищення доходної частини бюджету можливе лише зі вдосконаленням фіскальної політики, яке, на нашу думку, має відбуватися в таких напрямках:

- 1) фінансовому – через формування доходів бюджету;
- 2) економічному – через вплив податкової політики на виробництво;
- 3) соціальному – через вплив податкової системи на доходи домогосподарств.

Проблемою є те, що всі ці наслідки податкових реформ фактично не прогнозуються й не прораховуються, що є однією з причин напруженості в суспільстві.

## **8.2. Сутність, класифікація та структура видатків бюджету**

**Видатки бюджету** – це економічні відносини, які виникають у зв'язку з розподілом централізованого фонду грошових коштів держави і його використання за цільовим призначенням. Або, згідно з Бюджетним кодексом, **видатки бюджету** – кошти, що спрямовуються на здійснення програм і заходів, передбачених відповідним бюджетом, за винятком коштів на погашення основної суми боргу та повернення надміру сплачених до бюджету сум.

**Витрати бюджету** – видатки бюджету та кошти на погашення основної суми боргу.

Напрями видатків державного бюджету визначаються функціями держави, моделлю фінансів і соціально-економічним розвитком.

Видатки бюджету класифікуються за:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків);
- 2) економічною характеристикою операцій, під час проведення яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 4) за бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

**Функціональна класифікація** видатків має такі рівні деталізації:

- 1) розділи, у яких визначаються видатки бюджетів на здійснення відповідно загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування;
- 2) підрозділи та групи, у яких конкретизуються напрями спрямування бюджетних коштів на здійснення відповідно до функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування.

**За економічною класифікацією** видатки бюджету поділяються на поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення, склад яких визначається міністром фінансів України.

**Відомча класифікація** видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. На її основі Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів.

**Головні розпорядники бюджетних коштів** – бюджетні установи в особі їх керівників, які отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень. **Бюджетне призначення** – повноваження, надане головному розпоряднику бюджетних коштів законом про Державний бюджет України або

рішенням про місцевий бюджет, що має кількісні й часові обмеження та дозволяє надавати бюджетні асигнування. *Бюджетне асигнування* – повноваження, надане розпоряднику бюджетних коштів відповідно до бюджетного призначення на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів із конкретною метою в процесі виконання бюджету.

*Відповідно до Бюджетного кодексу з Державного бюджету України здійснюються видатки (за функціональною класифікацією) на:*

- 1) державне управління:**
  - а) законодавчу владу;*
  - б) виконавчу владу;*
  - в) Президента України;*
- 2) судову владу;**
- 3) міжнародну діяльність;**
- 4) фундаментальні та прикладні дослідження та сприяння науково-технічному прогресу державного значення, міжнародні наукові й інформаційні зв'язки державного значення;**
- 5) національну оборону;**
- 6) правоохоронну діяльність та забезпечення безпеки держави;**
- 7) освіту:**
  - а) загальну середню освіту:*
    - спеціалізовані школи (у тому числі школи-інтернати), засновані на державній формі власності;*
    - загальноосвітні школи соціальної реабілітації;*
  - б) професійно-технічну освіту (навчальні й інші заклади освіти, засновані на державній формі власності);*
  - в) вищі навчальні заклади, засновані на державній формі власності;*
  - г) післядипломну освіту;*
  - г) позашкільні навчальні заклади та заходи з позашкільної роботи з дітьми згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;*
  - д) інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;*
- 8) охорону здоров'я:**
  - а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (багатопрофільні лікарні та поліклініки, що виконують специфічні загальнодержавні функції, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);*
  - б) спеціалізовану, високо спеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (клініки науково-дослідних інститутів, спеціалізовані*

лікарні, центри, лепрозорії, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, спеціалізовані медико-санітарні частини, спеціалізовані поліклініки, спеціалізовані стоматологічні поліклініки згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

в) санаторно-реабілітаційну допомогу (загальнодержавні санаторії для хворих на туберкульоз, загальнодержавні спеціалізовані санаторії для дітей і підлітків, спеціалізовані санаторії для ветеранів Великої Вітчизняної війни);

г) санітарно-епідеміологічний нагляд (санітарно-епідеміологічні станції, дезінфекційні станції, заходи боротьби з епідеміями);

г) інші програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

**9) соціальний захист і соціальне забезпечення:**

а) державні спеціальні пенсійні програми (пенсії військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їх сімей, пенсії військовослужбовцям і особам начальницького та рядового складу органів внутрішніх справ, пенсії, призначені за іншими пенсійними програмами);

б) державні програми соціальної допомоги;

г) державні програми та заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

г) державна підтримка молодіжних громадських організацій;

д) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

**10) культуру і мистецтво:**

а) державні культурно-освітні програми;

б) державні театральні-видовищні програми;

в) державну підтримку громадських організацій культури та мистецтва, що мають статус національних;

г) державні програми розвитку кінематографії;

г) державну архівну справу;

**11) державні програми підтримки телебачення, радіомовлення, преси, книговидання, інформаційних агентств;**

**12) фізичну культуру і спорт:**

а) державні програми підготовки резерву та складу національних команд і забезпечення їх участі у змаганнях державного й міжнародного значення;

б) державні програми з інвалідного спорту та реабілітації;

в) державні програми фізкультурно-спортивної спрямованості;

**13)** державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;

**14)** програми реставрації пам'яток архітектури державного значення;

**15)** державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;

**16)** державні інвестиційні проєкти;

**17)** державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій і наслідків стихійного лиха;

**18)** створення та поповнення державних запасів і резервів;

**19)** обслуговування державного боргу;

**20)** проведення виборів і референдумів;

**21)** інші програми, які мають виключно державне значення.

Бюджетне фінансування може здійснюватися у таких формах:

1) бюджетні інвестиції:

– фінансування капітальних вкладень як під певні інвестиційні проєкти, так і під конкретні об'єкти, що будуються;

– купівля державою певної частки акцій акціонерного товариства;

2) державні трансферти – цільове, безповоротне та безоплатне виділення коштів з бюджету конкретним суб'єктам у вигляді державних субсидій, субвенцій і дотацій.

Субсидія – це фінансова допомога чи відшкодування втрат доходів юридичним і фізичним особам (житлові субсидії, у світі поширені субсидії виробникам сільськогосподарської продукції).

Субвенції надаються юридичним особам і передбачають спільну участь їх отримувача та бюджету у фінансуванні окремих витрат із різних програм.

Державні дотації видаються на покриття збитків підприємств, але в тому разі, коли вони викликані незалежними від підприємств причинами;

3) бюджетні кредити – це надання коштів із бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на поворотній основі на пільгових умовах з меншими процентними ставками, ніж у комерційних банках. Застосовуються у виключних випадках;

4) кошторисне фінансування – виділення коштів із бюджету на підставі спеціального планового документа (кошторису для соціальної сфери, соціального забезпечення, фундаментальних досліджень, оборони, управління, цільового, безповоротного та безоплатного фінансування).

Бюджетним кодексом України (ст. 31) передбачено здійснення таємних видатків із державного бюджету для забезпечення діяльності окремих органів влади або їх структурних підрозділів в інтересах національної безпеки країни.

Статтею 24 Бюджетного кодексу України передбачається обов'язкове формування резервного фонду, який не перевищує 1 % обсягу видатків загального фонду відповідного бюджету для фінансування непередбачених видатків, що не мають постійного характеру та не могли бути передбачені під час складання бюджету. Порядок їх використання визначає Кабінет Міністрів України. У Державному бюджеті України резервний фонд формується обов'язково, а в місцевих бюджетах – приймається рішенням місцевих органів влади.

Згідно зі статтею 55 Бюджетного кодексу України в Державному бюджеті виділяються захищені статті бюджету, обсяг яких не може змінюватись у разі скорочення затверджених бюджетних призначень і здійснюється в першочерговому порядку:

- оплата праці робітників бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання медикаментів;
- забезпечення продуктами харчування;
- виплата відсотків за державним боргом;
- трансферти населенню;
- трансферти місцевим бюджетам.

Перелік захищених статей видатків Державного бюджету України визначається щорічно законом про Державний бюджет України.

### **8.3. Дефіцит і профіцит бюджету**

У процесі збалансування бюджетів будь-якого рівня можуть виникнути три варіанти співвідношення доходів і видатків:

1. **Збалансований бюджет** – бюджет, у якому доходи дорівнюють видаткам.

2. **Бюджетний профіцит** – перевищення доходів бюджету над видатками. Державний бюджет України може бути затверджено профіцитом виключно з метою погашення основної суми боргу.

3. **Бюджетний дефіцит** являє собою перевищення видатків бюджету над його доходами.

За причинами виникнення бюджетний дефіцит може бути вимушеним або свідомим.

**Вимушений бюджетний дефіцит** виникає внаслідок скорочення обсягів ВВП і обмеженості фінансових ресурсів країни.

**Свідомий бюджетний дефіцит** є наслідком дискреційної фіскальної політики, що направлена на цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо Державного бюджету.

За формою прояву розрізняють відкритий і прихований дефіцит.

**Відкритий бюджетний дефіцит** офіційно визнається за затверджується законодавчо.

**Прихований бюджетний дефіцит** є наслідком завищення обсягів планових доходів і включення до складу доходів бюджету джерел покриття бюджетного дефіциту.

Залежно від хронологічних рамок розрізняють стійкий і тимчасовий бюджетний дефіцит.

**Стойкий бюджетний дефіцит** існує в довгостроковому періоді.

**Тимчасовий (касовий) бюджетний дефіцит** – нестача коштів бюджету через незбіг термінів надходження доходів і здійснення видатків. Виникає внаслідок касових розривів у виконанні бюджету.

Залежно від напрямку фінансування розрізняють активний і пасивний бюджетний дефіцит.

**Активний бюджетний дефіцит** передбачає спрямування коштів на розвиток економіки та, як наслідок, на зростання ВВП.

**Пасивний бюджетний дефіцит** виникає в разі спрямування бюджетних коштів на покриття поточних видатків (соціальні програми, зарплата працівників бюджетних установ тощо).

На сьогодні у світі практично не існує держав, які б не стикалися з проблемою бюджетного дефіциту. Питання тільки в причинах його виникнення, розмірах, джерелах фінансування та заходах, спрямованих на його уникнення.

Причинами виникнення дефіциту Державного бюджету країни можуть бути:

- надзвичайні події;
- кризові явища в економіці;
- неефективність функціонування існуючої фінансово-кредитної системи;
- потреба у здійсненні значних державних вкладень у розвиток економіки.

Причинами виникнення бюджетного дефіциту в Україні більшість економістів визнають:

- різке зменшення ефективності виробництва, що супроводжувалося скороченням обсягів валового внутрішнього продукту;
- розрив і малоефективність економічних зв'язків;

- значне зростання й нераціональну структуру бюджетних видатків;
- неефективне функціонування бюджетного механізму;
- недосконалість і часту зміну фіскального законодавства, що призвело до невпевненості виробників у доцільності виробництва та відтоку капіталу з України.

Для подолання диспропорцій і кризових явищ розроблено *Економічну стратегію розвитку України до 2030 року*.

**Пріоритети, які визначив уряд:**

- Зменшення частки держави в економіці, продовження великої та малої приватизації.

- Розвиток фінансового сектору. Зокрема, фондовий ринок, ринок страхування, пенсійна реформа.

- Зменшення регуляторного навантаження на бізнес.

- Зростання обсягів і видобутку власних корисних копалин.

- Розвиток інфраструктури в сільськогосподарському секторі. Наприклад, зрошення, логістика, цифровізація.

- Запровадження сприятливого податкового та правового режиму для ІТ.

- Посилення торгівельної дипломатії, а також просування українських брендів.

- Покращення якості життя. Зокрема, створення економічного підґрунтя для розвитку освіти, медицини, культури та соцпослуг.

Виникнення бюджетного дефіциту призводить до пошуку найоптимальніших методів його фінансування. У світовій практиці відомо два **методи покриття бюджетного дефіциту**.

1. **Емісійний метод** має назву монетизації бюджету й передбачає забезпечення покриття бюджетного дефіциту за допомогою грошово-кредитної емісії. При цьому держава отримує дохід від друкування грошей – *сеньйораж*. Цей метод є неефективним, тому що зумовлює зростання інфляційних процесів, виникнення прихованого бюджетного дефіциту та погіршення економічного й соціального становища країни. Наслідком грошової емісії є розвиток неконтрольованої інфляції, знецінення заощаджень населення, відтворення бюджетного дефіциту, уповільнення інвестиційних процесів. Кредитна емісія передбачає надання центральним банком позик урядові та купівлю центральним банком цінних паперів, випущених державою.

2. **Беземісійний метод** полягає в залученні до фінансування бюджетного дефіциту таких джерел:

а) внутрішніх:

- банківські кредити,
- операції з державними цінними паперами,
- використання залишків бюджетних коштів;

б) зовнішніх:

- кредити міжнародних фінансових інститутів і держав,
- надання ними безповоротної фінансової допомоги,
- трансфертів.

Одним із найпоширеніших методів боротьби з бюджетним дефіцитом є **секвестр бюджету** – пропорційне скорочення видатків бюджету за кожною статтею. Тобто щомісяця, до закінчення бюджетного періоду, відбувається зменшення видатків кожної статті бюджету (крім захищених) на 5, 10 15 і т. д. відсотків.

В Україні, згідно з Бюджетним кодексом, прийняття Державного бюджету з дефіцитом дозволяється в разі наявності обґрунтованих джерел фінансування дефіциту.

### **Запитання до самоконтролю**

1. Дайте визначення поняттю «бюджетна класифікація».
2. Що належить до доходів бюджету?
3. Поясніть сутність і призначення видатків бюджету.
4. Дайте визначення бюджетного дефіциту, профіциту.

## **Тема 9. МІСЦЕВІ ФІНАНСИ**

9.1. Сутність і призначення місцевих фінансів.

9.2. Місцеві бюджети.

9.3. Збалансування місцевих бюджетів.

**Ключові слова:** місцеві фінанси, місцеві фінансові ресурси, місцевий бюджет, поточний бюджет, бюджет розвитку, доходи та видатки місцевих бюджетів, дотації, субсидії, субвенції, трансферти, бюджетне регулювання.

### **9.1. Сутність і призначення місцевих фінансів**

Місцеві фінанси є частиною державної фінансової системи країни. Вони взаємопов'язані із соціально-економічним розвитком регіону, тому їх розгляд повинен відбуватися в тісному взаємозв'язку з фінансами суб'єктів господарювання всіх форм власності, що спрямовуються на розвиток соціальної інфраструктури регіону. Місцеві фінанси є економічними відносинами розподільного й перерозподільного характеру, що відображають такі напрями руху коштів:

- а) формування доходної та видаткової частини місцевих бюджетів;
- б) міжбюджетні відносини;
- в) формування та використання регіональних позабюджетних, добродійних фондів і фондів, створених підприємствами;
- г) місцеві позики;
- д) створення комунальних банків та інших фінансово-кредитних груп.

Місцеві фінанси є однією з найбільш соціально значущих складових фінансової системи країни, оскільки саме місцеві фінанси мають вирішальну роль у забезпеченні конституційних прав громадян.

Якщо причиною функціонування фінансів взагалі є поява держави та товарно-грошових відносин, то причиною виникнення місцевих фінансів є наявність територіальних громад, а також відокремлення функцій і завдань, які покладаються на їхні органи влади.

**Місцеві фінанси** – це економічні відносини, пов'язані з формуванням, розподілом і використанням фондів фінансових ресурсів, для забезпечення виконання функцій і завдань місцевих органів влади.

Завдання та функції місцевих органів влади поділяються на дві основні групи:

1. Завдання та функції, які взагалі передано місцевим органам влади в межах місцевих інтересів і вони є їхньою невід'ємною власною компетенцією.

2. Завдання та функції, доручені місцевим органам влади центральною владою (делеговані повноваження). Для їх виконання орган, який їх визначає, передає місцевим органам влади відповідні фінансові ресурси, тобто компенсує втрати місцевих органів влади.

*Метою фінансової діяльності місцевих органів влади є задоволення суспільних інтересів і потреб та сприяння соціально-економічному розвитку регіонів.*

Сутність місцевих фінансів, як і будь-якої категорії, розкривається через їх **функції**:

1. *Розподільна*. До місцевих фондів фінансових ресурсів мобілізується значна частина валового внутрішнього продукту. Таким чином, здійснюється розподіл і перерозподіл цієї частини ВВП. Ця функція місцевих фінансів полягає насамперед у порядку формування доходів і видатків місцевих бюджетів, місцевих цільових фондів, за допомогою яких виконуються функції покладені на органи місцевого самоврядування. Крім того, за допомогою системи міжбюджетних відносин фінансові ресурси держави перерозподіляються між окремими адміністративно-територіальними одиницями з метою проведення фінансового вирівнювання.

2. *Регульовальна*. Місцеві фінанси під час розподілу й перерозподілу ВВП виступають інструментом регулювання економічного та соціального розвитку держави. Поряд із державним регулюванням економічної і соціальної сфер діє їх комунальне (муніципальне) регулювання. Держава та місцеве самоврядування розподіляють між собою функції соціально-економічного регулювання. Регульовальна функція має три аспекти:

а) фіскальний – дає змогу забезпечувати ресурсами розв'язання завдань, що покладаються на місцеві органи влади. Межі фіскальної діяльності місцевих органів влади регламентуються державою;

б) соціальний – місцеве самоврядування, як і держава, надає громадські послуги населенню. Саме це й обумовлює соціальне призначення місцевих фінансів;

в) економічний – місцеві фінанси є інструментом забезпечення економічного зростання як однієї з форм соціально-економічного регулювання.

3. *Контрольна*. Оскільки місцеві фінанси є частиною фінансової системи країни, то вони виконують притаманну фінансам контрольну функцію. Вона реалізується органами місцевого самоврядування під час складання проєктів місцевих бюджетів, їх розгляду й затвердження, виконання та складання звіту про виконання місцевих бюджетів. Ця функція

місцевих фінансів активно працює не лише у сфері місцевих бюджетів, а й контролює усі фінансові ресурси та майно місцевого самоврядування.

З огляду на зазначені функції можна дійти висновку, що фінанси місцевих органів влади є важливим інструментом впливу на всі процеси в економіці та соціальній сфері держави. Отже, вдосконалення форм і методів формування та використання фінансових ресурсів на рівні місцевої влади потребує значної уваги з боку держави. *Матеріальними носіями місцевих фінансів є місцеві фінансові ресурси.*

**Місцеві фінансові ресурси** – це фонди коштів, що створюються та використовуються на соціальний і економічний розвиток регіонів.

Основою місцевих фінансових ресурсів є *місцевий бюджет*. Порядок формування доходної та видаткової частин місцевих бюджетів визначається чинним законодавством-Бюджетним кодексом.



Рис. 9.1. Склад місцевих фінансових ресурсів

Другою ланкою місцевих фінансових ресурсів є *кошти суб'єктів господарювання*, тобто фінансові ресурси підприємств комунальної власності; фінансово-кредитних установ комунальної власності; а також фінансові ресурси підприємств різних форм власності, що використовуються ними на фінансування соціально-культурних і житлово-комунальних об'єктів та заходів.

Третьою ланкою місцевих фінансів є *регіональні позабюджетні фонди*. Джерелами їх формування можуть бути запозичені ресурси, добровільні вклади юридичних і фізичних осіб. Створення цих фондів регулюється законодавством.

**Об'єктами місцевих фінансових відносин** є місцеві фінансові ресурси, що формуються, розподіляються та використовуються місцевими органами влади для виконання покладених на них функцій і завдань.

У процесах формування, розподілу та використання місцевих фондів фінансових ресурсів безпосередню участь беруть такі **суб'єкти місцевих фінансових відносин**:

1. Територіальні громади (села, селища, міста,) та органи місцевого самоврядування (сільська, селищна, міська ради та їхні виконавчі органи; сільський, селищний чи міський голова; обласна та районна рада).

2. Автономна Республіка Крим (в особі органів республіканського управління та суб'єктів господарювання у сфері місцевих фінансів на території автономії).

3. Держава (в особі органів державного управління: Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, місцевих державних адміністрацій).

Від чіткої взаємодії між суб'єктами фінансових відносин, підкріпленої відповідним законодавством, залежить ефективне існування місцевих фінансів.

## **9.2. Місцеві бюджети**

Центральною ланкою місцевих фінансових ресурсів є місцевий бюджет.

**Місцевий бюджет** відповідно до Бюджетного кодексу містить надходження та витрати на виконання повноважень органів влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування.

За економічною природою доходи місцевих органів влади поділяються на власні, закріплені (передані місцевій владі) і регульовані.

**Власні доходи** – це доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно на основі власних рішень і завдяки джерелам, визначеним місцевим органом влади. Надходження власних доходів не враховується під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів місцевим бюджетам, а це стимулює органи місцевого самоврядування до нарощення бази дохідної частини місцевих бюджетів. До власних доходів належать місцеві податки і збори, доходи від майна, що належить місцевій владі, та від господарської діяльності комунальних підприємств, інші доходи, передбачені законодавством.

**Закріплені доходи** – це ті, що повністю або частково зараховуються в певні види бюджетів безстроково або на довготерміновій основі і для їх включення непотрібне рішення органів влади вищого рівня. Закріплені

доходи місцевих бюджетів становлять основу для визначення податкової спроможності території, і її обсяги впливають на розміри бюджетних трансфертів, які надаються місцевим бюджетам із Державного бюджету України.

*Регульовані доходи* – це одна з форм доходів, що передаються центральною владою місцевим органам влади або з бюджетів територій вищого адміністративного рівня до бюджетів територій нижчого адміністративного рівня.

Структурно місцевий бюджет прийнято поділяти на поточний бюджет і бюджет розвитку. **Поточний бюджет** формується для здійснення поточних видатків (утримання соціально-культурної сфери, адміністративні видатки, соціальний захист.)

**Бюджет розвитку** місцевих бюджетів призначено для забезпечення розвитку соціальної інфраструктури, капітальних вкладень, фінансування інвестиційних програм тощо. Бюджет розвитку місцевих бюджетів є складовою частиною спеціального фонду місцевих бюджетів.

*Надходження до бюджету розвитку* місцевих бюджетів передбачають:

- 1) кошти від відчуження майна, яке перебуває в комунальній власності;
- 2) надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;
- 3) кошти, які передаються з іншої частини місцевого бюджету за рішенням відповідної Ради;
- 4) запозичення;
- 5) субвенції з інших бюджетів на виконання інвестиційних проєктів.

В Україні до *видатків бюджету розвитку* місцевих бюджетів, зокрема, належать:

- 1) погашення основної суми боргу місцевих органів самоврядування;
- 2) капітальні вкладення;
- 3) внески органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування у статутні фонди суб'єктів підприємницької діяльності.

Визначальним елементом місцевих бюджетів є видатки, оскільки вони відображають функції та завдання, покладені на той чи інший рівень місцевої влади.

У більшості країн світу на місцеві органи влади покладено завдання забезпечення жителів відповідного населеного пункту такими соціальними послугами: початкова та середня освіта, охорона здоров'я, будівництво та ремонт шляхів місцевого значення, благоустрій територій, житлово-

комунальне господарство, міські електричні, водні та теплові мережі, утилізація сміття тощо.

В Україні розподіл видатків між різними рівнями місцевих бюджетів базується на *принципі субсидіарності*, тобто на максимальному наближенні суспільної послуги до споживача. Наприклад, міська лікарня надає послуги охорони здоров'я населенню міста, отже, фінансується з бюджету міста. Аналогічно районна лікарня фінансується з бюджету району, обласна – з бюджету області (а не з бюджету обласного центру, оскільки приймає на лікування жителів всієї області, а не тільки обласного центру). З Державного бюджету фінансуються лікарні загальнодержавного значення (наприклад: Українська дитяча спеціалізована лікарня «ОХМАТДИТ», Український центр профілактики та боротьби зі СНІДом Міністерства охорони здоров'я України).

За українським законодавством кожному рівню місцевого самоврядування передано (доручено) певні завдання для забезпечення надання соціальних послуг, гарантованих державою. Наприклад, безкоштовну шкільну освіту гарантує держава, але функції надання цієї освіти покладено на органи місцевого самоврядування населених пунктів. Такі доручені завдання мають назву **делегованих повноважень**. Для виконання цих завдань держава залишає за місцевими бюджетами певні види доходів загальнодержавного значення, які мають назву **закріплених доходів**. У випадку, якщо визначених законодавством закріплених доходів не вистачає для виконання делегованих повноважень, держава має забезпечити вирівнювання доходної та видаткової частини бюджетів передачею міжбюджетних трансфертів.

Однак не у всіх випадках невідповідність доходів і видатків місцевих бюджетів регулюється міжбюджетними трансфертами. До видатків місцевих бюджетів належать також **видатки на здійснення власних повноважень**, тобто на виконання функцій і завдань, які взагалі передано місцевим органам влади (наприклад, на ремонт доріг місцевого значення). Для забезпечення здійснення цих видатків у місцевих бюджетах, відповідно до законодавства, формуються **власні доходи**, тобто доходи, що мобілізуються місцевою владою самостійно. У випадку нестачі власних доходів для виконання власних повноважень отримання міжбюджетних трансфертів *неможливе*. У цьому випадку, відповідно до законодавства України, місцеві бюджети можуть бути затверджені з дефіцитом (але тільки бюджет Автономної Республіки Крим та бюджети міст виключно в частині бюджету розвитку).

Ілюстрацію законодавчого регулювання доходів і видатків місцевих бюджетів можна розглянути на прикладі бюджетів районів (рис. 9.2).

До **видатків**, які здійснюються з бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань та враховуються для визначення обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на:

1) органи місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районного значення;

2) освіту: дошкільну освіту; загальну середню освіту (школи-дитячі садки);

3) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (дільничні лікарні, медичні амбулаторії, фельдшерсько-акушерські та фельдшерські пункти);

4) сільські, селищні та міські палаци культури, клуби та бібліотеки.

Як зазначалося вище, для успішного здійснення фінансування зазначених видатків держава закріплює за місцевими бюджетами певні доходи.

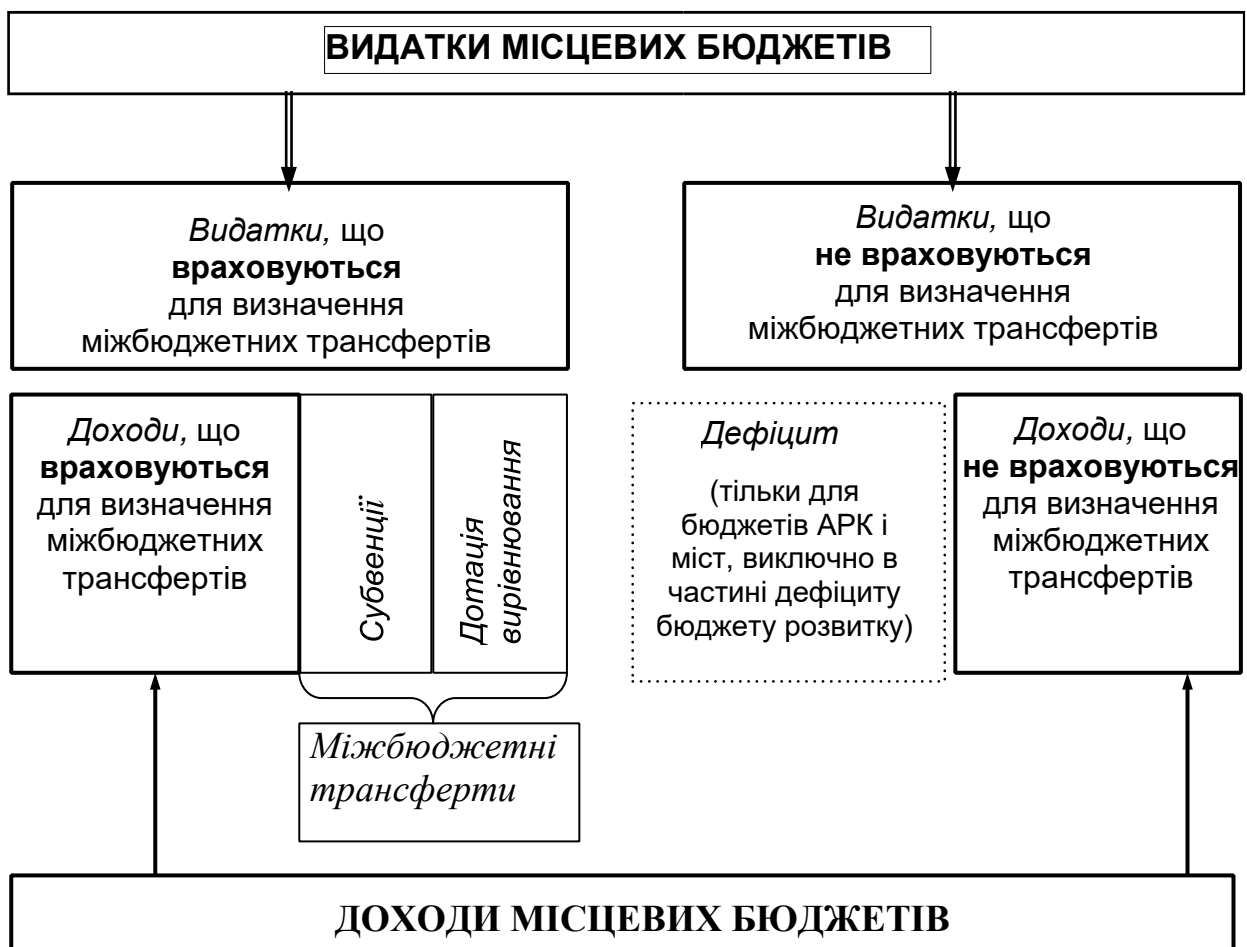


Рис. 9.2. Структурні компоненти місцевих бюджетів в Україні

**До доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування** та враховуються для визначення обсягів міжбюджетних трансфертів, належать такі податки і збори (обов'язкові платежі):

1) податок на доходи фізичних осіб у частині, визначеній статтею 65 Бюджетного кодексу;

2) державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;

3) плата за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;

4) плата за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності, що справляється виконавчими органами відповідних рад;

5) плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів (автозаправними станціями, заправними пунктами), що справляється виконавчими органами відповідних рад;

6) надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами відповідних рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;

6.1) 50 відсотків надходження адміністративних штрафів у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, що накладаються уповноваженими органами (посадовими особами);

7) єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва в частині, що належить відповідним бюджетам.

Для забезпечення реалізації *спільних соціально-економічних і культурних програм територіальних громад доходи бюджету Автономної Республіки Крим та обласних бюджетів*, які враховуються для визначення обсягів міжбюджетних трансфертів, формуються за надходження:

1) 50 відсотків податку на доходи фізичних осіб;

2) 25 відсотків плати за землю,

3) плати за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються Радою міністрів Автономної Республіки Крим та обласними державними адміністраціями.

Для забезпечення реалізації *спільних соціально-економічних і культурних програм територіальних громад доходи районних бюджетів*, як враховуються для визначення обсягів міжбюджетних трансфертів, формуються за надходження:

1) 50 відсотків податку на доходи фізичних осіб;

2) 15 відсотків плати за землю, що сплачується на території сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань;

3) плати за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються районними державними адміністраціями;

4) плати за державну реєстрацію суб'єктів підприємницької діяльності;

5) адміністративних штрафів, що накладаються районними державними адміністраціями або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями.

Усі вищезазвані податки і збори (обов'язкові платежі) становлять **кошик доходів**, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються під час визначення обсягів міжбюджетних трансфертів.

**Кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування** – податки і збори (обов'язкові платежі), що закріплені Бюджетним кодексом на постійній основі за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються для визначення обсягів міжбюджетних трансфертів.

У випадку, якщо закріплених законодавством доходів, що враховуються під час визначення міжбюджетних трансфертів недостатньо для забезпечення відповідних видатків, з бюджету вищого рівня може надаватися **дотація вирівнювання**.

До **видатків** зазначених місцевих бюджетів, що не враховуються під час визначення обсягу міжбюджетних трансфертів, належать видатки на:

1) місцеву пожежну охорону;

2) позашкільну освіту;

3) соціальний захист і соціальне забезпечення: програми місцевого значення стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї; місцеві програми соціального захисту окремих категорій населення;

4) місцеві програми розвитку житлово-комунального господарства та благоустрою населених пунктів;

5) культурно-мистецькі програми місцевого значення;

6) програми підтримки кінематографії та засобів масової інформації місцевого значення;

7) місцеві програми з розвитку фізичної культури і спорту;

8) типове проектування, реставрацію та охорону пам'яток архітектури місцевого значення;

9) транспорт, дорожнє господарство: експлуатацію дорожньої системи місцевого значення; будівництво, реконструкцію, ремонт та утримання доріг місцевого значення;

10) заходи з організації рятування на водах;

- 11) обслуговування боргу органів місцевого самоврядування;
- 12) програми природоохоронних заходів місцевого значення;
- 13) управління комунальним майном;
- 14) регулювання земельних відносин;
- 15) інші програми, затверджені відповідною радою згідно із законом.

До **доходів** місцевих бюджетів, що не враховуються під час визначення обсягу міжбюджетних трансфертів, належать:

- 1) місцеві податки і збори, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування;
- 2) плата за землю (у частині, що належить відповідним бюджетам);
- 3) надходження сум відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами;
- 4) надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;
- 5) плата за забруднення навколишнього природного середовища в частині, що зараховується до відповідного бюджету;
- 6) кошти від відчуження майна, яке перебуває в комунальній власності;
- 7) фіксований сільськогосподарський податок;
- 8) плата за оренду майнових комплексів комунальної власності;
- 9) плата за гарантії;
- 10) гранти та дарунки у вартісному обрахунку;
- 11) власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок коштів відповідного бюджету;
- 12) платежі за використання природних ресурсів місцевого значення;
- 13) інші надходження, передбачені законом.

Бюджет Автономної Республіки Крим та бюджети міст можуть прийматися з **дефіцитом** виключно в частині дефіциту бюджету розвитку. Дефіцит бюджету Автономної Республіки Крим і міських бюджетів покривається запозиченнями. Затвердження обласних, районних, сільських і селищних бюджетів з дефіцитом не допускається.

### **9.3. Збалансування місцевих бюджетів**

Невідповідність доходної та видаткової частин місцевих бюджетів обумовлена різною податкоспроможністю окремих територій країни, існуванням регіонів, де є потреба у здійсненні значних соціальних видатків, а це призводить до необхідності збалансування місцевих бюджетів.

Тобто необхідність збалансування місцевих бюджетів виникає як наслідок вертикальних і горизонтальних фіскальних дисбалансів.

**Вертикальний фінансовий дисбаланс** являє собою недостатність фінансових ресурсів певного рівня влади для забезпечення виконання покладених на нього функцій і завдань.

Метою вирівнювання вертикальних фінансових дисбалансів є забезпечення відповідності між повноваженнями на здійснення видатків і бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень.

У світовій практиці використовуються такі шляхи вирівнювання вертикальних дисбалансів:

1) зменшення обов'язків місцевої влади, де виник дисбаланс, шляхом забезпечення виконання обов'язків із надання державних і громадських послуг центральною владою або владою вищого рівня;

2) впровадження місцевою владою додаткових податків (за наявності в місцевих органах влади відповідних законодавчо закріплених повноважень);

3) надання центральною владою міжбюджетних трансфертів.

В Україні для вирівнювання вертикальних дисбалансів з одного бюджету до іншого грошові кошти безоплатно й безповоротно можуть надходити у вигляді трансфертів: дотацій або субсидій.

У Державному бюджеті України можуть передбачатися такі міжбюджетні трансферти місцевим бюджетам:

1) дотація вирівнювання бюджету Автономної Республіки Крим, обласним бюджетам, бюджетам міст Києва та Севастополя, районним бюджетам та бюджетам міст республіканського АР Крим та міст обласного значення;

2) субвенція на здійснення програм соціального захисту;

3) субвенція на компенсацію втрат доходів бюджетів місцевого самоврядування на виконання власних повноважень внаслідок надання пільг, встановлених державою;

4) субвенція на виконання інвестиційних проєктів;

5) інші субвенції.

**Горизонтальний фіскальний дисбаланс** являє собою невідповідність між обсягами фінансових ресурсів територіальної одиниці й обсягами покладених на неї завдань. При цьому інші територіальні одиниці цього рівня такої невідповідності не мають. Вирівнювання горизонтальних фіскальних дисбалансів досягається шляхом перерозподілу коштів між «багатими» та «бідними» територіями.

Як один із варіантів вирівнювання горизонтальних дисбалансів в Україні передбачені міжбюджетні трансферти між місцевими бюджетами.

Міські (міст Києва і Севастополя, Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) та районні ради можуть передбачати у відповідних бюджетах дотації вирівнювання бюджетам районів у містах, бюджетам сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань, а також кошти, що передаються із цих бюджетів.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим та відповідні ради можуть передбачати у відповідних бюджетах такі види міжбюджетних трансфертів:

1) субвенції на утримання об'єктів спільного користування чи ліквідацію негативних наслідків діяльності об'єктів спільного користування;

2) субвенції на виконання власних повноважень територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань;

3) субвенції на виконання інвестиційних проєктів;

4) інші субвенції.

*Формула розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів*, визначених пунктами 1 та 3 частини першої статті 96 Бюджетного кодексу, затверджується Кабінетом Міністрів України і повинна враховувати такі параметри:

1) фінансові нормативи бюджетної забезпеченості та коригувальні коефіцієнти до них;

2) кількість мешканців і кількість споживачів соціальних послуг;

3) індекс відносної податкоспроможності відповідного міста чи району;

4) прогнозний показник кошика доходів бюджетів місцевого самоврядування для бюджетів міст Києва та Севастополя, міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення, а також прогноз доходів, визначених частиною другою статті 66 Бюджетного кодексу, – для районних бюджетів;

5) коефіцієнт вирівнювання.

*Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості* визначається шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовуються на реалізацію бюджетних програм, на кількість мешканців чи споживачів соціальних послуг тощо. Ці нормативи коригуються коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно від:

1) кількості населення та споживачів соціальних послуг;

2) соціально-економічних, демографічних, кліматичних, екологічних та інших особливостей (з часу їх визначення) адміністративно-територіальних одиниць.

*Коефіцієнт вирівнювання* застосовується до обчисленого за формулою обсягу дотації вирівнювання й визначається в межах від 0,60 до одиниці. При цьому загальний обсяг коштів, на який зменшується сума

дотацій вирівнювання, є тотожним загальному обсягу коштів, на який зменшується сума коштів, що передаються до Державного бюджету України з місцевих бюджетів у разі застосування коефіцієнту вирівнювання.

*Індекс відносної податкоспроможності* є коефіцієнтом, що визначає рівень податкоспроможності адміністративно-територіальної одиниці порівняно з аналогічним середнім показником по Україні в розрахунку на одного мешканця. Для його визначення використовується кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування, визначений відповідно до статті 64 Кодексу, а також доходи, передбачені пунктами 1, 3–5 частини другої статті 66 Кодексу.

Система трансфертів вирівнювання має відповідати таким вимогам:

- справедливість розподілу – однакове ставлення до бюджетів з аналогічними бюджетними потребами;
- передбачуваність – якщо трансферти забезпечуватимуть стабільні фінансові притоки ресурсів протягом тривалого часу, то місцеві органи влади матимуть можливість довгострокового бюджетного планування;
- бюджетні обмеження – місцеві органи влади не повинні впливати на показники, за якими визначаються розміри трансфертів;
- простота – формула трансфертів повинна бути зрозумілою і простою у використанні;
- безумовність – трансферти не повинні супроводжуватися будь-якими умовами, що обмежують рішення місцевих органів влади.

Світовий досвід виправлення вертикальних і горизонтальних дисбалансів доводить, що найефективнішим є розподіл на базі формули. Пропонуються такі можливості:

- формули, що враховують потреби у видатках та фінансові можливості;
- формули, що враховують лише вирівнювання фінансових можливостей;
- формули, що забезпечують розподіл вирівнювальних трансфертів у рівних частинах на душу населення.

Формули, що передбачають як потреби у видатках, так і фінансові можливості, створюють можливості повного вирівнювання. Вони найскладніші і, можливо, найточніші, але потребують найбільшої кількості даних. Формули другого і третього типу ігнорують основний аспект (потреби у видатках або фінансові можливості, однак вимагають меншої кількості даних). Останній вид формул – найменш ефективний з погляду вирівнювання, проте потребує також найменше даних. На ефективність

наведених формул значною мірою впливає точність вимірювання фінансових потреб і фінансових можливостей.

На сьогодні міжбюджетні взаємовідносини в Україні є ще недостатньо врегульованими, отже, важливою є розробка механізмів впорядкування взаємовідносин між місцевими бюджетами та запровадження сучасних методів вирівнювання фіскальних дисбалансів.

### **Запитання для самоконтролю**

1. Сформулюйте суть місцевих бюджетів.
2. У чому полягає значення місцевих бюджетів для розвитку регіону?
3. Проаналізуйте структуру доходів місцевих бюджетів.
4. У чому суть видатків місцевих бюджетів?
5. Що ви знаєте про збалансування місцевих бюджетів?

## **Тема 10. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ**

10.1. Економічна сутність державного кредиту.

10.2. Форми державного кредиту.

10.3. Класифікація державних позик.

10.4. Обслуговування державного боргу і управління ним.

**Ключові слова:** державний кредит, державні позики, казначейські позики, міждержавний кредит, державний борг, обслуговування державного боргу, управління державним боргом.

### **10.1. Економічна сутність державного кредиту**

Державний кредит є специфічною ланкою фінансової системи. Специфічність державного кредиту полягає у відсутності окремого фонду фінансових ресурсів (державні кредитні відносини опосередковуються бюджетом).

**Державний кредит** – це сукупність економічних відносин, які виникають між державою з одного боку і юридичними особами та домогосподарствами, а також іноземними державами й міжнародними організаціями з іншого боку, з приводу надання фінансової допомоги державам на умовах терміновості, платності та повернення.

Якщо держава виступає в ролі позичальника, то за допомогою державного кредиту формуються фінансові ресурси для забезпечення виконання державою певних функцій і завдань.

У випадку, коли держава виступає кредитором, за бюджетні кошти надаються кредити юридичним чи домогосподарствам на умовах терміновості, платності та повернення. Такі відносини переважно виникають у процесі регулювання державою окремих соціально-економічних відносин і стимулювання певних процесів.

Виступаючи гарантом, держава бере на себе відповідальність за погашення позик, домогосподарствами або юридичними особами. Державні гарантії інколи поширюються на недостатньо надійних позичальників і можуть тягнути за собою підвищення ризиків видатків із централізованих фондів.

Прикладом таких відносин є Державна програма «Доступні кредити 5–7–9 %».

Кредитні гарантії надаються за кредитами мікро- та малих підприємств, які не володіють достатнім розміром майна для передачі його в забезпечення за кредитом або характеризуються підвищеними кредитними ризиками, наприклад, як новостворені підприємства. Завдяки кредитним гарантіям

держава через Фонд розвитку підприємництва покриває частину кредитного ризику ММП, створюючи умови для залучення банківського кредиту.

Державна підтримка у вигляді кредитних гарантій надається виключно в поєднанні з підтримкою у вигляді компенсації процентів за кредитами ММП, які відповідають вимогам програми.

*Як економічна категорія державний кредит перебуває на перетині двох видів грошових відносин – фінансів і кредиту, об'єднує їх особливості та являє собою відношення вторинного розподілу вартості ВВП та частини національного багатства. Як ланка фінансової системи державний кредит обслуговує формування й використання централізованих фондів держави, тобто бюджету та позабюджетних фондів. Особливістю державного кредиту є повернення, терміновість і платність.*

Державний кредит має спільні ознаки й відмінності з банківським кредитом. Основна відмінність полягає в тому, що державний кредит виникає через наявність бюджетного дефіциту, а банківський кредит зумовлюється нерівномірним розміщенням фінансових ресурсів на підприємствах (наявність тимчасового дефіциту або надлишку грошових коштів). Державний кредит обслуговує не приватні, а загальнодержавні, національні інтереси незалежно від того, чи держава виконує роль боржника, чи кредитора. Держава може здійснювати безстрокові кредитні операції, оскільки час кредитної дієздатності держави майже необмежений. Крім того, державний кредит реалізовується через емісію цінних паперів, а банківський кредит засвідчується укладанням кредитного договору між кредитором і позичальником. Банківський кредит сприяє перетворенню частини безготівкового грошового обороту на готівку, а державний кредит, навпаки, готівковий грошовий оборот частково робить безготівковим.

Сутність державного кредиту виявляється за допомогою виконуваних ним функцій.

#### **Функції державного кредиту:**

**1. Розподільна.** За її допомогою відбувається формування централізованих грошових фондів держави та їх використання на принципах терміновості, платності та повернення. Позитивний вплив розподільної функції державного кредиту полягає в тому, що за її допомогою податковий тягар більш рівномірно розподіляється в часі. Податки, що стягуються в період фінансування видатків через надходження державних позик, не збільшуються, що потрібно було б зробити в іншому випадку. Джерелом погашення видатків із повернення державних позик можуть бути не тільки податки, а й одержуваний в майбутньому прибуток від збудованих за позичені кошти об'єктів чи інвестовані кошти. Якщо ж інвестовані кошти не приносять

прибутків, то джерелом погашення боргу виступають нові податки, підвищення ставок наявних податків або нові позики.

**2. Регулювальна** функція державного кредиту використовується державою для проведення вибраної фінансової політики. Держава регулює грошовий обіг за допомогою розміщення позик серед різних груп інвесторів. Мобілізуючи кошти фізичних осіб, вона понижує платоспроможний попит. Якщо за кредитні кошти профінансувати виробничі витрати, то відбудеться абсолютне скорочення готівкової грошової маси в обігу. Операції з купівлі-продажу державних цінних паперів або видача кредитів під їх заставу, що проводить НБУ, є важливим інструментом регулювання ліквідності комерційних банків в країні.

**3. Стимулювальна.** Виступаючи як гарант, держава бере на себе погашення заборгованості за кредитами перед банком на випадок банкрутства підприємства. Таким чином стимулюється розвиток малого бізнесу. Держава може також стимулювати міжнародну торгівлю шляхом надання кредитів підприємствам, що поставляють національні товари на експорт. Можливе також стимулювання розвитку окремих територій чи пріоритетних галузей економіки за кредитні кошти, що надаються з місцевих бюджетів і позабюджетних фондів.

**4. Контрольна.** Ця функція державного кредиту впливає з контрольної функції фінансів. Контроль за державними кредитними відносинами поширюється на процеси залучення та погашення фінансових ресурсів. Об'єктами контролю є дотримання строків повернення кредиту та сплати відсотків за ним, а також цільове використання коштів.

Державний кредит неоднозначно впливає на економіку та майбутні покоління. Позитивні наслідки державного кредиту зазвичай спостерігаються в разі активного використання позикового капіталу, спрямовування його на інвестиційні й інноваційні програми для розвитку економіки. Якщо держава використовує позикові ресурси на фінансування поточних витрат, борг перекладається на наступні покоління, обтяжує їх і гальмує соціально-економічний розвиток держави.

Перевагами державного кредиту є те, що він дає змогу:

- регулювати грошовий обіг і підтримувати стабільність національної грошової одиниці;
- уникати додаткової емісії грошей;
- акумулювати тимчасово вільні кошти економічних суб'єктів і спрямовувати їх на розбудову економіки, здійснення структурних зрушень;

– вирішувати питання соціального й економічного розвитку, не вдаючись до посилення податкового тиску на суб'єктів економічної діяльності.

Серед недоліків державних позик можна виокремити такі:

– утворюється державний борг, що автоматично переноситься на всіх громадян;

– відволікаються бюджетні кошти від продуктивного виробничого їх використання;

– посилюється податкове навантаження на майбутні покоління та поглиблюються інфляційні процеси.

## **10.2. Форми державного кредиту**

Залежно від ролі держави в кредитних відносинах державний кредит може бути:

- 1) внутрішній (у межах однієї країни);
- 2) міждержавний;
- 3) умовний (держава виступає в ролі гаранта).

### **Формами внутрішнього державного кредиту є:**

**1. Державні позики** – основна форма внутрішнього державного кредиту. Сутність державних позик полягає в тому, що через випуск і реалізацію державних цінних паперів на фінансування суспільних потреб залучаються тимчасово вільні кошти населення та суб'єктів господарювання. Держава випускає і розповсюджує цінні папери, які мають номінальну вартість, за якою продаються та гасяться. Цінними паперами можуть бути облігації та казначейські зобов'язання.

*Облігації* (облігації внутрішньої державної позики (ОВДП) – боргові зобов'язання держави, за якими у встановлені терміни повертається борг і виплачується дохід кредитору у вигляді процента чи виграшу. Вони можуть бути знеособленими (на покриття бюджетного дефіциту) і цільовими (для конкретних проєктів). Різниця між курсовою ціною і номінальною вартістю облігації становить курсову різницю.

*Казначейські зобов'язання* (векселя) – боргові зобов'язання, спрямовані тільки на покриття бюджетного дефіциту (короткострокові, іноді середньострокові – казначейські ноти). Дохід виплачується тільки у вигляді процентів чи на дисконтній основі.

Основна відмінність казначейських зобов'язань від облігацій полягає в цілях випуску, формі виплати доходу та свободі обігу. Кошти, що надходять від продажу облігацій, спрямовуються на поповнення бюджетного фонду, позабюджетних фондів або спеціально обумовлені цілі. Кошти від реалізації

казначейських зобов'язань спрямовуються тільки на поповнення бюджету. За облігаціями доход може виплачуватись у вигляді відсотків, вигащів або не виплачуватися взагалі (цільові позики). За казначейськими зобов'язаннями доход виплачується тільки у вигляді відсотків. Облігації можуть бути у вільному обігу та з обмеженим колом обігу. Казначейські зобов'язання підлягають реалізації тільки серед населення.

## **2. Перетворення частини вкладів населення в державні позики.**

Таке перетворення може здійснюватися шляхом випуску білетів державного казначейства, сертифікатів або оформлення безоблігаційних позик. Один із видів – придбання Ощадбанком державних цінних паперів.

**3. Використання** державою коштів позикового фонду. Держава мобілізує через кредитні установи частину кредитних ресурсів на покриття своїх витрат, тобто кредитні установи за чинним законодавством зобов'язані передати державі визначену частину кредитних ресурсів (без купівлі цінних паперів). Ця форма державного кредиту є економічно невиправданою, оскільки зумовлює інфляційні процеси в країні.

**4. Казначейські позики.** Ця форма державного кредиту передбачає передачу фінансових ресурсів суб'єктам господарювання за бюджетні кошти на умовах терміновості, платності та повернення. Видаються на пільгових умовах щодо строків і норми відсотка. Казначейські позики надаються у випадку фінансових труднощів підприємствам і організаціям завдяки їх особливому положенню на ринку або погіршенню економічного стану в країні, не мають комерційного характеру та є засобом підтримки життєво важливих для народного господарства економічних структур.

**5. Міждержавний кредит** передбачає участь країни в міжнародних кредитних відносинах у ролі позичальника або кредитора. Переважно країни позичають фінансові ресурси в інших країн і міжнародних фінансових інститутів. Основною метою зовнішніх державних запозичень є подолання тимчасових фінансових ускладнень, зміцнення економічного потенціалу країни позичальника, надання продовольчої (чи іншої товарної) допомоги. Зовнішні державні запозичення можуть здійснюватися як у грошовій, так і в товарній формі (наприклад, постачання енергоносіїв з відстроченням оплати). За терміном запозичення зовнішні позики бувають переважно довгостроковими.

**6. Умовний кредит (гарантовані позики).** Держава виступає гарантом повернення позик, отриманих суб'єктами господарювання, та несе фінансову відповідальність у разі неплатоспроможності позичальника. За умов широкого використання гарантованих позик борг суб'єктів господарювання переноситься на все населення країни, оскільки сплата за гарантованими

позиками відбувається з використанням коштів державного бюджету. У сучасних умовах держава виступає гарантом на умовах забезпечення зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів господарювання.

Політика в наданні державних гарантій, яку розпочато державою з другої половини 2014 року, полягає в тому, що вони надаються не на проїдання, а переважно за проєктами розвитку, що підтримуються міжнародними фінансовими організаціями за такими можливими напрямками: фінансування інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проєктів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку економіки України, проєктів, спрямованих на підвищення енергоефективності та зміцнення конкурентних переваг українських підприємств. Надання державних гарантій спрямовано на підтримку реалізації проєктів соціально-економічного розвитку і є однією з найбільш поширених форм фінансової підтримки в розбудові інфраструктури.

### **10.3. Класифікація державних позик**

Державні позики є основною формою внутрішнього державного кредиту. Класифікацію державних позик прийнято здійснювати за різними напрямками: за правом оформлення, за місцем розміщення, за правом емісії, за характером використання, за методами розміщення, залежно від забезпеченості, за строком запозичення, за характером виплати доходу, за характером погашення заборгованості, залежно від методу обчислення доходу.

#### **Класифікація позик:**

**За правом оформлення** прийнято виділяти:

1) безоблігаційні позики – позики, що оформляються підписними зобов'язаннями або надаються на підставі угод. Угодами переважно оформляються кредити від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інститутів;

2) облігаційні позики – позики, забезпечені випуском цінних паперів. За допомогою випуску цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку.

**Залежно від місця розміщення** позики можуть бути:

1) внутрішні – отримані на внутрішньому фінансовому ринку;  
2) зовнішні – отримані від урядів інших країн, міжнародних організацій і фінансових інститутів.

**За правом емісії** позики поділяють на:

1) державні позики – випущені центральним урядом. Кошти, мобілізовані за їх допомогою надходять до Державного бюджету;

2) місцеві позики – випущені місцевими органами влади. Отримані кошти призначаються для поповнення відповідного місцевого бюджету.

**За характером використання цінних паперів** позики можуть бути:

1) ринкові – вільно продаються, перепродаються і купуються на ринку цінних паперів;

2) неринкові – не можуть вільно обмінюватися між власниками. Випускаються державою для залучення певних інвесторів, специфічним інтересам яких вони відповідають.

**За методами розміщення** позики бувають:

1) добровільні (вільно купуються і продаються);

2) примусові – розповсюджуються в обов'язковому порядку, наприклад частину заробітної плати працівники отримують облігаціями (широко використовувалися за часів командно-адміністративної системи);

3) підписні – розповсюджуються серед населення за підпискою, з розстрочкою платежу. Користуються значним попитом, оскільки мають підвищену дохідність або пільгові умови по строках розміщення.

**Залежно від забезпеченості** позики поділяють на:

1) заставні – забезпечені певною заставою (майном чи конкретними доходами), тобто відображають один з основних принципів кредитування – принцип матеріального забезпечення;

2) беззаставні – не мають конкретного матеріального забезпечення, а забезпечуються авторитетом держави, її світовим статусом.

**За строком запозичення коштів** облігації бувають:

1) короткострокові (термін погашення до 1 року);

2) середньострокові (від 1 до 5 років);

3) довгострокові (понад 5 років).

**За характером виплати доходу** позики поділяються на:

1. Процентні. Доход отримується у формі відсотка від номінальної вартості.

2. Виграшні. Доход отримується у формі виграшу тільки тими власниками, облігації яких потрапили в тираж виграшу.

3. Безпрограшні. Випускаються за умови, що протягом строку дії позики виграшними будуть всі облігації.

4. Безпроцентні позики не передбачають виплату доходу, але гарантують одержання товару, на який не задовольняється попит на ринку. Вартість кожної облігації дорівнює ціні товару (автомобіля, телевізора, холодильника). Безпроцентними можуть також бути облігації, що купуються за ціною нижчу за номінальну вартість, а погашаються за номіналом.

5. Процентно-виграшні передбачають, що їх власники отримують дохід у вигляді відсотка від номінальної вартості облігації, крім того, протягом дії позики можуть стати отримати додатковий дохід у вигляді виграшу.

**За характером погашення заборгованості** позики бувають.

1. З правом дострокового погашення. Держава отримує можливість вчасно реагувати на ситуацію на фінансовому ринку.

2. Без права дострокового погашення.

Є два варіанти погашення заборгованості:

а) одномоментно;

б) частками:

~ рівними частками протягом певного терміну;

~ наростаючими частками. Цей варіант зручний за умови підвищення доходів позичальника;

~ частками, що зменшуються. Цьому варіанту надається перевага, коли очікується зниження доходів позичальника або зростання його видатків.

**Залежно від методу обчислення доходу.**

1. З твердим доходом – рівень доходу не змінюється протягом дії позики.

2. З плаваючим доходом. Держава має змогу змінювати доходність позики.

**Погашення державних позик** може відбуватися з таких джерел:

1. Інвестиційний дохід від вкладання позичених коштів у високоефективні проєкти. Є найбільш реальним та економічно обґрунтованим джерелом погашення позики.

2. Додаткові податкові надходження. Є виправданими лише за умов підвищення податкового навантаження, що стає можливим завдяки розвитку економіки країни внаслідок ефективного використання отриманих позик.

3. Зменшення державних видатків з метою економії коштів.

4. Емісія грошей. Визнається фіктивним джерелом погашення позик, оскільки зумовлює інфляційні процеси.

5. Залучення нових позик (рефінансування боргу). Призводить до зростання суми державного боргу. Постійне використання рефінансування державного боргу обумовлює виникнення неплатоспроможності країни.

#### **10.4. Обслуговування державного боргу і управління ним**

Існування державного кредиту призводить до появи державного боргу.

*Державний борг* – це загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих і непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають унаслідок державного запозичення. Державні запозичення

здійснюються з метою фінансування дефіциту державного бюджету, через залучення коштів (розміщення боргових інструментів) на внутрішньому або зовнішньому фінансових ринках. Ці кошти залучаються для використання в державному секторі економіки та їх ефективного трансформування у зростання дохідної частини бюджету.

Державний борг складається з прямого й гарантованого боргів:

*прямий борг* – це загальна сума безумовних боргових зобов'язань країни за отримані та непогашені на визначену дату кредити (позики), які з'являються в результаті державних запозичень;

*гарантований державою борг* – загальна сума боргових зобов'язань суб'єктів господарювання – резидентів України щодо повернення отриманих і непогашених станом на звітну дату кредитів (позик), виконання яких забезпечено державними гарантіями.

Також прийнято розрізняти поточний і капітальний борг.

*Поточний борг* – це сума заборгованості держави, яка підлягає погашенню в поточному році, а також належні до сплати в цей період відсотки за всіма випущеними позиками.

*Капітальний борг* – це загальна сума заборгованості держави, включно з відсотками, що підлягають сплаті.

Державний борг за структурою поділяють на внутрішній (зобов'язання перед резидентами) і зовнішній (зобов'язання перед нерезидентами).

Законом України «Про державний внутрішній борг» визначено, що державним внутрішнім боргом України є строкові боргові зобов'язання України в грошовій формі. Державний внутрішній борг гарантується всім майном, що перебуває у власності держави.

До складу державного внутрішнього боргу входять:

1) позики Уряду і позики, здійснені за безумовній гарантії Уряду для забезпечення фінансування загальнодержавних програм;

2) заборгованість минулих років і заборгованість, що виникає за борговими зобов'язаннями Уряду.

До боргових зобов'язань Уряду належать:

- випущені ним цінні папери, інші зобов'язання в грошовій формі, гарантовані Урядом;

- одержані ним кредити;

- частина боргових зобов'язань Уряду колишнього СРСР, яку взяла на себе Україна.

Борг держави не шкідливий для економіки. Навіть навпаки – інструменти, завдяки яким країни позичають, активно торгуються на

фінансових ринках і дають змогу інвесторам зберігати та примножувати свій капітал.

Проблеми з'являються тоді, коли держборг зростає до великих розмірів. На його обслуговування витрачаються значні ресурси, які могли б іти на інші цілі. Також є залежність між розміром держборгу й темпами економічного зростання.

Відповідно до дослідження Світового банку, якщо розмір державного боргу перевищує певну межу, то його подальше зростання призводить до уповільнення темпів росту ВВП. Для розвинених країн такою межею є 77 % від ВВП. Для країн, що розвиваються, до яких належить Україна, – 64 % від ВВП.

Як вважають у Світовому банку, перевищення держборгу відносно ВВП країни на 1 % понад 64 % коштує економіці 0,02 % зростання. Це означає, що борг 106 % від ВВП може уповільнити зростання української економіки на 0,84 % на рік.

Попри негативні наслідки для економічного зростання, багато розвинених держав світу живуть в умовах, коли їх державний борг перевищує ВВП.

За даними ОЕСР, найвищий державний борг відносно ВВП серед розвинених країн має Японія – майже 260 % у 2021 році. Борг понад 200 % накопичила Греція. У Сполучених Штатах цей показник становить 150,5 % від ВВП.

Проте розвинені країни можуть собі дозволити великі борги, адже позичають під малі проценти та мають високі кредитні рейтинги. Завдяки цьому попит на казначейські зобов'язання США існуватиме завжди, і американський уряд може запросто рефінансувати попередню заборгованість, продавши нові облігації. Україна, як і більшість висхідних країн, такої можливості не має.

Перед вкладанням коштів в український борг інвестори оцінюють ризики їх неповернення. Якщо ризики високі, то країні дадуть гроші лише під високі проценти. Згодом для погашення й обслуговування цих боргів доведеться позичати знову, що спричинить виникнення фінансової піраміди.

Накопичення державою боргів має низку ризиків, один із найбільших – валютний. Зовнішні кредити отримуються в іноземній валюті, що робить цю частину боргу надзвичайно вразливою до коливань курсу гривні: щойно національна валюта почне падати, боргове навантаження на бюджет стрімко зростатиме.

Крім того, обслуговування валютного боргу тисне на золотовалютні резерви. Отже, чим більші виплати за зовнішнім боргом, тим менше в

Нацбанку можливостей утримувати гривню від девальвації і тим вищий шанс зростання навантаження на бюджет для здійснення таких виплат.

Єдина альтернатива зовнішнім кредиторам – Нацбанк, який може давати уряду кошти в борг на термін до 30 років. Проте такі запозичення мають свою ціну у вигляді стрімкої інфляції та девальвації гривні внаслідок грошової емісії.

Ще один ризик – демографічний. Життя в борг – це життя за кошти майбутніх поколінь, на плечі яких впаде тягар погашення й обслуговування державних позик. Оскільки з країни виїхали мільйони громадян, передусім жінок з дітьми, то є ризик, що повертати воєнні борги буде нікому. Отже, наступне покоління українців може бути менш чисельним, ніж очікувалося. Це впливатиме на економічну активність і здатність держави збирати достатньо податків, щоб розраховуватися з боргами.

Здійснення запозичень обумовлює зобов'язання держави забезпечити обслуговування державного боргу.

**Обслуговування державного боргу** – це комплекс заходів держави з погашення позик, виплати процентів за ними, уточнення і зміни умов погашення випущених позик, а також визначення умов випуску нових позик.

Погашення позик відбувається переважно за бюджетні кошти. В окремих випадках відбувається рефінансування державного боргу.

До витрат на обслуговування боргу належать: виплата процентів, вигащів, коштів із погашення позик, витрати з виготовлення, пересилання, реалізації цінних паперів держави, проведення тиражів вигащів.

Для обслуговування боргу визначають *коефіцієнт обслуговування*, який для зовнішнього боргу розраховують за формулою:

$$K_{\text{озб}} = \frac{\text{платежі із зовнішньої заборгованості}}{\text{валютні надходження держави}} \times 100 \%$$

Нормою є рівень цього показника не вище за 25 %.

Операційне *обслуговування зовнішнього боргу* покладено на Державне казначейство. Розрахунки належних до сплати сум виконуються в доларах США.

Джерелом погашення зовнішнього боргу можуть виступати:

- кошти державного бюджету;
- золотовалютні резерви країни;
- кошти, отримані від приватизації державного майна;
- нові запозичення.

*Обслуговування державного внутрішнього боргу* забезпечує Міністерство фінансів. Для цього через банківську систему проводяться операції з розміщення державних цінних паперів, їх погашення й виплати доходу.

*Граничні розміри внутрішнього і зовнішнього боргу встановлюються Законом про Державний бюджет України на поточний рік.*

Існування державного боргу обумовлює потребу у здійсненні управління ним.

***Управління державним боргом*** – це комплекс заходів, здійснюваних державою стосовно визначення умов залучення коштів, їх розміщення й погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

На цей час повноваження з формування та реалізації управління державним боргом і гарантованим державою боргом повністю належать до компетенції Міністерства фінансів. Така модель є дієвою, проте її ефективність стримувалася необхідністю тривалого погодження управлінських рішень, від оперативності прийняття яких залежить ефективна реалізація боргової політики.

Зі створенням Боргового агентства операційна діяльність щодо держборгу перейшла до новоствореного органу, а Міністерство фінансів у рамках управління державним боргом визначає лише стратегічні цілі для агентства.

Перехід до нового формату управління державним боргом дав змогу досягти відразу трьох цілей.

**По-перше**, працюючи як окремий центральний орган виконавчої влади, Боргове агентство не залежить від політичних чинників, що важливо для підвищення довіри інвесторів і прогнозованості процесів управління державним боргом у довгостроковій перспективі.

**По-друге**, інституційна спроможність, якою наділено Боргове агентство, дає змогу більш комплексно й ефективно застосовувати інструменти з управління державним боргом. Завдяки цьому потреби Уряду у фінансових ресурсах будуть забезпечуватися на найбільш вигідніших для країни умовах та з урахуванням довгострокових ризиків.

**По-третє**, Боргове агентство використовує більш удосконалені механізми управління ліквідністю, застосовуючи найсучасніші ринкові інструменти.

Це, зі свого боку, дає змогу уникнути криз ліквідності та платоспроможності на початку бюджетних періодів, забезпечуючи ефективне використання тимчасово вільних коштів для формування додаткових доходів бюджету.

Затверджена Верховною Радою модель управління державним боргом десятиліттями успішно функціонує в таких країнах Європейського союзу, як Австрія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Швеція та ін.

Правове регулювання державного та гарантованого державою боргу в Україні здійснюється відповідно до Конституції України, Бюджетного кодексу України й інших нормативно-правових актів.

До **методів управління державним боргом** належать:

1. *Конверсія* – зміна дохідності позики. Як правило, держава зменшує розмір процентів, що мають бути виплачені.

2. *Консолідація* – збільшення строків дії випущеної позики. Може проводитися разом із конверсією.

3. *Уніфікація* – об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених позик обмінюються на облігації нової позики.

4. *Обмін облігацій за регресивним співвідношенням* – кілька раніше випущених облігацій прирівнюються до однієї нової. Вважається економічно необґрунтованим.

5. *Відстрочення* погашення позики (реструктуризація заборгованості). Проводиться тоді, коли випуск нових позик використовують для обслуговування раніше випущених позик.

6. *Анулювання боргів* може бути зумовлено фінансовою неспроможністю держави (банкрутством) або політичними мотивами.

*Щодо зовнішніх позик* застосовуються тільки відстрочка й анулювання боргів.

#### **Запитання до самоконтролю:**

1. У чому полягає сутність державного кредиту як економічної категорії?
2. Які функції державного кредиту?
3. Розкрийте переваги і недоліки державного кредиту.
4. Які існують форми державного кредиту?
5. Назвіть напрями класифікації державних позик?
6. Що таке державний борг?
7. Назвіть класифікаційні ознаки державного боргу.
8. Який вплив здійснює державний борг на економіку держави?
9. Що таке управління державним боргом?
10. Які існують методи управління державним боргом?

## **Тема 11. СТРАХУВАННЯ І СТРАХОВИЙ РИНОК**

11.1. Соціально-економічна сутність страхування.

11.2. Сутність загальнодержавних фондів цільового призначення: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування на випадок безробіття.

11.3. Організація страхової справи.

11.4. Страховий ринок.

**Ключові слова:** страхування, страховий випадок, страхувальник, страхове відшкодування, страховик, страховий фонд, загальнодержавні фонди цільового призначення, застрахована особа, страховий поліс, перестраховування, страховий ринок страхові агенти, страхові брокери, страхове поле, страховий портфель.

### **11.1. Соціально-економічна сутність страхування**

Страхування є обов'язковим елементом існування економічної системи будь-якої країни. Об'єктивним елементом людського життя є непередбачувані події, викликані природними явищами або обставинами, що не залежать від волі людини. Ці несприятливі події призводять до значних матеріальних втрат і моральних збитків, можливі також втрата здоров'я або працездатності. У зв'язку із цим виникає потреба у відшкодуванні зазначених втрат, що й зумовлює виникнення та розвиток страхування відповідно до потреб суспільства. Ця потреба й обумовлює **соціальну сутність страхування**, тобто його необхідність для суспільства.

Страхування є забезпечувальною сферою фінансової системи держави, воно організує рух валового внутрішнього продукту у формі фондів фінансових ресурсів. Цей рух пов'язаний із перерозподілом під час відшкодування збитків і втрат та опосередковує всі інші сфери.

У Законі України «Про страхування» (№ 1909-IX від 18.11.2021) визначено, що **страхування** – це правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб (страховий захист) при страхуванні ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових премій (платежів,

внесків), доходів від розміщення коштів таких фондів та інших доходів страховика, отриманих згідно із законодавством.

**Економічна сутність страхування** (тобто його економічна доцільність для учасників страхування) визначається двома основними механізмами:

1. *Ефект рідкісних подій*. Існування цього ефекту передбачає, що страхова подія відбудеться не з усіма застрахованими особами, отже, існуватиме можливість розподілити кошти всіх застрахованих осіб між тими, з ким трапилася страхова подія. При цьому вважають, що **страховий випадок** – це можлива подія, настання якої може спричинити збитки, а **страхова подія** являє собою подію, що фактично настала.

2. *Ефект накопичення*. Передбачає, що до моменту настання страхової події страхова компанія накопичує страхові внески застрахованих осіб, тобто може тимчасово використовувати ці кошти для отримання інвестиційного доходу.

Виділяють такі суттєві ознаки, що характеризують *специфічність категорії страхування*:

1. У процесі страхування виникають грошові перерозподільні відносини, що обумовлені наявністю вірогідності настання випадкових, непередбачених і неподоланих подій, тобто страхових випадків, що мають можливість нанесення матеріальних та інших збитків.

2. У процесі страхування відбувається розклад нанесених збитків між учасниками страхування – страхувальниками, який завжди носить замкнений характер. При цьому чим ширше коло учасників страхування, тим істотніше забезпечується концентрація грошових коштів в єдиному страховому фонді.

3. Зі свого боку, замкнений розклад збитків обумовлює повернення коштів, мобілізованих до страхового фонду. Тобто вся сума страхових внесків (без врахування витрат страховика) повертається у формі відшкодування збитків. **Страхове відшкодування** – це виплата страховиком застрахованій особі (або отримувачу страхового відшкодування) повної або часткової суми збитків.

4. Страхування передбачає перерозподіл збитків між територіями та в часі.

Таким чином, **страхування** – це сукупність особливих замкнених перерозподільних економічних відносин між його учасниками з приводу формування за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, який призначений для відшкодування можливих збитків, завданих суб'єктам господарювання, або для вирівнювання втрат у сімейних доходах у зв'язку з наслідками страхових випадків.

**Страховий фонд** створюється у формі резерву матеріальних і грошових засобів. Форми створення страхового фонду:

1. *Централізований* (резервний) фонд формується як у натуральній так і грошовій формі за загальнодержавні ресурси та перебуває в розпорядженні Уряду (Резервний фонд Кабінету Міністрів України). Використовується для покриття збитків, викликаних стихійним лихом та аваріями; для фінансування витрат, пов'язаних із надзвичайними ситуаціями; на інші заходи, що не могли бути передбачені під час затвердження Державного бюджету.

2. *Фонд самострахування* створюється в децентралізованому порядку кожним самостійно домогосподарством або суб'єктом господарювання. Вважається економічно невиправданою формою, оскільки є занадто дорогою та унеможлиблює покриття всіх можливих ризиків.

3. *Страховий фонд страховика* створюється безпосередньо завдяки страховим внескам учасників страхового процесу – страхувальників: підприємств, закладів, організацій та окремих домогосподарств. Цей фонд виступає тільки в грошовій формі та має цільовий характер витрачання коштів (на відшкодування збитків і виплату страхових сум відповідно до правил та умов договору страхування).

Сутність страхування виявляється через виконувани ним **функцій:**

1. *Ризикова*. Існування ризиків у страхуванні характерне як для осіб, які бажають застрахувати себе чи своє майно, так і для страхових компаній, які мають ризик невиплати відповідного обсягу відшкодування в разі настання значної кількості страхових подій або виникнення інших непередбачуваних обставин.

2. *Упереджувальна*, пов'язана з використанням частки коштів страхового фонду на зменшення ступеня та наслідків страхового ризику. Прикладом успішного використання цієї функції є імунізація проти грипу застрахованих осіб за кошти страхового фонду медичного страхування, а також забезпечення їх профілактичними засобами. Ці заходи спрямовані на попередження настання страхової події – захворювання на грип. Витрати на попередження захворювання для страхової компанії є значно нижчими, ніж витрати на можливе лікування захворілих застрахованих осіб.

3. *Заощаджувана*, що має на меті захист досягнутого сімейного достатку. Прояв цієї функції виявляється, наприклад, у пенсійному страхуванні, страхуванні до весілля дітей чи до досягнення дітьми повноліття тощо. Тобто особа передбачає значні витрати в майбутньому і вважає за доцільне розподілити ці витрати протягом багатьох років за допомогою сплати страхових внесків.

4. *Контрольна* передбачає наявність страхового контролю за правильним проведенням страхових операцій.

5. *Акумуляційна* виявляється в перетворенні пасивних грошових коштів окремих осіб на потоки активного капіталу. Кошти, які могли б формувати фонд самострахування окремої особи (будучи фактично вилученими при цьому з обороту економіки країни), у разі сплати страхових внесків використовуються страховими компаніями як інвестиційні ресурси.

6. *Стабілізуюча*. Шляхом реалізації всіх вищезазначених функцій страхування здатне стабілізувати економічну ситуацію для кожного застрахованого зокрема й економіки загалом.

Отже, існування всіх функцій страхування і виявляє його соціально-економічну сутність.

### **11.2. Сутність загальнодержавних фондів цільового призначення: Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування на випадок безробіття**

*Загальнодержавні фонди цільового призначення – це форма перерозподілу й використання ресурсів, що перебувають у розпорядженні центральних чи регіональних місцевих органів самоврядування та призначені для фінансування особливих суспільних потреб. Це один із методів перерозподілу національного доходу органами влади на користь певних соціальних груп населення.*

Передумовою створення цільових фондів є існування в державі певних потреб, які мають особливе значення і тому повинні мати відповідне гарантоване фінансове забезпечення.

Загальнодержавні фонди цільового призначення створюються для виконання таких **завдань**:

1. Забезпечення додатковими коштами пріоритетних сфер економіки.
2. Розширення соціальних послуг населенню.

**Метою** фондів цільового призначення є:

1. Надання спеціальних послуг населенню (шляхом виплати допомоги, пенсій, субсидій та фінансування соціальної інфраструктури загалом).
2. Вплив на процес суспільного виробництва (шляхом фінансування, кредитування та надання субсидій вітчизняним підприємствам).
3. Забезпечення природоохоронних заходів (шляхом фінансування їх із спеціально визначених джерел і штрафів за забруднення навколишнього середовища).

Матеріальним джерелом фондів цільового призначення є національний доход.

Загальнодержавні фонди спеціального призначення існують тільки з метою цільового використання. Зазвичай у назві фонду вказана ціль використання його коштів.

**Шляхи створення** фондів цільового призначення:

1. Виділення з бюджету цільових видатків для фондів, що мають особливо важливе значення (покриття дефіциту цих фондів).
2. Формування позабюджетного фонду з власними джерелами доходів для статутних цілей.
3. Доходи від розміщення тимчасово вільних коштів (інвестиційний дохід).

**Особливості та переваги** фондів цільового призначення:

1. У органів влади можуть появлятися додаткові кошти для інвестування в господарське життя і фінансової підтримки підприємницької діяльності, особливо в умовах волатильної економіки.
2. Цільове використання коштів цих фондів забезпечує більш ефективний контроль, тому їх відокремленість від бюджету з огляду на спеціальне призначення потребує додаткової уваги з боку держави.
3. Можливість використання їх для покриття бюджетного дефіциту за певних умов – наявності активного сальдо.

Порядок формування та використання фондів регламентовано законодавством. Усі цільові фонди поділяються на **дві групи**:

*Постійні фонди* – пов'язані з потребою у виділенні окремих функцій держави. Ці фонди переважно мають соціальне призначення, тобто забезпечують у країні соціальне страхування. Соціальне страхування має на меті надання страхового захисту на випадок тимчасової чи постійної втрати працездатності, а також місця роботи. Соціальне страхування є потрібним елементом ринкової економіки.

Система соціального страхування повинна базуватися на таких **принципах**:

- солідарності (перерозподіл коштів між працездатними і непрацездатними, здоровими і хворими, працюючими і безробітними);
- обов'язковості;
- рівноправності всіх застрахованих осіб;
- державних гарантій щодо виплат соціального страхування;
- контролю за формуванням і використанням фондів соціального страхування.

*Тимчасові фонди* створюються для вирішення тимчасових проблем, а потім закриваються (Фонд охорони навколишнього середовища, Фонд

здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення).

Соціальне страхування в Україні (рис. 11.2) здійснюється загальнодержавними спеціальними страховими фондами. Вони є страховиками з конкретних видів соціального страхування та зобов'язані самостійно формувати доходи й видатки власних бюджетів і надавати страхувальникам матеріальне та соціальне забезпечення в разі настання страхового випадку.

Розміри страхових внесків і зборів до кожного окремого фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування встановлюються щорічно Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України окремо для роботодавців і застрахованих осіб одночасно із затвердженням державного бюджету на відповідний рік.

Джерела формування доходів бюджетників позабюджетних фондів соціального страхування зазначено на рис. 11.1.

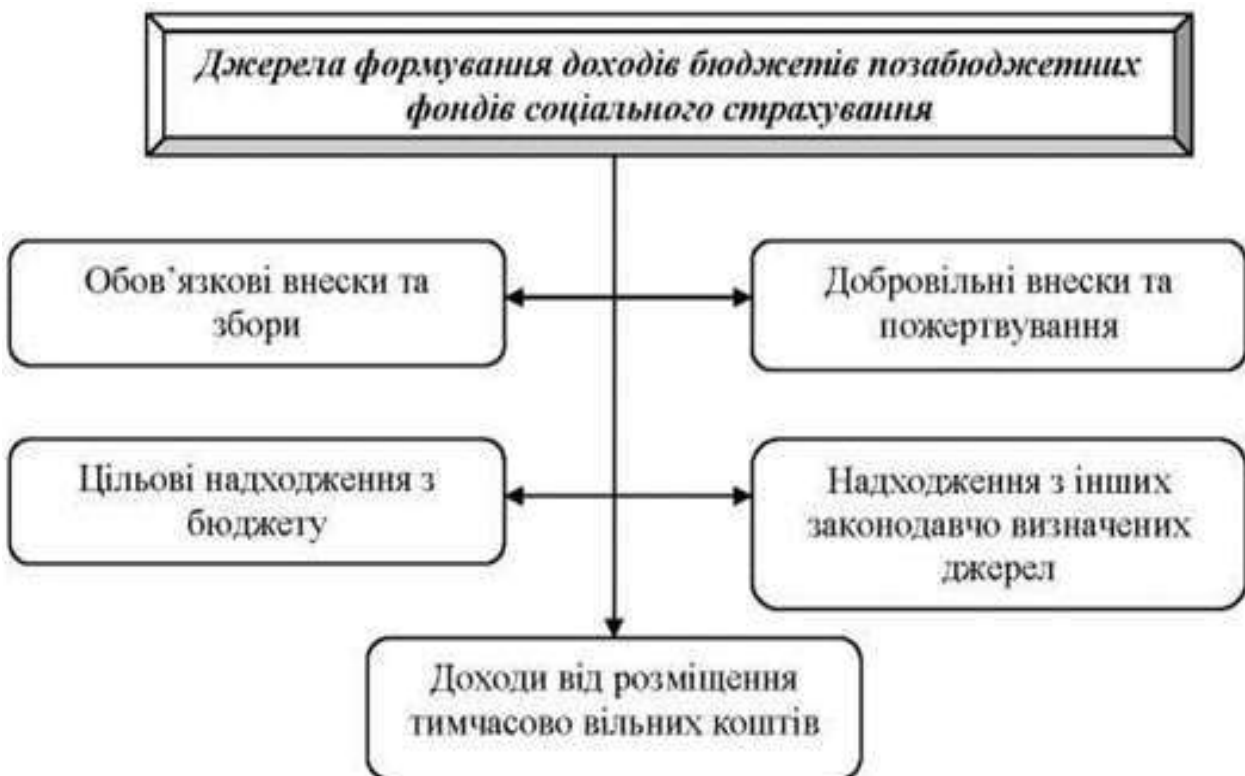


Рис. 11.1. Джерела формування доходів бюджетників позабюджетних фондів соціального страхування

Основним джерелом формування доходів позабюджетних фондів виступає *Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування*) – консолідований обов'язковий платіж до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, що справляється в Україні з метою забезпечення страхових виплат за поточними видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Уведений з 1 січня 2011 року він замінив собою чотири окремі відрахування: до Пенсійного фонду, до фондів страхування на випадок безробіття, із тимчасової втрати працездатності, від нещасних випадків на виробництві.

Єдиний соціальний внесок не входить до системи оподаткування.

Платниками єдиного внеску є роботодавці; фізичні особи-підприємці; особи, які забезпечують себе роботою самостійно – займаються незалежною професійною діяльністю; особи, які працюють на виборних посадах; військовослужбовці й інші категорії платників податків. До 2015 року розмір внеску визначався у відсотках від заробітної плати (доходу, прибутку) від діяльності і становив залежності від класу професійного ризику виробництва від 36,76 до 49,7 %. З 2016 року запроваджено єдину зменшену ставку 22 % і підвищено максимальну базу нарахування до 25 мінімальних заробітних плат.

Адміністрування єдиного соціального внеску шляхом його збору, ведення обліку надходжень від його сплати та контролю за його сплатою здійснює центральний орган виконавчої влади, що формує податкову політику. Облік платників ЄСВ встановлюється та ведеться тим самим центральним органом виконавчої влади.

В Україні діють такі позабюджетні фонди соціального страхування, які реалізують відповідний вид соціального страхування:

- Пенсійний фонд України;
- Фонд соціального страхування на випадок безробіття.

Законодавством передбачається обов'язкове медичне страхування, однак фактично в Україні цей вид страхування ще не запроваджено як загальнообов'язковий на державному рівні.

***Пенсійний фонд України створено з метою надання громадянам пенсійного захисту та забезпечення виконання законодавства про пенсійне страхування.***

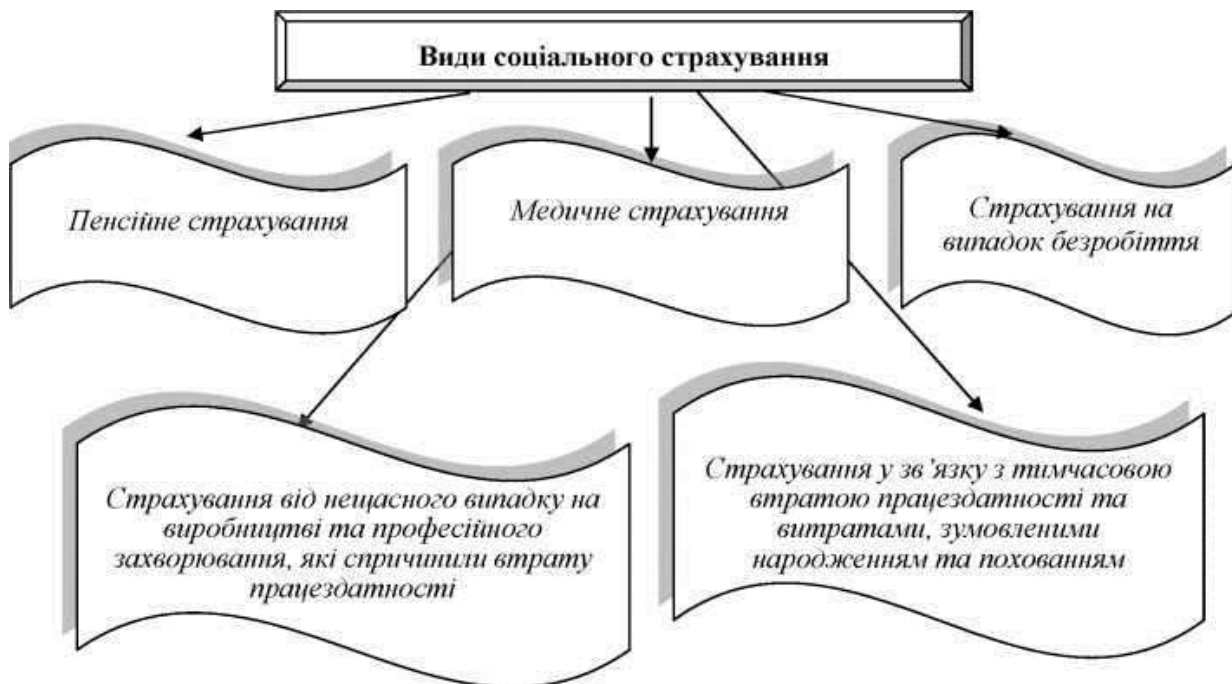


Рис. 11.2. Види соціального страхування

У світі є три рівні пенсійних систем: солідарна, обов'язкова накопичувальна та добровільно-накопичувальна. В Україні функціонують лише дві з них: перша і третя.

Суть солідарної системи полягає в тому, що кожен працівник платить внески до загального фонду, з якого здійснюються виплати нинішнім пенсіонерам, а працівник таким чином накопичує собі трудовий стаж.

Внески до загального фонду платять офіційно працевлаштовані, фізособи-підприємці (ФОПи) та самозайняті особи. Їх відраховують з єдиного соціального внеску (ЄСВ). За найманих працівників ЄСВ сплачує роботодавець у розмірі 22 % від офіційної ставки.

Третій рівень – це добровільно-накопичувальна система, яка працює в Україні з 2005 року. Вона передбачає добровільну участь громадян у формуванні власних пенсійних накопичень завдяки внескам від фізосіб чи роботодавців. Система є, але не користується особливим попитом в українців через слабку довіру до приватних фондів, які надають такі послуги.

Другий рівень, запровадження якого в Україні лише обговорюється, передбачає обов'язкове відрахування громадянами коштів на власну пенсію. Тобто всі офіційно працевлаштовані особи матимуть персональні накопичувальні рахунки, на які щомісячно відбуватиметься зарахування певної частини від їх зарплат.

Особливість другого і третього рівнів у тому, що добровільно чи примусово накопиченими коштами керуватимуть недержавні пенсійні фонди (НПФ). Вони інвестуватимуть їх у фінансові інструменти для отримання доходу, тож у перспективі пенсіонер отримає більше, ніж відкладав на власний рахунок.

Крім того, законодавство дозволяє отримувати пенсію як з державного фонду (солідарна система), так і з недержавного (добровільно-накопичувальна). Наприклад, якби особа почала у 2005 році відкладати щомісяця до НПФ по 1 тис. грн, то, вийшовши на пенсію у 2023 році, вона б додатково до встановленого державою утримання впродовж 20 років отримувала б щомісяця по 8 тис. грн.

В Україні встановлений єдиний мінімальний вік для виходу на пенсію для жінок та чоловіків – 60 років. Право вийти на пенсію в цьому віці мають люди, страховий стаж яких становить не менше ніж 30 років. Страховий стаж – це період, протягом якого здійснювалися відрахування до фондів. З 2023 року тривалість необхідного страхового стажу поступово збільшується і до 2028 року становитиме 35 років.

Розмір такої пенсії визначається індивідуально та залежить від кількох чинників:

- тривалості страхового стажу;
- розміру зарплати, з якої робилися внески;
- коефіцієнта страхового стажу;
- коефіцієнта заробітку;
- часу виходу на пенсію.

У щорічному Глобальному пенсійному індексі Інституту Mercer CFA, який оцінює системи на основі їх адекватності, стабільності та цілісності, пише Bloomberg, Нідерланди у 2022 році повернули собі звання найкращої у світі пенсійної системи. Ісландія, яка минулого року була першою, посіла друге місце, а Данія – третє. Австралія посіла 5-те місце, Велика Британія – 10-те, США – 22-ге. Японія посіла 30-те місце, а Китай – 35-те місце.

Слід відміти, що з 01.01.23 функції соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та функції соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань передали до повноваження Пенсійного фонду України і його територіальних органів. У зв'язку із чим постановою Кабінету Міністрів № 1289 від 15.11.2022 доповнено Положення про Пенсійний фонд України. Зокрема, визначено, що основними завданнями фонду є реалізація державної політики з питань:

- пенсійного забезпечення,

▪ загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності,

▪ надання житлових субсидій і пільг на оплату житлово-комунальних послуг,

▪ придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу та інші.

Кошти фонду використовуються на:

1) виплату пенсій:

а) за віком;

б) за інвалідністю внаслідок загального захворювання;

в) у разі втрати годувальника;

г) за вислугу років;

д) по інвалідності внаслідок нещасних випадків на виробництві;

е) у зв'язку з втратою годувальника, який помер унаслідок нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

з) інших видів;

2) створення та функціонування системи персоніфікованого обліку, формування реєстрів листів непрацездатності й інше;

3) виплату допомоги:

а) за тимчасовою непрацездатністю;

б) по вагітності та пологах;

в) при народженні дитини та по догляду за нею до трирічного віку;

г) на поховання (крім безробітних та осіб, що померли внаслідок нещасного випадку на виробництві);

д) по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;

4) витрати на санаторно-курортне лікування та оздоровлення пенсіонерів та застрахованих осіб і членів їх сімей;

5) відшкодування збитків, заподіяних каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням трудових обов'язків;

6) профілактичні заходи із запобігання нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням;

7) створення резерву коштів для забезпечення витрат і надання послуг працюючим особам;

8) організацію і проведення роз'яснювальної роботи;

9) утримання органів Пенсійного фонду.

Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 року визначено, що загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття – це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин і надання соціальних послуг за кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Відповідно до статті 10 цього закону управління Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців по 5 представників від кожної сторони.

Представники держави призначаються Кабінетом Міністрів України. Представники застрахованих осіб і роботодавців обираються (делегуються) репрезентативними на національному рівні всеукраїнськими об'єднаннями профспілок та репрезентативними на національному рівні всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців. Порядок обрання (делегування) таких представників визначається сторонами соціального діалогу самостійно.

Строк повноважень членів правління Фонду становить шість років і закінчується в день першого засідання нового складу правління Фонду.

Правління Фонду очолює голова, який обирається з членів правління Фонду строком на два роки по чергово від представників кожної сторони. Голова правління Фонду має двох заступників, які разом із головою представляють сторони.

Відповідно до статті 11 Закону правління Фонду:

- визначає перспективні та поточні завдання Фонду;
- обирає голову правління Фонду та його заступників;
- затверджує статут Фонду;
- схвалює проєкт річного бюджету фонду та подає в установленому порядку центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері праці, трудових відносин і зайнятості населення, для внесення на затвердження Кабінету Міністрів України;
- заслуховує звіт про виконання бюджету Фонду;
- вносить центральному органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері праці, трудових відносин і зайнятості населення, пропозиції щодо розміру частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що спрямовується на страхування на випадок безробіття;
- вирішує інші питання відповідно до статуту Фонду.

Державною службою зайнятості за кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття проводяться відповідні заходи. Напрями використання коштів Фонду:

1. Виплата допомоги по безробіттю, у тому числі одноразова виплата для організації безробітною особою підприємницької діяльності.
2. Виплата допомоги по частковому безробіттю.
3. Надання матеріальної допомоги членам сім'ї безробітного.
4. Витрати на перекваліфікацію та перепідготовку робітників і службовців.
5. Витрати на пошук роботи та сприяння у працевлаштуванні, у тому числі дотація роботодавцям на створення робочих місць.
6. Допомога на поховання безробітного.
7. Витрати на надання інформаційних і консультаційних послуг, пов'язаних із працевлаштуванням.
8. Витрати на утримання та забезпечення діяльності дирекції Фонду та її органів.

За умови дотримання певних вимог держава гарантує професійну підготовку, підвищення кваліфікації і перепідготовку осіб, зареєстрованих у службі зайнятості.

2 січня 2023 року у Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 8331 «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття та у сфері реалізації державної політики зайнятості населення».

Зокрема, законопроектом пропонується завершити об'єднання органів управління чотирма видами соціального страхування в одній установі – Пенсійному фонді шляхом покладання на нього функцій виплати допомоги по безробіттю та здійснення державного контролю за витратами в соціальному страхуванні на випадок безробіття.

Тож страховиком буде цільовий страховий фонд з:

- пенсійного страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- страхування на випадок безробіття.

Страховий фонд братиме на себе зобов'язання щодо надання застрахованим особам матеріального забезпечення й соціальних послуг у разі настання страхових випадків.

Страховий фонд буде центральним органом виконавчої влади у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, який:

- здійснює керівництво й управління системою загальнообов'язкового державного соціального страхування,
- забезпечує реалізацію державної політики в цій сфері,
- забезпечує ведення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, у тому числі персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб,
- здійснює контроль за використанням коштів,
- призначає матеріальне забезпечення та надає соціальні послуги за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням, загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, допомоги по безробіттю,
- вирішує питання, пов'язані з веденням обліку пенсійних активів застрахованих осіб на накопичувальних пенсійних рахунках,
- здійснює адміністративне управління Накопичувальним пенсійним фондом,
- інші функції, передбачені законами про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

### **11.3. Організація страхової справи**

Організація страхової справи базується на виділенні суб'єктів страхування, а також форм і видів його проведення.

Основними **суб'єктами страхування** виступають страховик, страхувальник і застрахована особа.

**Страховик** – юридична особа (страхова компанія), яка діє на підставі відповідної ліцензії, беручи на себе зобов'язання щодо створення колективного страхового фонду й виплати з нього страхового відшкодування.

**Страхувальник** – юридична чи фізична особа, яка на підставі чинного законодавства або відповідної угоди зі страховиком сплачує страхові внески до страхового фонду.

**Застрахована особа** – особа, якій належить страхове відшкодування при настанні страхового випадку.

Може виділятися також четвертий суб'єкт – **отримувач страхового відшкодування**. Це виникає у випадках, коли таке відшкодування не може отримати застрахована особа (смерть, втрата дієздатності).

Документом, що засвідчує факт страхування, є **страховий поліс**. У ньому вказуються об'єкт і вид страхування, строки дії договору страхові випадки.

Відносини страхування можуть бути дво- чи тристоронніми. Двосторонні відносини складаються між страховиком і страхувальником, який водночас може бути і застрахованою особою. Тристоронні відносини складаються між страховиком, страхувальником і застрахованою особою.

Існують випадки, коли у страхуванні беруть участь кілька страховиків: співстрахування і перестрахування.

**Співстрахування** полягає в тому, що група страхових компаній ділить між собою в обумовлених частинах і страхову премію, і відповідальність щодо відшкодування витрат від страхових подій.

**Перестрахування** – страхування одним страховиком на визначених договором умовах ризиків виконання всіх або частки своїх обов'язків перед страхувальником в іншого страховика.

Страхування можна **класифікувати** за двома ознаками – за формами і за видами.

**За формою** проведення страхування може бути:

1. Добровільним. Страхувальник має можливість вільного вибору виду страхування, а також страховика, а їх відносини регулюються укладеним договором страхування.

2. Обов'язковим. Визначається чинним законодавством (в Україні, наприклад, страхування військовослужбовців; страхування особистого складу органів внутрішніх справ; страхування працівників митниць, прокуратури, податкових органів, державної аудиторської служби, депутатів, суддів та інших осіб; особисте страхування від нещасних випадків на транспорті; страхування членів екіпажу й авіаційного персоналу; страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів тощо).

У зв'язку з **відмінностями в об'єктах** страхування всю сукупність страхових відносин поділяють на **5 видів**:

1. Соціальне. Об'єкт – працездатність і працевлаштування. За його допомогою формуються та використовуються фонди, що призначені для утримання осіб, які не беруть участі в суспільній праці. Може проводитися в обов'язковій чи добровільній формах (пенсійне страхування, страхування на випадок безробіття, страхування на випадок втрати працездатності).

2. Особисте. Об'єкт – життя та здоров'я громадян (страхування життя, страхування від нещасних випадків).

3. Майнове. Об'єктом виступають товарно-матеріальні цінності та майнові інтереси страхувальника (сільськогосподарське, страхування майна підприємств, страхування майна громадян, транспортне страхування).

4. Страхування відповідальності. Об'єкт – обов'язок страхувальників виконувати договірні умови з постачання продукції, погашення заборгованості кредиторам чи відшкодування матеріальних та інших збитків.

5. Страхування економічних ризиків. Об'єкт – ризики (страхування від усіх ризиків; вогневе страхування; морське й авіаційне страхування; страхування від втрат прибутку, пов'язаних із перериванням основної діяльності; страхування ризиків, пов'язаних із використанням нової техніки та технології; страхування банківських кредитів від ризику неплатежу позичальника; страхування від втрат, пов'язаних із шахрайством і злочинністю службовців).

В умовах ринку діяльність страхової організації поділяється на 2 види: страхову та комерційну.

**Страхова діяльність** має на меті надання страхового захисту юридичним і фізичним особам.

Страхова діяльність здійснюється в процесі формування й використання страхового фонду: формуються доходи, витрати та фінансові результати страхових операцій.

Доходи від страхових операцій є домінуючими, вони формуються на основі страхових внесків страхувальників (премій). Страхові премії є первинним доходом. Вони виступають джерелом формування страхових резервів, які надалі в разі розміщення приносять інвестиційний дохід.

Об'єм страхових внесків залежить від:

- 1) кількості укладених угод;
- 2) обсягу страхових сум (***страхова сума*** характеризує масштаби страхової операції, тобто у якому розмірі застраховано той чи інший об'єкт);
- 3) розміру страхових тарифів (***страховий тариф*** являє собою ціну страхової послуги).

Основою нарахування страхових внесків є тарифна ставка (брутто-ставка), що являє собою ціну страхової послуги. Структуру тарифної ставки наведено на рис. 11.3.

Основна доля в страховому тарифі належить нетто-ставці. Вона призначена для формування страхового фонду та здійснення очікуваних страхових виплат клієнтам. Її розмір відображає обов'язки страховика перед страхувальником.

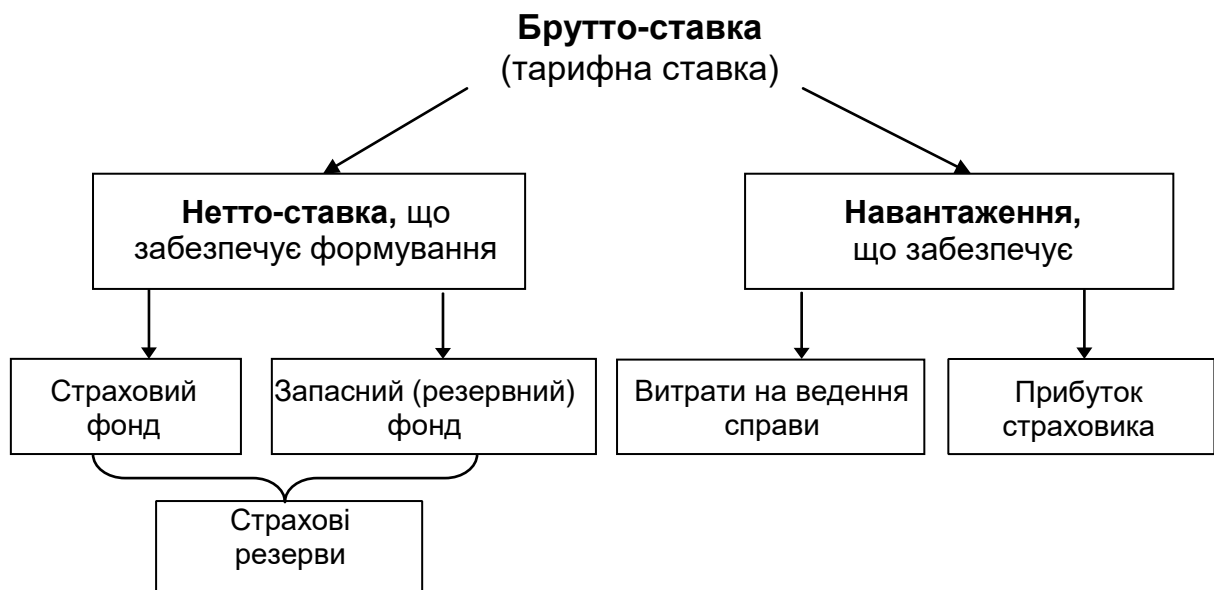


Рис. 11.3. Структура тарифної ставки

Найбільше значення та питому вагу має основна стаття витрат страховика – виплата страхових сум і страхових відшкодувань. Її джерелом є нетто-ставка (страховий фонд).

Відрахування в запасні фонди (резерви) являють собою своєрідний варіант витрат майбутніх періодів. Ціль формування цих фондів – забезпечення фінансової стабільності страхових операцій, а джерелом формування є невикористана частина нетто-ставок. Отже, страхові резерви – величина, яка визначає грошову оцінку зобов'язань страховика за договорами страхування (перестраховування), розрахована відповідно до вимог законодавства з метою забезпечення майбутніх страхових виплат залежно від видів страхування.

Завдяки навантаженню відбуваються всі витрати на ведення справи: оплата праці робітників та нарахування на неї (зараз до 90 %), витрати на канцелярські товари й виготовлення документації, витрати на рекламу, адміністративно-господарські витрати й інші видатки.

**Фінансовий результат страхових операцій** – це вартісна оцінка підсумків господарської діяльності страхової організації. Позитивний фінансовий результат (доходи перевищують витрати) може містити два елементи: прибуток страховика і приріст резервного фонду.

Комерційна діяльність має на меті отримання прибутку. Для здійснення комерційної діяльності страховики можуть вкладати кошти в цінні папери, які в разі потреби можуть бути швидко реалізовані для мобілізації

коштів на страхові відшкодування в несприятливі роки; інвестиційні проєкти; нерухомість; антикваріат, витвори мистецтва; сервісну або виробничу діяльність тощо.

#### **11.4. Страховий ринок**

Страховий ринок один із невід'ємних елементів ринкової інфраструктури й однією з двох забезпечувальних сфер фінансової системи країни. Ефективно функціонуючий страховий ринок є важливою компонентою ринкової економіки й відіграє визначальну роль у формуванні загальноекономічної ситуації в країні, адже створює страхове середовище, здатне забезпечити страховий захист суб'єктам господарювання та домогосподарствам у зв'язку із наслідками страхових подій, зменшуючи значною мірою кошти держави на відшкодування збитків, спричинених внаслідок надзвичайних ситуацій, різноманітних природних лих, а також захищає бізнес від непередбачуваних ризиків і забезпечує соціальну підтримку населення.

Крім того, ринок страхування акумулює значні фонди неактивного капіталу й перетворює його у стабільне джерело інвестиційних ресурсів, які активізують реальний сектор економіки і стимулюють соціально-економічне зростання країни.

Отже, наявність розвиненого страхового ринку й ефективної системи страхування створюють можливість забезпечення фінансових гарантій для різних суб'єктів господарювання, збереження соціальної стабільності в суспільстві й економічної безпеки держави загалом.

Рівень розвитку страхового ринку визначається соціально-економічним становищем в країні, готовністю населення та суб'єктів господарювання до споживання такого роду фінансових послуг, а також державною підтримкою страхового бізнесу.

Порівняно з європейськими країнами, де страхування охоплено понад 94 % страхового поля, в Україні страхові послуги користуються значно меншим попитом (10–15 % страхового поля), особливо в галузі майнового й окремих видів особистого страхування, що зумовлено як низькою довірою економічних суб'єктів до страховиків, так і низьким рівнем їхньої обізнаності у сфері страхування. Сучасний стан розвитку страхового ринку України свідчить про те, що він недостатньо ефективно виконує свою роль у функціонуванні фінансової системи. Так, за оцінками експертів, частка страхових платежів за особистим страхуванням в Україні становить усього 4–5 %, тоді як у Західній Європі та США цей вид послуг має близько 60 %, у Японії – 80 %, у Великій Британії – 70 %, а у світі в середньому – 58,3 %.

Загальний обсяг страхових послуг на фінансовому ринку України в останньому десятиріччі за зібраними преміями дорівнював 0,06 % світового обсягу і був меншим у 400 разів порівняно із США, у 60 разів – із Німеччиною, у 50 разів – із Францією.

Загалом страховий ринок розглядають як особливу соціально-економічну структуру, систему економічних, суспільних, фінансово-економічних і грошових відносин, форму взаємозв'язку між учасниками страхових правовідносин, сукупність страхових компаній, окрему сферу послуг, частину фінансового ринку, економічний простір, форму функціонування сукупного страхового фонду, економічне середовище функціонування страховиків. Інтерпретація поняття «страховий ринок» поєднує в собі декілька категорій одночасно, а саме: «ринок» і «страхування». Своєрідний подвійний симбіоз означених економічних категорій у науковій літературі дав змогу сформувати різні підходи до визначення страхового ринку. Однак найбільш вдалим є таке визначення: **страховий ринок** – це особлива сфера фінансових відносин, де об'єктом купівлі-продажу є спеціальний продукт – страховий захист, і формується попит та пропозиція на нього. Товаром страхового ринку виступає страхова послуга.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі часто ототожнюють поняття «страховий бізнес» і «страховий ринок», адже страховий ринок представляє рух взаємопов'язаних бізнес-процесів, що виникають унаслідок відносин суб'єктів ринку, якими є страховики та страхувальники, щодо купівлі продажу страхових послуг. Страховий ринок є сприятливим середовищем для розвитку бізнесу.

Основні принципи функціонування страхового ринку:

1. Мотивація діяльності страховиків і страхувальників – держава створює такі умови, щоб страхові компанії були зацікавлені в наданні послуг, а юридичні та фізичні особи були зацікавлені в страхових послугах.

2. Довіра – принцип розвитку страхового ринку, заснований на матеріальній і моральній відповідальності страховика перед страхувальником та надійному правовому захисті страхувальника.

3. Стабільність – створення державою зрозумілих і ефективних правил для сталого й ефективного функціонування страхового ринку.

4. Обмеження присутності держави на страховому ринку – держава втручається в діяльність страховиків лише у випадку формування статутних капіталів, контролю за платоспроможністю страховиків, встановлення правил формування й обліку страхових резервів, оподаткування.

5. Верховенство права – правове регулювання страхової діяльності.

6. Конкурентність – держава створює сприятливі умови для розвитку страхового ринку з метою забезпечення реалізації права на вільний вибір страховика й ефективний страховий захист. Держава гарантує страховикам і страхувальникам вільний вибір видів страхування.

Страховий ринок виконує такі взаємопов'язані функції:

1) контрольну – здійснення контролю за проведенням страхових операцій;

2) ризикову – пролягає в матеріальній відповідальності страхових компаній за наслідки ризику, обумовленого подією, яка вказана в договорі страхування;

3) накопичувальну – проявляється лише деякими видами страхування: страхування життя, пенсії, ренти з урахуванням інвестиційного доходу протягом дії договору;

4) превентивну – полягає у фінансуванні заходів щодо зменшення страхового ризику, попередженні настання страхових випадків.

До цих функцій зазвичай додають ще низку додаткових, серед яких можна виокремити:

1) інвестиційну – вкладання тимчасово вільних коштів страховика в інші види діяльності з метою отримання прибутку;

2) компенсаційну – відшкодування збитків у разі настання страхового випадку;

3) соціальну – здійснення страхування через надання додаткових соціальних послуг;

4) консалтингову – надання консалтингових послуг одними учасниками ринку іншим;

5) організаційну – організація взаємовідносин між страхувальниками та страховиками.

Структура страхового ринку – це співвідношення між суб'єктами й об'єктами страхового ринку, які виникають і відтворюються у зв'язку з процесом страхування. Внутрішня структура страхового ринку за суб'єктами складається з таких елементів:

1) структурних елементів страхового ринку (страховики і страхувальники);

2) інфраструктурних елементів (прямі та непрямі страхові посередники, об'єднання страховиків);

3) уповноважені органи державного регулювання страхового ринку.

Об'єктами страхового ринку є страхові продукти (послуги), які є невід'ємною частиною його функціонування. Забезпечення страховим захистом – їх споживча вартість. Ціна страхового продукту виражається у

страховому тарифі, вона формується на конкурентній основі, зіставляючи попит і пропозицію на такі послуги.

Суб'єктами на страховому ринку виступають страхові компанії – основні фінансові інститути, які діють на страховому ринку. Вони створюються з метою отримання прибутку як через розміщення страхових резервів, так і через надання страхових, перестрахових послуг і послуг страхового посередництва як фізичним, так і юридичним особам.

Інфраструктурні елементи на ринку представлені страховими посередниками. Ними можуть бути агенти і брокери.

*Страхові агенти* укладають угоди страхування зі страхувальниками від імені страховика. Вони проводять роботу з одержання страхових платежів і виплати відшкодувань і отримують за це комісійну винагороду.

*Страхові брокери* – фізичні та юридичні особи, які зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, що здійснюють посередницьку діяльність від свого імені на підставі брокерської угоди за певну винагороду. Вони вивчають ситуацію на страховому ринку та добирають клієнту найвигідніші умови й надійні страхові компанії.

*Держава* як уповноважений орган регулювання страхового ринку створює правові основи страхової діяльності та здійснює нагляд за дотриманням чинного законодавства.

Державний контроль за страховою діяльністю в Україні здійснюється Національним банком України. Основними завданнями державного контролю є ведення єдиного державного реєстру страховиків, ліцензування страхової діяльності, упередження неплатоспроможності страховиків і захист інтересів страхувальників.

Функціонування страхового ринку пов'язане з наявністю страхового поля та можливістю сформувати страховий портфель.

**Страхове поле** – це наявність потенційних страхувальників з певного виду страхування (наприклад, власники всіх автотранспортних засобів міста становлять страхове поле цього міста зі страхування відповідальності автовласників).

**Страховий портфель** – це сукупність укладених певною компанією угод як з того чи іншого виду страхування, так і з усіх видів (наприклад, страхове поле міста зі страхування відповідальності автовласників буде поділене між страховими компаніями, зареєстрованими в цьому місті, що мають ліцензію на цей вид страхової діяльності. Отже, буде сформовано страховий портфель кожної компанії з цього виду страхування).

**Страховий ринок України** формується починаючи з 1991 року і пройшов чотири етапи розвитку.

*Перший етап* (1991–1993 роки) характеризується браком будь якої методології страхування. Товариства, що називали себе страховими, практично не виконували класичних страхових функцій, але, збільшуючись у кількості, руйнували державну монополію на страхові послуги. Невпорядкованість страхового процесу на той час призвела до появи недовіри населення і юридичних осіб до страховиків.

*Другий етап* (1993–1996 роки) характеризується прийняттям Декрету «Про страхування». Сформувалися методологія страхування і система взаємодій на фінансовому ринку. Введено ліцензування страхової діяльності, систему звітності страховиків і методи державного регулювання страхового ринку. Головні негативні риси цього періоду – банкрутство страхових компаній, очевидні вади законодавства, зокрема недосконалість системи перестраховування та діяльності посередників.

*Третій етап* (з 1996 року). Прийнято Закон України «Про страхування», яким визначено жорсткішу методологію страхування. Підвищено вимоги до реєстрації страховиків, розмірів і структури їх статутних фондів (з 1 січня 2003 року мінімальний розмір статутного капіталу страхових компаній встановлено на рівні 1 млн євро, а для компаній, що здійснюють страхування життя, – 1,5 млн євро). Встановлено систему контролю за рівнем платоспроможності страховика, упорядковано види обов'язкового страхування. Усе це сприяло розвитку страхової справи, збільшенню обсягів страхових резервів і зростанню надійності страховиків.

Сьогоднішній стан розвитку страхового ринку в Україні перебуває на етапі розвитку й інтеграції у європейський простір. Основними факторами, під впливом яких функціонує ринок страхування в країні, є: військовий стан у країні; обмеження платоспроможного попиту з боку кінцевих споживачів послуг (страхувальників) через зниження рівня вільних доходів домогосподарств і суб'єктів господарювання; девальвація національної валюти; втрата депозитів окремих страховиків унаслідок ліквідації значної кількості банківських установ; зниження ліквідності грошового ринку тощо. На цей час ефективне функціонування страхового ринку України гальмується відсутністю єдиної державної стратегії щодо розвитку ринку страхових послуг у країні, нестабільністю економічної ситуації в державі, низьким рівнем страхової культури та фінансової освіченості учасників страхового ринку, браком ліквідних фінансових інструментів для проведення ефективної політики інвестування коштів, низьким рівнем капіталізації вітчизняних страховиків (недокапіталізованість страхових компаній унеможливорює страхування масштабних ризиків в енергетичній, екологічній, фінансовій сферах), зволіканням із упровадженням обов'язкового медичного, аграрного

та пенсійного страхування за участю страховиків, низьким рівнем якості послуг, що надаються окремими страховиками тощо.

### **Запитання до самоконтролю**

1. Дати визначення терміна «страхування».
2. Хто є суб'єктами страхових взаємовідносин?
3. Хто такі страховик і страхувальник?
4. Що може бути об'єктами страхування?
5. Які функції виконує страхування?
6. За якими принципами функціонує страховий ринок?
7. Перерахуйте позабюджетні фонди соціального забезпечення України. У чому їх головна відмінність від бюджетних фондів соціального забезпечення?
8. Які джерела формування та напрями використання коштів Пенсійного фонду України ви знаєте?
9. Назвіть види пенсійних виплат, що сплачуються за кошти Пенсійного Фонду України.
10. Яке призначення Фонду соціального страхування на випадок безробіття в системі державних цільових фондів?

## **Тема 12. ФІНАНСОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ**

*12.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту.*

*12.2. Принципи та функції фінансового менеджменту.*

*12.3. Механізм фінансового менеджменту.*

*12.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту.*

*12.5. Управління державними фінансами.*

**Ключові слова:** *фінансовий менеджмент, фінансовий механізм, фінансова стратегія підприємства, фінансова тактика підприємства, управління державними фінансами.*

### **12.1. Сутність, мета і завдання фінансового менеджменту**

Ефективне управління діяльністю суб'єкта господарювання значною мірою визначається рівнем розвитку й забезпечення фінансового менеджменту. Це питання є особливо актуальним, коли відбуваються докорінні зміни у сфері фінансових і податкових відносин, ускладнення ринкової ситуації, постійна зміна внутрішніх і зовнішніх чинників.

Фінансовий менеджмент як наука і вид управлінської діяльності виник на межі XIX і XX ст. у міру формування та розвитку грошових і товарних ринків, трансформації власності з приватної у корпоративну та з появою нагальної потреби в більш детальному обґрунтуванні фінансових операцій економічними розрахунками.

Роль фінансового менеджменту як системи знань і вмій щодо вибору управлінських рішень, спрямованих на підвищення вартості бізнесу, постійно зростала. Нині фінансовий менеджмент не тільки використовується для прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності корпорацій, а й адаптований до суб'єктів господарювання у різних сферах малого, середнього та великого бізнесу – від приватних фірм до суб'єктів господарювання, заснованих на корпоративній, державно-корпоративній і комунально-корпоративній власності.

Знання фінансового менеджменту тепер потрібні не лише фінансистам, але й керівникам служб маркетингу, виробничих підрозділів та ін. Основну увагу менеджери мають приділяти пошуку шляхів ефективного використання обмежених фінансових ресурсів та інвестуванню коштів у найменш ризиковані високодохідні проекти.

Сьогодні управління фінансами підприємства здійснюється за двома напрямками:

- управління активами (як розпорядитися наявними фінансовими ресурсами), тобто якими мають бути структура активів, співвідношення товарно-матеріальних цінностей і грошових ресурсів, як організувати рух оборотних коштів з метою найбільш ефективного їх використання на всіх стадіях кругообігу;

- управління пасивами (як залучити відповідні фінансові ресурси на підприємство), тобто не лише пошук можливих джерел отримання коштів, але й формування їх оптимальної структури, що забезпечує максимальну віддачу на кожному вкладену грошову одиницю в розвиток діяльності підприємства.

Отже, мистецтво фінансового управління полягає в поєднанні дій і рішень із забезпечення стійкого поточного фінансового становища підприємства, його платоспроможності й ліквідності, а також перспектив розвитку, підкріплених довгостроковими джерелами фінансування, що формують структуру активів. Оперативне реагування на зміну зовнішніх і внутрішніх факторів, особливо в умовах становлення ринку, обов'язкова вимога для ефективного фінансового управління.

**Фінансовий менеджмент** як наука є системою знань щодо ефективного управління грошовими фондами та фінансовими ресурсами підприємств для досягнення стратегічних цілей і вирішення тактичних завдань.

**Об'єктом фінансового менеджменту** є фінансово-господарська діяльність суб'єктів господарювання, а його матеріальною основою – грошовий оборот підприємства, який спричинює зміну форм вартості та супроводжується потоками платежів і розрахунків.

Оскільки управління фінансами будь-якого суб'єкта господарювання здійснюється в інтересах його власників, **головну мету фінансового менеджменту** логічно розглядати крізь призму максимізації фінансового благополуччя власників капіталу господарюючого суб'єкта в поточному та перспективному періодах, що забезпечується шляхом постійного підвищення ринкової вартості суб'єкта господарювання і його акцій.

*Для досягнення головної мети фінансового менеджменту потрібно вирішувати такі основні завдання:*

- Формувати фінансову стійкість суб'єкта господарювання у процесі його розвитку. Це завдання реалізується завдяки формуванню ефективної політики фінансування господарської та інвестиційної діяльності господарюючого суб'єкта, оптимізації структури його фінансових ресурсів і активів, достатньому рівню самофінансування інвестиційних потреб.

- Оптимізувати грошовий обіг і підтримувати постійну платоспроможність суб'єкта господарювання. Це завдання вирішується за

допомогою ефективного управління грошовими потоками підприємства в процесі кругообігу його грошових коштів, збалансування обсягів надходження і витрат грошових коштів, підтримки їх ліквідності на рівні, що забезпечує постійну платоспроможність.

- Забезпечувати максимізацію чистого прибутку за рахунок ефективного управління активами підприємства, оптимізацію їх складу й розміру, залучення в господарський обіг відповідного обсягу позикових коштів, вибір ефективної податкової, амортизаційної та дивідендної політики.

- Зосередитись на мінімізації фінансових ризиків шляхом зменшення рівня їх концентрації, диверсифікації видів операційної і фінансової діяльності, використання методів уникнення та нейтралізації негативних наслідків господарювання, проведення ефективного внутрішнього та зовнішнього хеджування.

Проте не завжди вдається вирішити вказані завдання в повному обсязі, оскільки вони можуть інколи мати зовсім протилежні цілі. Наприклад, максимізація прибутку будь-якою ціною суперечить таким завданням фінансового менеджменту, як мінімізація ризику та забезпечення фінансової стійкості суб'єкта господарювання. Компромісне рішення досягається в разі збалансування всієї системи завдань, погодження пріоритетної на певний момент мети з основними стратегічними й тактичними завданнями суб'єкта господарської діяльності.

## ***12.2. Принципи та функції фінансового менеджменту***

Фінансовий менеджмент базується на певних принципах, які тісно пов'язані з головною метою та завданнями діяльності суб'єкта господарювання.

**Основними принципами фінансового менеджменту є:**

1. *Інтегрованість* із загальною системою управління підприємством. Згідно із цим принципом, управління фінансами є частиною загальної системи управління підприємством і має тісно взаємодіяти з іншими системами управління – виробничим менеджментом, інвестиційним менеджментом, інноваційним менеджментом, менеджментом персоналу й іншими видами функціонального менеджменту.

2. *Комплексний характер формування управлінських рішень.* Фінансовий менеджмент потрібно розглядати як комплексну систему управління, що забезпечує розробку взаємозалежних управлінських рішень, кожне з яких робить свій внесок у загальну результативність діяльності суб'єкта господарювання.

3. *Високий динамізм управління.* Усі рішення в управлінні фінансами мають бути високодинамічними, враховувати зміну факторів зовнішнього середовища, ресурсного потенціалу, форм організації виробничої та фінансової діяльності, фінансового стану й інших параметрів функціонування суб'єкта господарювання.

4. *Прогнозованість і системність у розробленні управлінських рішень,* що означає планування матеріальних і фінансових ресурсів з метою забезпечення їх збалансованості, системність у розробці стратегії і тактики фінансового менеджменту.

5. *Багатоваріантність підходів до розробки окремих управлінських рішень,* що передбачає прогнозування варіантів фінансового розвитку підприємства, пошук та обґрунтування альтернативних фінансових рішень. Для цього повинні розроблятися відповідні критерії, що визначають фінансову стратегію і конкретну фінансову політику підприємства.

6. *Орієнтованість на стратегічні цілі розвитку підприємства.* Цей принцип полягає в тому, що всі рішення у галузі фінансів, якими б ефективними вони не були, повинні бути відхилені, якщо вони суперечать головній меті діяльності підприємства і стратегічним напрямкам його розвитку.

Дієвість фінансового менеджменту розкривається у виконуваних ним функціях. Будучи складовою частиною загальної системи управління, він покликаний вирішувати завдання з організації, планування, мотивації і контролю. Водночас фінансовий менеджмент має виражену специфіку – управління грошовими потоками, тому його функції значною мірою зумовлені завданнями фінансів підприємств.

1. *Розподільна функція,* виконання якої зосереджене на забезпеченні ефективної структури капіталу підприємства та формуванні фондів фінансових ресурсів. Фінансовий менеджмент, як пріоритетна система в загальній структурі управління, покликаний організувати фінансові потоки так, щоб забезпечити безперебійний та ефективний відтворювальний процес на підприємстві. Отже, забезпечення достатності грошових коштів для нормального функціонування підприємства, збалансованість матеріальних і фінансових ресурсів на всіх стадіях кругообігу досягаються за допомогою розподільної функції фінансового менеджменту.

2. *Організаційна функція,* реалізація якої забезпечує системний підхід до управління грошовими потоками і фондами, взаємодії функціональних структур підприємства з метою досягнення наміченого фінансового результату. Організаційна функція передбачає взаємозв'язок ресурсів у просторі та часі, створення органів управління, побудову структури апарату

управління, підрозділів фінансової служби, встановлення взаємозв'язків між ними, розподіл обов'язків і повноважень.

3. *Функція фінансового планування*, що визначає кількісну оцінку передбачуваних процесів і заходів. Фінансове планування, з одного боку, є комплексом заходів із розробки планових завдань та їх реалізації на практиці, з іншого – діяльність з формування й затвердження фінансових планів за основними напрямками фінансової діяльності підприємства. Фінансове планування здійснюється на основі розробленої фінансової стратегії підприємства, що конкретизується на кожному етапі його розвитку.

4. *Функція прогнозування*, що полягає в розробці можливих напрямів фінансової діяльності підприємства на тривалу перспективу, прогнозуванні змін його фінансового стану. Довгостроковий прогноз показників фінансової діяльності підприємства і кінцевих результатів заходів, що проводяться, дає змогу виявити певні тенденції, що складаються на ринку. Якщо для планування характерним є втілення в життя запланованих заходів, то для прогнозування – передбачення відповідних змін розвитку фінансів суб'єкта господарювання.

5. *Стимулювальна функція*, яка полягає в забезпеченні відповідної мотивації як власників, так і колективу підприємства загалом. Зацікавленість у високій результативності власної роботи забезпечується належною організацією системи оплати праці на підприємстві. Використання фінансових ресурсів стає ефективним, якщо особистий внесок працівника в нарощування капіталу забезпечується помітним його заохоченням.

6. *Контрольна функція*, яка відображає стан кругообігу фінансових ресурсів, ефективність господарювання, забезпечує контроль за управлінськими рішеннями у сфері фінансів, передбачаючи аналіз чинників, що стали причиною відхилення від запланованих показників. Контроль і аналіз дають змогу визначити закономірності й тенденції в динаміці натуральних і вартісних показників, розкрити наявні внутрішні резерви. Отже, контрольна функція є зв'язувальною складовою всіх частин фінансового менеджменту, забезпечує їх взаємодію на підприємстві: регулювання відтворювального процесу, організацію виробництва з реальною структурою управління, планування і прогнозування, зацікавленість у результатах ефективного господарювання. Формами відповідальності за результатами фінансового контролю можуть бути штрафи, пені, неустойки, що стягуються в разі порушення договірних зобов'язань, несвоєчасного погашення кредитів тощо. Крайнім заходом щодо неефективно працюючого суб'єкта господарювання може стати процедура оголошення його банкрутом.

### **12.3. Механізм фінансового менеджменту**

Управління фінансами базується на відповідному механізмі. *Механізм фінансового менеджменту* – це сукупність рівнів, систем забезпечення, методів і важелів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень з питань фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання.

Ефективність фінансового впливу на процеси, що відбуваються в суспільстві, досягається саме за допомогою застосування відповідного фінансового механізму та принципів і задач менеджменту. **Фінансовий механізм** – сукупність форм, методів і важелів фінансового впливу на соціально-економічні процеси в суспільстві.

Поєднання елементів фінансового механізму та методів і важелів розроблення, прийняття та реалізації управлінських рішень становить «конструкцію», яка приводиться в дію встановленням кількісних параметрів кожного елемента, тобто визначення ставок і норм вилучення коштів, обсягу фондів, рівня видатків та ін.

При цьому механізм фінансового менеджменту є не тільки сумою його складових, а й цілісною системою, адекватною певному рівню, де всі складові взаємопов'язані, взаємодіють і перебувають у процесі розвитку та вдосконалення.

**Механізм фінансового менеджменту** функціонує на таких рівнях:

– міжнародному, який стосується механізму фінансового менеджменту транснаціональних корпорацій;

– національному, де механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання діє в межах фінансової системи національної держави, специфіка якого зумовлена національною законодавчо-нормативною базою;

– ринковому, за якого особливості механізму фінансового менеджменту зумовлені впливом ринкових регуляторів і механізмів, зміною кон'юнктури товарних і фінансових ринків;

– галузевому, де на механізм фінансового менеджменту впливає законодавчо-нормативна база, що регламентує діяльність господарюючих суб'єктів певної галузі;

– відомчому, де механізм фінансового менеджменту суб'єктів господарювання діє в межах окремого відомства з урахуванням відомчої нормативно-методичної бази;

– внутрішньому, на якому особливість механізму фінансового менеджменту визначена в статуті та внутрішніх положеннях суб'єкта господарювання.

**Складовими механізму фінансового менеджменту є:**

– фінансові методи, до яких належать: фінансове планування, оперативне управління, фінансове прогнозування, фінансове регулювання, фінансовий аналіз, бюджетування, самофінансування, оцінювання ризиків, диверсифікація та ін.;

– фінансові важелі, а саме: фінансові нормативи, фінансові стимули, фінансові санкції, дохід, прибуток, ціна, податки, відсотки, дисконти, дивіденди, курси валют і цінних паперів тощо.

Ефективному функціонуванню фінансового менеджменту сприяють підсистеми фінансового механізму: організаційного забезпечення, фінансового забезпечення та фінансового регулювання, а також підсистеми менеджменту: планування, організації, мотивації та контролю.

До механізму фінансового менеджменту належать:

▪ *система правого регламентування*, яка дає змогу за допомогою різноманітних нормативних актів законодавчо забезпечити діяльність усіх ланок і сфер фінансової системи, а також врегулювати взаємовідносини між ними. Нормативно-правове забезпечення регулюється Конституцією України, законами України, постановами Верховної Ради України, постановами й указами Президента України, нормативними актами міністерств та інших органів, нормативними актами місцевих органів влади, нормативними актами суб'єктів господарювання (статутом підприємства, наказами керівника тощо);

▪ *система організаційного забезпечення*, яка являє собою взаємопов'язану систему внутрішніх підрозділів, служб, керівників суб'єкта господарювання, що уповноважені здійснювати підготовку та прийняття фінансових рішень, несуть відповідальність за їх здійснення й результати фінансово-господарської діяльності, досягнення мети та реалізації завдань фінансового менеджменту;

▪ *система інформаційного забезпечення*, яка є процесом безперервного цілеспрямованого підбору відповідних інформативних показників, потрібних для здійснення аналізу, планування й підготовки ефективних управлінських рішень за всіма аспектами фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання. Інформаційна система менеджменту не тільки покликана забезпечувати відповідною інформацією управлінський персонал і власників самого підприємства, але й задовольняти інтереси широкого кола зовнішніх її користувачів;

▪ *система кадрового забезпечення*, яка є системою підбору, навчання й атестації працівників фінансової служби підприємства. При цьому належна увага має приділятися роботі з персоналом, до якої входить комплекс робіт із підбору, анкетування, стажування майбутніх працівників і визначення вимог

до їх кваліфікаційного рівня, досвіду роботи, вміння працювати в команді, людських якостей, культурного рівня та морально-етичних якостей;

▪ *система технічного забезпечення*, яка передбачає застосування сучасних засобів комп'ютерної техніки, оргтехніки й оперативної поліграфії для вирішення завдань фінансового менеджменту з мінімальними трудовими та вартісними витратами, з необхідною точністю й достовірністю. Використання сучасних технічних засобів дає змогу підвищити продуктивність праці керівників і співробітників служби персоналу, прискорити оброблення кадрової інформації, підвищити якість і оперативність рішень у галузі менеджменту персоналу, а також культуру управлінської праці;

▪ *програмне забезпечення*, яке дає змогу використовувати сучасні пакети прикладних комп'ютерних програм і комплексних автоматизованих систем управління фінансово-господарською діяльністю підприємства для отримання всебічної, точної та неупередженої інформації для своєчасного прийняття обґрунтованих управлінських рішень;

▪ *фінансове забезпечення*, яке передбачає визначення обсягу фінансових ресурсів, потрібних для забезпечення формування та функціонування всіх систем механізму фінансового менеджменту підприємства, їх використання, своєчасне реагування на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища, оцінку якості й ефективності фінансово-господарської діяльності.

#### **12.4. Стратегія і тактика фінансового менеджменту**

**Фінансова стратегія підприємства** – це формування системи довгострокових цілей фінансової діяльності підприємства і вибір найефективніших напрямів їх досягнення. Формування стратегічних цілей підприємства орієнтовано на нагромадження капіталу, достатнього для фінансування розширеного відтворення підприємства.

Фінансова стратегія є складовою загальної стратегії підприємства, узгоджується з нею і є важливим чинником забезпечення ефективного функціонування та фінансового розвитку підприємства в майбутньому.

Процес формування стратегії фінансового менеджменту містить такі **етапи** (рис. 12.1):

1. *Визначення загального періоду розробки стратегії фінансового менеджменту.* У процесі формування фінансової стратегії визначається тривалість періоду, який встановлюється для розробки загальної стратегії підприємства. При цьому стратегія фінансового управління як частина загальної стратегії не може виходити за часову межу цього періоду. Також

установлення тривалості періоду формування фінансової стратегії підприємства залежить від передбачення розвитку економіки загалом, можливості прогнозування кон'юнктури фінансового ринку, галузевих особливостей і масштабів діяльності підприємства тощо.



Рис. 12.1. Процес розроблення стратегії фінансового менеджменту

*2. Дослідження чинників зовнішнього фінансового середовища та кон'юнктури фінансового ринку.* На цьому етапі розробки фінансової стратегії вивчаються економічні та правові умови фінансової діяльності

підприємства, можливі їх зміни в наступному періоді. Також аналізуються кон'юнктура фінансового ринку та фактори, які її визначають, розробляється прогноз кон'юнктури в розрізі окремих сегментів цього ринку, пов'язаних із майбутньою фінансовою діяльністю підприємства.

*3. Формування стратегічних цілей і завдань фінансового менеджменту.* Головна мета фінансового менеджменту полягає і підвищенні рівня добробуту власників підприємства і максимізації його ринкової вартості. Поряд із цим головна мета потребує конкретизації в контексті завдань подальшого фінансового розвитку підприємства. Розробка стратегічних цілей підприємства має забезпечити достатній обсяг капіталу й активів, їх оптимальну структуру, ефективне та раціональне використання; допустимий рівень фінансових ризиків у процесі здійснення подальшої господарської діяльності.

*4. Конкретизація розробленої стратегії за періодами її реалізації.* Розроблена фінансова стратегія знаходить конкретне відображення в системі цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності підприємства. Такими цільовими стратегічними нормативами за окремими напрямками фінансової діяльності підприємства можуть бути: середньорічний темп приросту власного капіталу підприємства; мінімальна частка власного капіталу в загальному обсязі використаного капіталу підприємства; рентабельність власного капіталу підприємства; мінімальний рівень ліквідності активів підприємства; граничний рівень фінансових ризиків у розрізі основних напрямів господарської діяльності підприємства та ін. На цьому етапі забезпечується динамічність представлення системи цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності, а також їх зовнішня і внутрішня синхронізація за часом. Зовнішня синхронізація передбачає узгодження за часом реалізації сформованих показників стратегічного фінансування з показниками загальної стратегії розвитку підприємства, а також із передбачуваними змінами кон'юнктури фінансового ринку. Внутрішня синхронізація передбачає узгодження в часі всіх цільових стратегічних нормативів фінансової діяльності підприємства між собою.

*5. Розробка фінансової політики за окремими напрямками фінансової діяльності.* Фінансова політика є засобом реалізації фінансової стратегії підприємства в розрізі найважливіших аспектів фінансової діяльності на окремих етапах її здійснення. На відміну від фінансової стратегії загалом, фінансова політика формується тільки за конкретними напрямками фінансової діяльності підприємства, що потребують забезпечення найбільш ефективного управління для досягнення головної стратегічної мети цієї діяльності.

Система формування фінансової політики підприємства щодо напрямів його фінансової діяльності в контексті загальної фінансової стратегії підприємства має такі складові:

- управління капіталом (визначення вартості капіталу; оптимізація структури капіталу; позикова політика; інвестиційна політика);

- управління активами (формування стратегії фінансування оборотних і необоротних активів; фінансове управління товарно-матеріальними цінностями, грошовими активами, дебіторською заборгованістю; управління необоротними активами в частині основних засобів, нематеріальних активів);

- управління грошовими потоками (управління грошовими потоками від фінансової діяльності; визначення вартості грошей у часі та її використання у фінансових розрахунках);

- управління інвестиціями (управління реальними інвестиціями; управління фінансовими інвестиціями; управління інвестиційним портфелем);

- управління прибутком підприємства (управління формуванням і розподілом прибутку; управління використанням чистого прибутку; дивідендна політика);

- управління фінансовими ризиками (виявлення фінансових ризиків; встановлення основних чинників впливу на рівень фінансових ризиків; оцінка фінансових ризиків; розробка механізму нейтралізації фінансових ризиків).

*6. Оцінка розробленої фінансової стратегії.* Цей заключний етап формування стратегії фінансового менеджменту проводиться за такими напрямками:

- узгодження фінансової стратегії підприємства із загальною стратегією його розвитку. У процесі такої оцінки виявляється ступінь узгодження цілей і завдань, етапів і часових меж у реалізації стратегії фінансового менеджменту;

- узгодження фінансової стратегії підприємства зі змінами зовнішнього фінансового середовища. За таким критерієм встановлюється відповідність розробленої фінансової стратегії прогнозованому економічному розвитку країни та змінам кон'юнктури фінансового ринку в розрізі окремих його сегментів;

- внутрішнє збалансування фінансової стратегії, згідно з якою узгоджуються між собою стратегічні цілі та цільові стратегічні нормативи як за окремими напрямками фінансової діяльності підприємства, так і в часових межах;

- ресурсне забезпечення фінансової стратегії, що характеризує наявні фінансові ресурси підприємства щодо досягнення стратегічної мети та вирішення основних завдань його фінансового розвитку;

– оптимізація рівня ризиків щодо реалізації розробленої фінансової стратегії. Відповідно до цього параметра визначають допустимий рівень ризиків, що забезпечують фінансову рівновагу підприємства в процесі його функціонування та розвитку;

– ефективність реалізації стратегії фінансового менеджменту; визначення якої базується на прогнозних і фактичних розрахунках результатів фінансово-господарської діяльності підприємства.

Розробка фінансової стратегії і фінансової політики за найважливішими напрямками фінансової діяльності підприємства дає йому змогу приймати ефективні управлінські рішення, пов'язані з його фінансовим розвитком.

**Фінансова тактика підприємства** полягає в застосуванні ним конкретних фінансових засобів і методів для вирішення стратегічних завдань. *Завданнями фінансової тактики є* вибір найбільш оптимального рішення й найбільш привабливих у конкретній господарській ситуації інструментів фінансового управління.

Тактичний фінансовий менеджмент орієнтується на внутрішні джерела фінансування для забезпечення самоокупності діяльності підприємства. При цьому вирішальна роль відводиться ефективності використання наявних грошових коштів у конкретний проміжок часу, значна увага приділяється стимулюванню комерційної ініціативи, зростанню продуктивності праці, раціоналізації витрат, тоді як стратегічний фінансовий менеджмент абстрагується від методів стимулювання, витрати розглядаються лише у зв'язку з фактором окупності, а капіталовкладення – з позицій майбутнього прибутку.

Разом із тим, незважаючи на відмінність термінів, цілей та рівня деталізації, стратегія і тактика фінансового менеджменту значною мірою взаємопов'язані і мають подібний алгоритм розробки. І тактичні, і стратегічні цілі фінансового менеджменту є однаково пріоритетними, незважаючи на те, що відповідно до принципу стратегічної орієнтованості тактика фінансового менеджменту є формою деталізації стратегії і розробляється згідно з визначеними раніше стратегічними орієнтирами діяльності підприємства.

З урахуванням сказаного вище, у широкому розумінні **фінансовий менеджмент** – це стратегія і тактика фінансового забезпечення підприємницької діяльності, що дає змогу ефективно управляти рухом грошових коштів і знаходити оптимальні фінансові рішення.

У практичній діяльності можуть виникати ситуації, коли фінансові менеджери у зв'язку з потребою поліпшити поточні фінансові показники вимушені на деякий час (або навіть зовсім) відмовитися від певних

стратегічних цілей. Зокрема, тактичні завдання можуть стати для підприємства першочерговими в разі:

– значного погіршення фінансового стану підприємства та виникнення реальної загрози його банкрутства;

– якщо вилучення ресурсів для реалізації стратегічних цілей може призвести до погіршення фінансового стану підприємства впродовж поточного періоду;

– коли запропоновані стратегічні дії є дуже ризикованими та можуть справити непередбачуваний вплив на фінансовий стан підприємства і його платоспроможність.

### ***12.5. Управління державними фінансами***

Об'єктивність функціонування державних фінансів в економічній системі зумовлює об'єктивність фінансового менеджменту, який ґрунтується на знаннях економічних законів розвитку суспільства, закономірності розподілу валового внутрішнього продукту між державою і суб'єктами господарської діяльності, державою і населенням, між галузями економіки та територіями. Усе це здійснюється завдяки механізму фінансового менеджменту, котрий є системою взаємопов'язаних складових, за допомогою яких держава здійснює цілеспрямований вплив на господарську діяльність загалом або на фінансову діяльність зокрема на всіх рівнях економічної системи.

Управління фінансами здійснюється через наявну систему відносин, що зумовлені історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави й підпорядковані фінансовій політиці. Відповідно до цієї політики визначається обсяг розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту через окремі сфери і ланки фінансової системи. Рівень перерозподілу залежить від ролі держави в процесі фінансування соціальних витрат, стимулюванні заощаджень і нагромаджень як джерел виробничого інвестування та науково-технічного прогресу. Економічний устрій визначає коло фінансових відносин, які формують сферу управлінських функцій і завдань безпосередньо держави та її органів. В економічно розвинених країнах більша частина фінансових відносин перебуває поза управлінням державою, оскільки фінансові ресурси економічних суб'єктів формуються й використовуються переважно їх власниками на свій розсуд.

В умовах розвинених товарно-грошових відносин кругообіг фондів суб'єктів господарювання матеріалізується у формі грошового капіталу в різних грошових фондах. Держава здійснює вплив на діяльність цих суб'єктів лише за допомогою реалізації монетарної та фіскальної політики,

регулювання фінансового ринку, регламентації кредитних відносин, формування амортизаційної політики та системи державної підтримки. *Отже, здійснюється не управління фінансами з боку держави, а вплив через фінанси – реалізація цілеспрямованої фінансової політики. Залежно від концептуальних передумов держава то посилює, то послаблює своє втручання в регулювання тих або інших сторін економічних і соціальних процесів у суспільстві.*

До сфери безпосереднього державного управління належать лише державні фінанси. Це відносини, пов'язані з формуванням тільки тієї частини фінансових ресурсів, які мобілізуються державою в державному та місцевих бюджетах, спеціальних урядових фондах і державних підприємствах.

Управління державними фінансами здійснюється вищим законодавчим органом шляхом прийняття фінансового законодавства, затвердження державного бюджету і звіту про його виконання, утворення чи ліквідації окремих видів податків та інших фінансових важелів.

Організація оперативного управління фінансами здійснюється через державний фінансовий апарат, склад і структура якого визначаються відповідно до державного устрою країни. Створені підрозділи фінансового апарату мають свої функції і сферу впливу на фінансові відносини в державі.

В Україні оперативне управління фінансами здійснює Міністерство фінансів, Державна казначейська служба, Державна податкова служба, Рахункова палата Верховної Ради, Державна фінансова аудиторська служба, Державна служба фінансового моніторингу.

### **Запитання до самоконтролю**

1. Укажіть умови, потрібні для ефективного функціонування фінансового менеджменту.
2. Назвіть основні принципи ефективного управління фінансовою діяльністю підприємства.
3. Розкрийте основні підходи до визначення сутності фінансового менеджменту.
4. Пов'яжіть основну мету, завдання та функції фінансового менеджменту.
5. Розкрийте складові механізми фінансового менеджменту.
6. Охарактеризуйте об'єкти управління у фінансовому менеджменті.
7. Розкрийте сутність фінансової стратегії підприємства.
8. Що ви розумієте під фінансовою тактикою підприємства і які її завдання?
9. Розкрийте сутність управління державними фінансами.

## **Тема 13. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА**

*13.1. Економічна безпека як головна складова національної безпеки держави.*

*13.2. Сутність фінансової безпеки на сучасному етапі реформ.*

*13.3. Значення та порядок розрахунку індикаторів фінансової безпеки.*

*13.4. Сучасний стан фінансової безпеки України.*

*13.5. Основні завдання у сфері забезпечення фінансової безпеки держави.*

**Ключові слова:** *фінансова безпека, виробнича безпека, зовнішньоекономічна безпека, інвестиційно-інноваційна безпека, макроекономічна безпека, бюджетна безпека, боргова безпека, валютна безпека, банківська безпека, індикатор фінансової безпеки, Стратегія економічної безпеки України.*

### **13.1. Економічна безпека – головна складова національної безпеки держави**

До фундаментальних умов існування держави, яка дбає про забезпечення нормального життя свого народу в середовищі міжнародних і внутрішніх конфліктів, належить економічна безпека. Нині традиційна війна замінена різними формами прихованого, зовні цивілізованого, однак, по суті, надзвичайно цинічного протистояння, серед яких провідну роль відіграє використання арсеналу фінансових інструментів. А конфлікти, що мають економічне підґрунтя, можуть переростати у специфічні збройні протистояння, названі іррегулярними або гібридними війнами.

Водночас за допомогою загальновідомих теорій не вдається ефективно аналізувати і прогнозувати виробничі процеси, проблеми формування державного бюджету, низької конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, диспропорцій, зокрема, на ринку праці та у структурі виробництва. Тому за умов глобалізації економіки й підвищення її вразливості до кризових явищ формування та реалізація концепції економічної безпеки України набувають першочергового значення.

Історично й логічно проблема економічної безпеки пов'язана із становленням і розвитком державності, усвідомленням нацією своїх економічних інтересів. Проблема ця в різних країнах і в різні періоди поставала більш або менш актуально. Однак вона ніколи не зникла з поля зору громадськості та лідерів держав. У дослідженні проблеми економічної безпеки справжній інтерес викликає Указ Президента України від 11 серпня

2021 року № 347/2021, яким уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року», у якому Рада оцінила стан за низкою напрямків.

Так, за розрахунками Міністерства економіки, середнє значення рівня економічної безпеки за 2010–2019 роки становило 40 %. Це значення – у зоні рівня незадовільного стану. У 2019 році рівень економічної безпеки України становив 43 %, а за підсумками першого півріччя 2020 року – 41 %.

Для **фінансової безпеки** оцінка за 10 років становить 42 % від оптимального значення. За підсумком 2019 року проти 2018 року рівень фінансової безпеки зменшився на 4 в. п. до 42 % і на 3 в. п. до 38 % за підсумками першого півріччя 2020 року.

**Виробничу безпеку** оцінили у 53 % за 10 років, що зумовило скорочення попиту на вітчизняну продукцію та зростання вартості матеріалів, низької технологічності. У 2019 році та першому півріччі 2020 року показник зменшився на 2 в. п. до 56 % і на 3 в. п. до 51 %.

**Стан зовнішньоекономічної безпеки** протягом 2010–2019 років оцінювався як небезпечний із середнім значенням оцінки у 34 %. У 2019 році показник зріс на 5 в. п. до 41 % і в першій половині 2020 року – на 5 в. п. до 43 %) Серед причин – низька конкурентоспроможність вітчизняного виробництва та гібридна війна Російської Федерації проти України.

**Інвестиційно-інноваційну безпеку** оцінили на рівні 32 % без значних покращень у 2019 чи 2020 році. За підсумками 2019 року показник становив 31 % у 2019 році та 29 % за підсумком першого півріччя 2020 року, що свідчить про неможливість забезпечити стале економічне зростання в умовах поточної недостатності й ресурсної орієнтованості інвестицій.

Стан **макроекономічної безпеки** мав середнє значення у 38 % від оптимального, а диспропорції, зокрема, на ринку праці та у структурі виробництва продовжували стримувати економічний розвиток країни. У 2019 році показник зріс на 6 в. п. до 45 %, а в першій половині 2020 року – скоротився на 6 в. п. до 39 % проти відповідного періоду 2019 року.

Загалом показники всіх основних складових економічної безпеки залишаються низькими, що зберігає високими ризики прояву масштабних дестабілізувальних явищ у розвитку економіки в довгостроковій перспективі.

**Стратегія економічної безпеки України** визначає шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів національних інтересів у сфері забезпечення економічної безпеки.

**Національним інтересам України відповідають:**

- 1) сталий розвиток національної економіки;

2) інтеграція України у європейський економічний простір;

3) розвиток рівноправного взаємовигідного економічного співробітництва з іншими державами.

Забезпечення національних економічних інтересів потребує формування й реалізації стратегічного курсу у сфері забезпечення **економічної безпеки**, спрямованого **як** на стале нарощення конкурентоспроможності економіки України, **так і** на поступове зміцнення економічної стійкості та невразливості національної економіки до зовнішніх і внутрішніх загроз. Отже, стратегічний курс у сфері забезпечення економічної безпеки має два взаємопов'язані напрями – **напряму розвитку та безпековий напрям**.

*Напряму розвитку* у сфері забезпечення економічної безпеки полягає в підвищенні конкурентоспроможності національної економіки та досягненні визначених за основними складовими економічної безпеки цільових орієнтирів, що деталізуються конкретними завданнями за основними складовими економічної безпеки.

*Безпековий напрям* у сфері забезпечення економічної безпеки полягає у випередженні розбалансування економіки, підвищенні її стійкості до впливу зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз, для виконання чого запроваджується постійний моніторинг економічної стійкості. Такий моніторинг здійснюється на основі визначених індикаторів стану економічної безпеки та їх критичних меж, вихід за які загрожує розвитком масштабних кризових процесів в економічній сфері.

*Реалізація завдань за безпековим напрямом* забезпечуватиметься шляхом:

- визначення та дотримання критичних меж і цільових орієнтирів за індикаторами основних складових економічної безпеки, наведеними в додатку;

- проведення постійного моніторингу економічної стійкості шляхом відслідковування рівня критичних меж за індикаторами, включеними до таблиці індикаторів економічної безпеки;

- недопущення прийняття рішень, які призводитимуть до виходу індикаторів економічної безпеки за критичні межі;

*Реалізація завдань за напрямом розвитку* забезпечуватиметься шляхом:

- врахування щорічних звітів про виконання цієї Стратегії під час розроблення проектів Бюджетної декларації та закону про Державний бюджет України на відповідний бюджетний період, планів дій Кабінету Міністрів України;

▪ розроблення Кабінетом Міністрів України, Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольним комітетом України (у межах компетенції) і включення до відповідних стратегічних документів і проєктів стратегічних документів заходів із виконання визначених Стратегією завдань.

Отже, економічну безпеку можна визначити як такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний забезпечити зростання економіки для задоволення потреб домогосподарства, суспільства та держави.

При цьому під загрозами економічній безпеці України слід розуміти сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів в економічній сфері.

### **13.2. Сутність фінансової безпеки на сучасному етапі реформ**

**Фінансова безпека держави** – це рівень захищеності фінансових інтересів держави, стан фінансової, грошово-кредитної, бюджетної, податкової, валютної, банківської, інвестиційної, митно-тарифної, розрахункової та фондової систем, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних діянь, спроможністю держави ефективно формувати та раціонально використовувати фінансові ресурси, достатні для задоволення її потреб, з метою виконання зобов'язань і забезпечення соціально-економічного розвитку країни.

У Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України від 02.03.2007 міститься дуже схоже визначення: «**Фінансова безпека** – це такий стан бюджетної, грошово-кредитної, банківської, валютної системи та фінансових ринків, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних загроз, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання».

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29.10.2013, які замінили попередню методику, визначення фінансової безпеки оновлено: «**Фінансова безпека** – це стан фінансової системи країни, за якого створюються необхідні фінансові умови для стабільного соціально-економічного розвитку країни, забезпечується її стійкість до фінансових шоків та дисбалансів, створюються умови для збереження цілісності та єдності фінансової системи країни».

*Суб'єктами фінансової безпеки* виступають: окремі громадяни, домашні господарства, населення загалом, підприємства, організації, установи, галузі господарського комплексу, регіони, окремі сектори економіки, держава, міждержавні утворення, а також світові співтовариства.

*Об'єктом фінансової безпеки* виступають загрози фінансовій безпеці тобто сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у фінансовій сфері.

Внутрішній аспект фінансової безпеки держави значною мірою визначається характером формування державного та місцевих бюджетів, станом її платіжного балансу, співвідношенням грошей в офіційній і тіньовій економіці, ступенем повернення грошей, що перебувають в обігу, до банків, рухом валютних коштів.

У зовнішньому плані це насамперед фінансова незалежність, фінансовий суверенітет. Велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку.

Забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ, подій, дій, настання або здійснення яких безпосередньо або опосередковано може бути загрозою тому чи іншому суб'єктові фінансової безпеки.

Фінансову безпеку можна розглядати на мікро- та макрорівнях. На мікрорівні фінансова безпека передбачає фінансову безпеку домогосподарств (особистості) та фінансову безпеку підприємств (установ, організацій). На макрорівні розглядається фінансова безпека держави, яка містить такі структурні складові з урахуванням вагових коефіцієнтів (табл. 13.1), які враховуються для розрахунку інтегрального індексу фінансової безпеки країни.

*Таблиця 13.1*

**Структурні складові фінансової безпеки**

<i>Складові фінансової безпеки</i>	<i>Значення вагового коефіцієнта</i>
Бюджетна	0,12
Грошово-кредитна	0,11
Валютна	0,09
Боргова	0,08
Страхова	0,04
Фондова	0,06
Банківська	0,1
Інвестиційна	0,4
<i>Разом</i>	1

**Бюджетна безпека** визначає спроможність бюджетної системи забезпечити фінансово-економічну самостійність держави через достатність фінансових ресурсів, які мобілізуються до бюджетів різних рівнів унаслідок акумулювання податкових та інших надходжень, і передбачає здійснення ефективного використання бюджетних коштів у процесі виконання функціональних обов'язків, тобто забезпечення соціального захисту, державного управління, фінансування охорони здоров'я, науки, освіти, культури, спорту, забезпечення безпеки й оборони тощо. Вона характеризується ступенем збалансованості бюджету, тобто розміром його дефіциту або ж профіциту, величиною бюджету й обсягом його виконання, процесом бюджетоутворення, рівнем бюджетно-податкової дисципліни, масштабами бюджетного фінансування.

**Боргова безпека** характеризується відповідним рівнем внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатнім для задоволення визначених соціально-економічних потреб, що не провокує виникнення надмірного боргового навантаження, не загрожує втраті суверенітету держави та стабільності її фінансовій системі загалом

**Грошово-кредитна безпека** – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах і на умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання. Забезпечення грошово-кредитної безпеки можливе за умови існування досконалої грошової системи, що передбачає досягнення стабільності національної грошової одиниці, вчасне виконання основних параметрів засад грошово-кредитної політики на певний рік, реалізацію ефективного управління грошовими потоками на державному рівні, організацію захисту фінансових інтересів суб'єктів грошово-кредитного ринку, проведення дієвих антиінфляційних заходів.

Забезпечення **валютної безпеки** на прийнятному рівні можливе за такого стану курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює відповідні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи та максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках. При цьому має бути такий ступінь забезпеченості держави валютними коштами, який є достатнім для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення належного обсягу і складу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці.

Під **інвестиційною безпекою** слід розуміти досягнення рівня інвестицій, що дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби національної економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного застосування та повернення інвестованих коштів, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

**Банківська безпека** – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізуювальних чинників і наявних чи потенційних загроз. Рівень банківської безпеки зростатиме за умови стабільності банківської системи, збільшення прибутку й оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни. Забезпеченню та дотриманню фінансової безпеки банківської системи сприятиме досягнення стабільності кредитування реального сектору економіки, доступності й ефективності використання кредитних ресурсів банківських установ, низької залежності капіталу національних банків від учасників-нерезидентів.

Безпека небанківського фінансового сектору – це рівень розвитку страхового та фондового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

Під **фінансовою безпекою страхового ринку** загалом і конкретного страховика зокрема слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дав би їм змогу в разі потреби відшкодувати обумовлені в полісах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити своє ефективне функціонування. Фінансова безпека страхового ринку буде досягнута в тому випадку, коли буде забезпечена на належному рівні фінансова безпека не лише страховиків, але й страхувальників, посередників, сегментів страхового ринку, страхових операцій, послуг і страхових продуктів.

Забезпечення **фінансової безпеки фондового ринку** передбачає досягнення такого обсягу його капіталізації, який сприятиме досягненню стійкості фінансового стану емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави загалом. Оцінюючи функціонування фондового ринку, варто брати до уваги безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також інших його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків.

Безпечний рівень фондового ринку досягається за умови його захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, впливу негативних чинників на процеси емісії, запозичення та повернення коштів, одержання дивідендів і відсотків та ін.

### **13.3. Значення та порядок розрахунку індикаторів фінансової безпеки**

Ступінь впливу загроз визначається на підставі розрахунку й моніторингу системи індикаторів та порівняння їх із пороговими значеннями. **Індикатор** (від лат. *indico* – «вказую, визначаю») – елемент, що відображає процес або стан об'єкта спостережень, його якісні та кількісні характеристики. Індикатори, які характеризують *критичну межу* (порогові значення), – це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці, а ті, що характеризують *цільовий орієнтир* (оптимальні значення), – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворюваних процесів в економіці.

Обґрунтована система індикаторів дає змогу оперативно здійснювати аналіз фінансової безпеки різних об'єктів, упереджувати розвиток негативних тенденцій, вносити відповідні корективи як у повсякденну діяльність, так і на перспективу, прогнозувати розвиток подій.

Залежно від специфіки досліджуваного явища окреслюються критичні межі та цільові орієнтири індикаторів, що визначаються експертно на основі досвіду. У процесі встановлення порогових значень фінансової безпеки України враховують здебільшого граничні рівні критеріїв, установлених для країн – кандидатів на вступ до ЄС. Наукове супроводження реалізації розробки цього процесу здійснюють Національний інститут стратегічних досліджень, Національна академія наук України.

Рівень фінансової безпеки визначають багато індикаторів, основні з яких наведено в табл. 13.2.

Таблиця 13.2

#### **Індикатори фінансової безпеки**

Індикатор	Критична межа	Цільовий орієнтир
Відношення дефіциту державного бюджету до ВВП (%)	3	2–3
Відношення обсягу державного боргу до ВВП (%)	60	50
Обсяг валового зовнішнього боргу (у % до ВВП)	70	40
Валові міжнародні резерви України (кількість місяців до імпорту)	3	5
Частка довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів (у %)	25	60
Частка непрацюючих кредитів (у %)	60	10

За даними Міністерства фінансів, у проєкті держбюджету, наприклад, на 2022 рік було закладено дефіцит 188 млрд грн (3,5 % прогнозованого ВВП), тоді як у 2021 році він був запланований на рівні 246,6 млрд грн (5,5 % ВВП).

Передбачалося, що виплати за держборгом у 2022 році порівняно з 2021 роком зменшаться на 8,3 % – до 574,7 млрд грн. Із вказаної суми 393,3 млрд грн становили погашення боргу, а 181,4 млрд грн – обслуговування.

Для фінансування загального фонду держбюджету планувалися запозичення на суму 553,6 млрд грн, що на 135,6 млрд грн менше порівняно з планом на 2021 рік. Із вказаної суми на покриття дефіциту загального фонду держбюджету було спрямовано 160,3 млрд грн, а на погашення боргу – 393,3 млрд грн.

Ці кошти планувалося залучити через розміщення ОВДП (420 млрд грн), євробондів (42,9 млрд грн), отримання кредитів від МВФ та інших міжнародних фінансових організацій (82,7 млрд грн), а також від приватизації (8 млрд грн).

На кінець 2022 року очікувався рівень державного і гарантованого державою боргу на рівні 57,6% ВВП (у т. ч. 50,8 % ВВП – державний борг і 7,8 % ВВП – гарантований державою борг).

На кінець 2021 року в уряді прогнозували рівень державного й гарантованого державою боргу на рівні 64,7 % ВВП (у т. ч. 56,9 % ВВП – державний борг і 7,8 % – гарантований державою борг).

Станом на 1 листопада 2021 року міжнародні резерви України за попередніми даними становили 29 654,2 млн дол. США. У жовтні вони зросли на 3,3 % передусім через валютні надходження на користь уряду та купівлю валюти Національним банком на міжбанківському валютному ринку. Поточний обсяг міжнародних резервів забезпечив фінансування 3,9 місяця майбутнього імпорту, що є достатнім для виконання зобов'язань України та поточних операцій уряду й Національного банку.

#### **13.4. Сучасний стан фінансової безпеки України**

За розрахунками Міністерства економіки України, здійсненими відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277, середнє значення рівня фінансової безпеки протягом 10 останніх років визначено в 42 % від оптимального, її рівень оцінюється як незадовільний. Причиною цього стали постійний дефіцит державного бюджету та пов'язане із цим значне боргове

навантаження, недостатній розвиток довгострокового інвестиційного кредитування економіки та відсутність повноцінного фондового ринку.

За підсумком 2019 року рівень фінансової безпеки зменшився на 4 відсоткові пункти (порівняно з 2018 роком) до 42 відсотків і на 3 відсоткові пункти до 38 відсотків за підсумками першого півріччя 2020 року порівняно з рівнем у першому півріччі 2019 року.

Основними викликами та загрозами у сфері фінансової безпеки є:

- низький рівень бюджетної дисципліни, низька інституційна спроможність розпорядників бюджетних коштів розробляти плани діяльності більш як на один рік, обмежені зв'язки між бюджетним плануванням і стратегічними напрямками розвитку держави;

- значний обсяг дефіциту державного бюджету, що перевищує визначені Бюджетним кодексом України 3 відсотки прогнозного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України на відповідний рік, що спричиняє зростання державного боргу та відповідного додаткового навантаження на державний бюджет;

- недостатній рівень фінансової інклюзії (фінансова інклюзія – це процес просування доступного, вчасного та повноцінного доступу до широкого спектру фінансових продуктів і послуг, поширення їхнього використання серед усіх прошарків суспільства через впровадження наявних та інноваційних підходів включно з фінансовою обізнаністю та освітою з метою просування як фінансового добробуту, так і економічної та соціальної інклюзії);

- високий рівень тінізації економіки;

- втрата доходів бюджету внаслідок поширених явищ «сірого» імпорту та контрабанди, схем ухилення від оподаткування, розмивання бази оподаткування шляхом використання «низькоподаткових» юрисдикцій;

- непослідовність правового регулювання відносин у податковій сфері;

- недостатній розвиток довгострокового кредитування;

- значна частка непрацюючих кредитів у кредитному портфелі банків, у тому числі державного сектору;

- функціонування системи пенсійного забезпечення в умовах високого демографічного навантаження;

- низький рівень ліквідності фондового ринку, захисту прав інвесторів поряд із недостатньою спроможністю регулятора протидіяти зловживанням на ринку;

- поширення явища легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

### **13.5. Основні завдання у сфері забезпечення фінансової безпеки держави**

Фінансова безпека досягається шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній сферах і насамперед у фінансовій. Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі і завдання досягнення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави.

Таку концепцію в державі було розроблено, і Президент України своїм указом увів у дію рішення Ради національної безпеки та оборони «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року».

У ній зазначено, що національні інтереси України – це сталий розвиток вітчизняної економіки, інтеграція країни в європейський економічний простір і розвиток рівноправного взаємовигідного економічного співробітництва з іншими державами.

Серед завдань Стратегії – забезпечення стійкості до зовнішніх і внутрішніх викликів і загроз, збереження і розвиток економічної могутності країни, а також забезпечення економічної незалежності України та здатності до захисту національних економічних інтересів, зокрема у високотехнологічній сфері.

Наслідком реалізації Стратегії має стати, зокрема, створення стійкої, конкурентоспроможної, соціально відповідальної ринкової економіки й умов для випереджального розвитку науково-технічного потенціалу країни, стійкого нарощування національного багатства та факторів виробництва; досягнення Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, рівня життя населення, властивого економічно розвиненим країнам.

У сфері фінансової безпеки Стратегією передбачається вирішити такі завдання:

- розбудова ефективної моделі боротьби зі злочинами в економічній сфері шляхом забезпечення діяльності Бюро економічної безпеки України;
- підвищення ефективності планування діяльності головних розпорядників коштів Державного бюджету України відповідно до пріоритетних напрямів розвитку держави з урахуванням бюджетних показників на середньостроковий період, підвищення бюджетної дисципліни;
- поступове скорочення дефіциту державного бюджету та зміцнення взаємодії з міжнародними фінансовими організаціями;
- імплементація мінімального стандарту Плану протидії розмиванню бази оподаткування та виведенню прибутку з-під оподаткування (Плану дій

BEPS), впровадження ефективних податкових правил стосовно контрольованих іноземних компаній;

- стимулювання банківського сектору – спрямовувати кредитні кошти насамперед на розвиток реального сектору економіки, малого та середнього підприємництва;

- створення умов для збільшення залучення довгострокового фондування та розширення довгострокового й інвестиційного кредитування;

- зменшення рівня непрацюючих кредитів і підвищення стійкості банківської системи;

- збереження інституційної незалежності Національного банку України;

- активізація розвитку національного фондового ринку для забезпечення його ефективності та конкурентності;

- убезпечення національної фінансової системи від легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення;

- мінімізація ризиків інвестора шляхом забезпечення ефективного захисту прав інвесторів на фондовому ринку;

- забезпечення зниження вартості позикових коштів для потреб держави (шляхом оптимального узгодження грошово-кредитної та боргової політики);

- подальше узгодження положень Митного кодексу України з положеннями митного законодавства ЄС на виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС;

- реформування українського страхового ринку шляхом широкого впровадження страхування життя, медичного й інших видів особистого страхування, законодавче посилення прав страхувальників;

- забезпечення функціонування тривірневої пенсійної системи без підвищення навантаження на фонд оплати праці із збільшенням надходжень до бюджету Пенсійного фонду України;

- розвиток сфери публічних закупівель шляхом подальшого узгодження системи публічних закупівель України зі стандартами ЄС, визначеними в директивах ЄС у сфері державних закупівель.

У контексті забезпечення національних економічних інтересів України реалізація Стратегії зорієнтована на:

- 1) створення стійкої, конкурентоспроможної, соціально відповідальної ринкової економіки й умов для випереджального розвитку науково-технічного потенціалу країни, сталого нарощування національного багатства та факторів виробництва;

2) зайняття Україною у світовому розподілі праці та міжнародних економічних відносинах місця, яке відповідає її природним, трудовим та інтелектуальним ресурсам, економічному й геополітичному потенціалу;

3) забезпечення гарантованого захисту національної економіки в умовах виникнення або посилення внутрішніх і зовнішніх загроз.

Операційними результатами виконання Стратегії є:

1) запровадження прозорої системи постійного моніторингу економічної стійкості на основі індикаторів економічної безпеки, наведених у додатку до Стратегії;

2) запровадження на основі нової науково обґрунтованої методики щорічної оцінки стану економічної безпеки та використання її результатів для формування основних напрямів і заходів економічної політики, що враховуватимуться в процесі стратегічного та бюджетного планування;

3) підвищення ефективності реалізації заходів у сфері забезпечення економічної безпеки й політичної відповідальності за їх результати.

### ***Запитання до самоконтролю***

1. Дайте визначення фінансової безпеки.
2. Які напрями у сфері забезпечення економічної безпеки вам відомі?
3. Хто належить до суб'єктів фінансової безпеки?
4. Що розуміють під об'єктом фінансової безпеки?
5. Назвіть структурні складові фінансової безпеки.
6. Які існують індикатори фінансової безпеки?
7. Назвіть основні виклики та загрози у сфері фінансової безпеки?
8. Які основні завдання передбачає вирішити Стратегія економічної безпеки України у сфері фінансової безпеки?

## Список літератури:

1. Ізмайлова К. В. Фінанси підприємств : конспект лекцій : для студ. спец. 051 «Економіка» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» усіх форм навч. / К. В. Ізмайлова ; Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. – Київ : КНУБА, 2020. – 55 с.
2. Фінанси : навчальний посібник : експрес курс / [Волохова І. С., Шикіна Н. А., Волкова О. Г. та ін.] ; за заг. ред. Волохової І. С. – Харків : Видавництво «ПромАрт», 2018. – 262 с.
3. Фінанси підприємства : навчальний посібник / Аранчій В. І., Чумак В. Д., Бражник Л. В. – 2-ге вид., розшир, та доповн. – Полтава : РВ ПДАА, 2018. – 350 с.
4. Фінанси у схемах і таблицях: навч. посіб. для студ. першого рівня вищої освіти [Булавинець В. М., Горин В. П., Сидор І. П.] ; за заг. ред. В. П. Горина. – Тернопіль : Вектор, 2017. – 181 с.
5. Фінанси : підручник / О. Я. Стойко, Д. І. Дема ; за ред. О. Я. Стойка. – Київ : Алерта, 2017. – 406 с.
6. Фінанси : навчальний посібник / І. В. Журавльова, О. В. Гаврильченко, О. П. Полтініна та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, професора І. В. Журавльової. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. – 330 с.
7. Фінансова грамотність. Фінанси. Що? Чому? Як? : навчальний посібник / авт. кол. – Київ, 2019. – 272 с.
8. Зянько В. В. Міжнародні розрахунки і валютні операції : навчальний посібник / В. Зянько, І. Єпіфанова, Д. Мельничук ; Вінниц. нац. техн. ун-т. – Вінниця : ВНТУ, 2021. – 105 с.
9. Коваленко Д. І. Фінанси, гроші та кредит: теорія та практика : навчальний посібник / Д. І. Коваленко, В. В. Венгер – Київ : «Центр учбової літератури», 2019. – 578 с.
10. Коць О. О., Ільчук П. Г. Монетарна політика : навчальний посібник. – Львів : Новий Світ, 2021. – 164 с.
11. Волкова В. В., Волкова Н. І. Місцеві фінанси : навчальний посібник. – Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2022. – 105 с.
12. Орищин Т. М. Фінанси : навчальний посібник. – Івано–Франківськ : ІФНТУНГ, 2018. – 322 с.
13. Світова фінансова система : навчальний посібник / уклад.: О. М. Грубляк, Е. О. Юрій. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. 2023. – 217 с.

14. Страхування: навчальний посібник / О. С. Журавка, А. Г. Бухтіарова, О. М. Пахненко. – Суми : Сумський державний університет, 2020. – 350 с.
15. Страхування : навчальний посібник / Т. А. Мельник, В. В. Сибірцев. – Кропивницький : ПП «Ексклюзив Систем», 2022. – 307 с.
16. Гуцаленко Л. В., Дерій В. А., Коцупатрий М. М. Державний фінансовий контроль: навчальний посібник. – Київ : ЦУЛ, 2017. – 424 с.
17. Міжнародні фінанси : навчальний посібник / Л. А. Васютинська. – Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2017. – 310 с.
18. Фінанси : методичні вказівки до виконання практичних занять та самостійного вивчення дисципліни / С. П. Стеценко та ін. – Київ : КНУБА, 2023. – 60 с.
19. Гроші та кредит : навчальний посібник / С. П. Стеценко та ін. – Київ : КНУБА, 2023. – 228 с.
20. Стеценко С. П. Ієрархічна модель оцінювання інфраструктурних ризиків підприємницької діяльності у будівництві. Наукові праці *НДФІ*. Випуск 1. 2019 – С. 74–84.
21. Стеценко С. П., Сорокіна Л. В., Ізмайлова К. В. Фінансовий аналіз та економічна діагностика: навчальний посібник для студ. гал. знань 05 «Соц. та поведінкові науки» спец. 051 «Економіка». – Київ : КНУБА, 2019. – 158 с.
22. Стеценко С. П., Боліла Н. В. Особливості фінансів будівельної галузі. *Економіко-управлінські та інформаційно-аналітичні новації в будівництві : програма та тези доп. II Міжнар. Науково-практичної конф.*, м. Київ, 26–27 березня 2020 р. – Київ : КНУБА, 2020. – С. 54–56.
23. Stetsenko S.P., Tytok V.V., Emelianova O.M., Bielienskova O.Yu., & Tsyfra T.Yu. Management of Adaptation of Organizational and Economic Mechanisms of Construction to Increasing Impact of Digital Technologies on the National Economy. *Journal of Reviews on Global Economic*. 2020. № 9. Pp. 149–164. DOI: <https://doi.org/10.6000/1929-7092.2020.09.15>.
23. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456–VI. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.
24. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755–VI. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
25. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121–III. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.

26. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679–XIV // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>.

27. Про страхування : Закон України від 07.03.1996 № 85/96–ВР // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>

28. Положення «Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку» : Указ Президента України від 23.11.2011 № 1063/2011 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011#Text>.

29. Офіційний сайт Національного банку України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.bank.gov.ua](http://www.bank.gov.ua).

30. Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду (МВФ) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.imf.org](http://www.imf.org).

31. Офіційний сайт Групи Світового банку // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.worldbank.org](http://www.worldbank.org).

**Для нотаток**

**Для нотаток**

Навчальне видання

**СТЕЦЕНКО** Сергій Павлович,  
**ТИТОК** Вікторія Вікторівна,  
**ЛИСИЦЯ** Надія Василівна та ін.

# ФІНАНСИ

Навчальний посібник

Редагування та коректура *Т. В. Івченко*  
Комп'ютерне верстання *Л. В. Лабунець*

Підписано до друку 22.03.2024. Формат 60×84<sub>1/16</sub>

Ум. друк. арк. 11,16. Обл.-вид. акр. 12,0.

Тираж 25. Вид. № 9/І-24. Зам. №17/І-24

Видавець і виготовлювач

Київський національний університет будівництва і архітектури

Повітрофлотський проспект, 31, Київ, 03037

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів  
видавничої справи ДК № 808 від 13.02.2002